

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU
ISSN 2303-6990
(ON-LINE)

RADOVI

KNJIGA XX
2017.

SARAJEVO, 2017.

FACULTE DES LETTRES ET DES SCIENCES
HUMAINES DE SARAJEVO

TRAVAUX

TOMES XX

2017.

SARAJEVO 2017.

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

KNJIGA XX

2017.

SARAJEVO, 2017.

RADOVI
Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Knjiga XX, 2017.

Izdavač
Filozofski fakultet u Sarajevu, Franje Račkog 1, Sarajevo

Za izdavača
Salih Fočo

Redakcija:
Ksenija Kondali, Salmedin Mesihović, Senada Dizdar, Munir Mujić,
Sanjin Kodrić, Vahidin Preljević, Emina Dedić Bukvić

Glavni urednik:
Ksenija Kondali

Sekretar redakcije:
Nelma Rahmanović

Lektura:
Mehmed Kardaš, Faruk Bajraktarević, Stephen Hefford

UDK:
Biblioteka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

DTP:
Fatima Zimić

Tiraž:
300 primjeraka

Štampa:
SOR „GRAFOSTIL“ SARAJEVO

ISSN 0581-7447 (Print)
ISSN 2303-6990 (On-line)

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje Redakcije časopisa.

SADRŽAJ

UVOD

Salih Fočo ŠTA DONOSI NOVI ZAKON O VISOKOM OBRAZOVANJU UNIVERZITETU U SARAJEVU.....	8
---	---

I.

Salmedin Mesihović ARISTONIK I „DRŽAVA SUNCA“, II. DIO.....	15
--	----

Lejla Kodrić Zaimović KRITIČKE BAŠTINSKE STUDIJE: TEORIJSKE I PRAKTIČNE IMPLIKACIJE.....	47
---	----

II.

Nermin Đapo Jadranka Kolenović-Đapo PRIKAZ MODELA DIFERENCIJACIJE DAROVITOSTI I TALENTIRANOSTI FRANÇOYSA GAGNÉA.....	64
--	----

Nermin Đapo Maida Koso-Drljević EVOLUCIJA MOZGA HOMINIDA: VELIČINA MOZGA I/ILI NEURALNA REORGANIZACIJA.....	80
---	----

Amela Dautbegović Sibela Zvizdić ZNAČAJ SOCIJALNE I EMOCIONALNE PRILAGODBE STUDENATA U OBRAZOVNOM KONTEKSTU.....	109
--	-----

J. Kolenović-Đapo N. Đapo N. Hadžiahmetović I. Fako RELATIONSHIP BETWEEN HUMOR STYLES AND SUBJECTIVE WELL-BEING.....	124
--	-----

III.

L. Hodžić L. Kafedžić M. Zukić S. Šušnjara S. Bjelan Guska STUDENTI S INVALIDITETOM I TRŽIŠTE RADA U BOSNI I HERCEGOVINI: STANJE I POTREBE.....	141
---	-----

Emina Dedić Bukvić PEDAGOŠKO-PSIHOLOŠKA I DIDAKTIČKO-METODIČKA IZOBRAZBA NASTAVNIKA NA FILOZOFSKOM FAKULTETU UNIVERZITETA U SARAJEVU.....	155
---	-----

IV.

Nedžad Leko Nermina Čordalija SLAGANJE PREDIKATA SA BLIŽOM IMENICOM U KOORDINIRANOM SUBJEKTU U BOSANSKOM / HRVATSKOM / SRPSKOM JEZIKU	173
Nejla Kalajdžisalihović PRIMJENA ELIPSE U OCJENAMA HOTELA KAO PARAMETRA AUTENTIČNOSTI.....	188
Elma Durmišević-Cernica VOKATIVNE EKSKLAMACIJE U DRAMI <i>TRI SVIJETA</i> HAMZE HUME	201
Velida Mataradžija Mehmed Kardaš DVOJEZIČNA BUJURULDIJA MEHMEDA HUSREV-PAŠE IZ DOBA PRVOG SRPSKOG USTANKA.....	213

V.

Adijata Ibrišimović – Šabić OD SATIRE, PREKO LAKRDIJE, DO REALISTIČKE KOMEDIJE, TRAGIFARSE I „TUŽNOG KOMADA“	236
Edina Murtić ISAKOVIĆEVE <i>LIJEVE PRIČE</i>	256
Dijana Kapetanović-Ljubas TRANSLATIO STUDII U POETICI SREDNJOVJEKOVNOG ANTIČKOG ROMANA	268

PRIKAZI

Amela Šehović WORTBILDUNG UND INTERNET.....	291
Adijata Ibrišimović-Šabić PULSIRAJUĆI DIJALOG IZMEĐU TEKSTA I NJEGOVOG TUMAČA.....	294
Martina Ćosić KULTURWISSENSCHAFTLICHE LINGUISTIK. EINE EINFÜHRUNG KULTURWISSENSCHAFTLICHE LINGUISTIK. ENTWURF EINER MEDIENTHEORIE DER VERSTÄNDIGUNG	299

***

UPUTE AUTORIMA	306
AUTHOR GUIDELINES	309

UVOD

Salih Fočo

ŠTA DONOSI NOVI ZAKON O VISOKOM OBRAZOVANJU UNIVERZITETU U SARAJEVU

Početak akademske godine dobili smo novi Zakon o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo. Rekli bismo ništa novo, zakon kao zakon – s određenim popravkama ili malim novostima. Međutim, ovaj zakon nešto je specifičniji i imat će dugoročne, ali i kratkoročne posljedice. Posljedice se mogu promatrati sa više aspekata, s one pozitivne, kao i sa negativne strane. Radi objektivne analize njegovih odredbi, potrebno je reći da su negativne posljedice veće i da će dugoročno proizvesti velika negativna dejstva i po Univerzitet i po društvenu zajednicu.

U načelnom ili općem smislu navedeni zakon čini snažan raskid sa dosadašnjom praksom tretiranja kako zakonskog tako i društvenog statusa Univerziteta u Sarajevu. Snažno raskida praksu socijalističkoga modela Univerziteta, koji je, na neki način, bio okosnica vladajuće politike i ideologije sistema u prošlosti. Univerzitet je imao tretman snažne institucije i dežurnog arbitra u vrednovanju nauke u skladu sa vladajućom ideologijom. To je bilo mjesto koje je provjeravalo, ali i reproduciralo ideje na kojima je ideologija socijalizma opstojala ili bila vrednovana.

Taj vrijednosni sistem završio je svoju povijesnu misiju. Na sceni su novi društveni sistem i nove vrijednosti. U proteklih dvadesetak godina u te nove vrijednosti nije se najbolje uklapao Univerzitet sa svojim intelektualnim potencijalom. U doba tranzicije došlo je do lutanja i akademske zajednice ali i protagonista novoga sistema i njegovih vrijednosti. Od devedesetih godina prošloga stoljeća traje jedan oblik latentnoga konflikta i napetosti između akademske zajednice i protagonista vlasti. Taj konflikt nastaje na vrijednosnoj skali društva. Postojeće ili nove vlasti svoj legitimitet i vrijednost crpe iz narodnog i etnonacionalnog predstavljanja, a ne iz novih ideja koje može dati akademska zajednica – da se uredi sistem i poredak vlasti na funkcionalnim principima. U takvoj relaciji odnosa akademski radnici bili su ili kritičari stanja ili, pak, pasivni promatrači

događanja. Istini za volju, jedan broj intelektualaca, ali i članova akademske zajednice, zatonuo je u protagoniste ideologije etnonacionalizma i difamirao je poziv nauke, a samim time i slobodnog univerziteta. Oni su predstavljani kao reprezentanti i nosioci novih vrijednosti i ideja koje polaze od kolektivnog predstavljanja „vlastitog“ naroda i nacije.

Promjena sistema praćena je na više kolosijeka, na koje ni akademska zajednica nije imala odgovor. Naime, nisu uspjeli objasniti suštinu promjene sistema, koja je velika i suprotnost je onom što je veliki broj univerzitetskih kadrova reproducirao u prošlosti. Dakle, veliki broj intelektualaca, pogotovo univerzitetskih profesora, ostali su zarobljenici i sljedbenici ideje bratstva, ideje socijalizma i ideje prava i pravde. Stari sistem se rušio, na što intelektualci nisu imali odgovor. Ostali su posmatrači i zarobljenici prošlosti. Sami su se počeli svrstavati u torove i zatvarati u okove pritom nemajući ideju napretka i izlaska iz stanja u kojem se društvo i sistem nalaze. U exjugoslovenskim prilikama nije se radilo samo o promjeni sistema već i o raspadu do tada nam zajedničke države. Odgovore su davale nacionalne političke elite, koje su se zalagale za ideje teritorijalne zasebnosti i samostalnosti republika. Taj proces nije podupiran iz akademskih krugova. Čast izuzecima koji su bili i idejni tvorci određenih politika. Kako god je politička konfuzija na prostorima BiH i u njenom statusu vladala u političkim krugovima, tako su i akademski radnici unosili još veće nejasnoće i zabune, bez ideje novog i realnog i bez pogubnih posljedica po narod i status države.

Nakon tragičnih događaja, tj. rata i stradanja, nastupilo je novo stanje nazvano demokratskim. U demokratskom sistemu znanje bi trebalo biti osnova na kojoj počiva vladavina prava i funkcioniranje sistema vlasti. I u tom je procesu intelektualna javnost ostala po strani. U normativnom smislu teško je bilo što promijeniti s obzirom na karakter donesenih najvažnijih akata za funkcioniranje države BiH. Naime, Dejtonski sporazum je mirovni ugovor koji je inkorporirao i Ustav, kojim je uspostavljen sistem, i poredak vlasti te teritorijalnu organizaciju države. Dakle, prostor za novo bio je skućen ili skoro onemogućen. Ono u čemu je mogla biti značajnija promjena jeste sfera ekonomskog sistema. Vlasnička osnova je izmijenjena na grub i, rekli bismo, krajnje kriminalan način. Vlasti su osnovu rada, tj. preduzeća, privatizirale s enormnim posljedicama po radnike ali i cjelokupno stanovništvo. Malo je bilo otpora iz intelektualnih krugova ili novih ideja kako to pitanje harmonizirati i postići bolje efekte i za sistem i za njegovo stanovništvo. Intelektualci nisu uspjeli preći prag etničkih i entitetskih podjela bez obzira na širinu ideje i dobrobiti za sve građane jedne države. Još od osnivanja Univerziteta poznata je maksima

da pojedinac daje ideju ili pronalazak, a da korist ima narod ili čitavo čovječanstvo. Dakle, kolektivističke ideje su pogubne, one su sterilne i ne nose promjene na bolje. One su karakteristične za autoritarne i totalitarne sisteme vlasti bez obzira na to kako se oni nominirali ili određivali.

Poštivanje ljudskih prava i demokratskih principa ostalo je u ustavnim proklamacijama. U stvarnosti, najveći kršitelji ljudskih prava u „novom“ demokratskom sistemu u BiH su vlasti. I to nije ništa novo – građani su navikli da se stvari u posljednjih dvadesetak godina mijenjaju na gore. U svim tim procesima Univerzitet nije imao odgovor. Odgovor su ponudile političke elite, a on je bio dvostruk. Prvi odgovor bio je u disperziji i ekspanziji javnih ili državnih univerziteta po kantonima i entitetima, a drugi odgovor bio je u nekontroliranom osnivanju odnosno nastanku novih univerziteta, koji se u narodnom žargonu nazivaju privatnim. Monopolski ili tradicionalni univerziteti u našim uvjetima – Sarajevski, Banjalučki i Mostarski – bili su zatečeni. Monopol nije bio na znanje, već na poziciju u kojoj se univerzitetska elita nije uklapala i snalazila. Vrijeme u društvenim procesima čini svoje, glomazni i neracionalni univerziteti vlastima postaju balast za koji nisu znali kako se s njim nositi. Istina, ni univerzitetska zajednica nije imala odgovore kako uspostaviti te univerzitete u novom vremenu i novim uvjetima. Sterilni i stereotipni otpori nisu uznemiravali vlast. Univerzitet nije više potreban novim vlastima na način na koji je to bilo u starom sistemu. Nenaživljeni na konkurenciju, „vodeći“ univerziteti nisu uspjeli postati značajan faktor novih društvenih procesa. U projekciji razvoja i konkurenciji obrazovanja javni univerziteti bit će svedeni na socijalne univerzitete, odnosno ustanove čije će usluge koristiti one socijalne skupine za koje država po svojoj biti mora ili treba da brine. Naučni potencijali će se izmještati u kompanije, koje će realizirati na tržištu znanje a naučna dostignuća unovčavati na već poznati način.

No to je prošlost, koja se iz sadašnjosti ne može a i ne treba mijenjati. Šta je budućnost i šta donosi novi Zakon o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo.

U svojim načelima i konkretnim odredbama o statusu i poziciji Univerziteta obrazovne ustanove ostaju iste. Uređuje se na isti način kao i do sada pitanje osnivanja, akreditacije i nadzora nad radom visokoškolskih ustanova. U suštinskom smislu visokoškolske ustanove ne podliježu kontroli i nadzoru, izuzev Univerziteta u Sarajevu, čiji je osnivač Kanton. Naime, u stvarnom smislu, Kanton nije osnivač Sarajevskog univerziteta, on je nasljednik njegovih kapaciteta. Univerzitet u Sarajevu je najstarija obrazovna institucija u BiH, a njegova historija i snaga datiraju još od osnivanja 1947. godine. Stvarni problem je taj što je kapacitet, pa i snaga,

mnogo veći od potreba Kantona. U prošlim godinama nije se uspjelo u pozicioniranju Sarajevskog univerziteta kao prestižnog univerziteta koji bi prevazilazio granice kantona i postao od interesa i značaja za čitavu državu BiH. U toj aktivnosti nije uspjela razdrobljena vlast, ali se ni univerzitetska struktura nije nametnula niti izborila za to da bude pozicioniran kao institucija značajna za državu BiH.

U pravima i obavezama studenata zakonska rješenja skoro da ne donose ništa novo. Ostaju manje-više stečena prava i obaveze. Ono što je neki pomak jeste integracija studija i preskakanje nakaradne podjele obrazovne forme na prvi i drugi ciklus. U samoj intenciji Bolonjskog procesa je povećanje nivoa obrazovanja i trajanja studija, doskorašnje četiri godine povećavaju se na pet. Kako društvo ne bi gubilo niti pojedinac anulirao svoj rad i trud, stvorena je mogućnost da pojedinac svoje obrazovanje reducira na jedan ciklus, uz mogućnost nastavka kad za to ima interes. Kod nas je ta mogućnost pretvorena u obavezu svih studenata da svoje univerzitetsko obrazovanje stepenuju na prvi i drugi ciklus. Sadašnja zakonska rješenja omogućavaju kondenzirani studij. To je pozitivni pomak, pogotovo za nastavnička zvanja koja podrazumijevaju visok nivo obrazovnih potreba i znanja. Ono što je također dobro jeste otvaranje mogućnosti da se nastavi i treći ciklus studija bez potrebnog radnog staža ili radne prakse. Dakle, studenti skloni naučnom radu moći će svoje interese zadovoljiti u kontinuitetu i u jednoj instituciji. Pokretljivost studenata nije bitnije naglašena niti omogućena. Za takvo nešto potrebna su i dodatna materijalna sredstva, na što sadašnje vlasti nisu u prilici odgovoriti.

Ono što je korak ili dva nazad jesu rješenja u vezi s kontrolom nastavnoga procesa i radom samih nastavnika. Nastavnici postaju administrativci, pa čak i državni činovnici umjesto naučnici. Preveliko administriranje umjesto sadržaja nastave stavlja se na teret nastavnog osoblja. Propisivanje na zlatarskoj vagi i mjerenje znanja je nešto što ne vodi kvaliteti ni nastavnika ni konzumenata znanja odnosno studenata. Ograničavanje literature i nastave – literature na onu raspoloživu – korak je nazad, kao i reproduciranje sterilnog i zastarjelog znanja koje će biti osuđeno na ponavljanje već poznatog. Univerzitet i studij su nešto što ne može biti pod velikim pritiskom, bilo administracije bilo normativnih propisa, jer to ne daje željeni rezultat. Studij je izraz čovjekove opredijeljenosti za sticanje znanja i vještina i sva arbitriranja u tom procesu idu na štetu univerzitetske i studentske autonomije i slobode. Reprodukције prostih znanja nisu na nivou univerzitetskih mogućnosti. Prosječnost i nekontrolirana prolaznost studenata vode hiperprodukciji kadra i diploma bez novih i upotrebljivih znanja. Na dugoročnom planu pokazat će se posljedice jer

nove generacije neće moći odgovoriti potrebama vremena i tržišta rada bez dodatnih obrazovanja, i to skupljih i sa mnogo dužim ishodom. Naime, privatni univerziteti su servisi produkcije diploma bez znanja. Isto se to sada traži i od javnih univerziteta, čije su diplome u mnogim zemljama svijeta priznate i cijenjene. Ovoj konstataciji će se svakako protiviti navedeni univerziteti, ali je to opće mišljenje koje je formirano na osnovu njihovog dosadašnjeg rada i djelovanja. Naravno, ni javni univerziteti nisu abolirani od profesorske samovolje i narušavanja nastavničke etike i studentskih prava. Zato je nužno bilo iznaći mjeru između studentskih potreba za znanjem i nastavničke etike i poziva koji podrazumijeva čovjeka kao najveću vrijednost, sa svim pedagoškim standardima koji su u osnovi nastavnoga poziva.

Kad je riječ o rukovođenju ili upravljanju Univerzitetom, zakonom se prvi put prednost daje administrativno-upravljačkoj strukturi nasuprot univerzitetsko-naučnoj prezentaciji. Naime, kod pozicioniranja rukovođenja Univerzitetom prednost se daje upravnom odboru nad senatom. Upravni odbor je upravljačko-činovničko tijelo sastavljeno od manje-više ili potpuno nekompetentnih univerzitetsko-političkih predstavnika. Senat gubi primat u svojoj stručnosti i naučnoj kompetentnosti. Dakle, Univerzitet se potpuno podređuje političko-upravljačkoj strukturi, čime gubi svoju autonomiju, ali i svoj naučnostručni društveni primat. Slična rješenja nude se i za fakultete, u kojima je dekan kao izvršnooperativni rukovodilac u odnosu na nastavno-naučno vijeće dominantan. Time je, za razliku od socijalističkog univerziteta, demokratska vlast direktno podredila Univerzitet partijskoj političkoj eliti i svela njegovu autonomiju na beznačajnost. Taj potez će zasigurno dovesti do politizacije Univerziteta i njegovog pozicioniranja u društvu kao javne ustanove koja je ispod onog što jedan univerzitet treba baštiniti. Istina, postoji privid da se upravljačko tijelo, oličeno u upravnom odboru, sastoji od većeg broja predstavnika koje bira Univerzitet. No to je samo zamka koja stvara iluzorni prizor, jer su njegove ovlasti velike i njegov rad podliježe procedurama i propisima koje nameće politička struktura izvan Univerziteta.

Da je i zakonodavac lutao, potvrđuje posebno poglavlje zakona koje se odnosi samo na Univerzitet u Sarajevu. Naime, njegova kapacitiranost razumljivo prelazi potrebe, pa i mogućnosti jednog kantona. U takvoj konstelaciji odnosa kroz jedan zakon se pokušalo naći rješenje za tako značajnu društvenu instituciju. U tome svakako zakonodavac ili političke elite nisu imale velike koristi, pa ni podrške akademske zajednice. Naime, u vođenim raspravama bilo je različitih rješenja, koja su se kretala od liberalnog zakona o visokom obrazovanju do posebnog zakona o Univer-

zitetu u Sarajevu. Politička dominacija je prevagnula i ponuđena je neka kompilacija jednog i dugog, što u suštini smanjuje mogućnost primjene samog zakona a Univerzitet u Sarajevu urušava u njegovim kapacitetima i mogućnostima razvoja. Ograničava se njegova ekspanzija, reduciraju se njegova prava i društveno značenje kao potencijalnog nosioca značajnih društvenih, privrednih i obrazovnih mogućnosti. Tradicijska forma Sarajevskog univerzitet, koji se izvodio iz fakulteta, na drugačiji se način pozicionira. Naime, fakulteti gube ne samo pravni već i svoj organizacijski obrazovan profil. Univerzitet postaje konglomerat upravljačkih, organizacijskih i obrazovnih politika, što će ga u dogleđno vrijeme reducirati i urušiti na nivo jedne nefunkcionalne institucije sa smanjenim obrazovnim ali i naučnim kapacitetima i potencijalima. Poznato je i političkoj ali i široj javnosti da je navedeni zakon nametnula politička oligarhijska elita bez konsenzusa i saglasnosti akademske zajednice. Sama ta činjenica govori da je nužno uspostaviti jedan novi socijalni dijalog na tragu društvene demokratizacije i realizacije bolonjskih principa u domeni visokog obrazovanja. Univerzitet ne služi sebi, već zajednici i konzumentima znanja. Političko-upravljačke elite bi trebale znati da je i to njihov interes te da je potrebno tragati za rješenjima koja će ostaviti prostor slobode i razvoja nauke i naučne misli na Univerzitetu. Potrebno je podizati nivo obrazovanja, kao i validnost diploma te stečenih znanja na Univerzitetu. Nužno je stvarati pretpostavke da Univerzitet u Sarajevu postane prestižni univerzitet u regiji i šire, a ne prosječni, koji će favoriti i polako nestajati. Dakle, potrebno je iznova promisliti poziciju Univerzitet sukladno obrazovnim potrebama i društvenim mogućnostima.

I.

Salmedin Mesihović

ARISTONIK I „DRŽAVA SUNCA“, II. DIO

Sažetak: Zbog zauzetosti unutarnjim pitanjima, Republika nije brzo reagirala na ustanak Aristonika, koji je uspio da pod svoju kontrolu stavi značajan dio nekadašnje Pergamske kraljevine. To područje pod kontrolom Aristonika nazvano je „Heliopolis“ („Država Sunca“) i provedene su revolucionarne socijalne i demokratske mjere. Međutim, ubrzo je došlo do reakcije Republike, lokalnih kontrarevolucionarnih snaga i intervencije susjednih maloazijskih kraljevstava. Nakon četiri godine rata, pokret heliopolita je ugušen vojnom silom.

Ključne riječi: *Aristonik, Pergam, Heliopolis, Mala Azija*

REKONSTRUKCIJA

Na osnovi prezentirane hrestomatije izvorne građe o Aristoniku, o povijesnom fenomenu heliopolita i povijesnoj epizodi rata od 133. do 129. god. pr. n. e. na području nekadašnje atalidske pergamske kraljevine, može se pokušati graditi jedna relevantnija rekonstrukcija historijskih zbivanja. Činjenica koja olakšava rad na rekonstrukciji jeste ta da izvorni podaci u većini slučajeva nisu u suštinskom pristupu kontradiktorni, niti izazivaju određene nedoumice ili kontroverze. Istine radi, postoje i određena neslaganja, npr. u slučaju Aristonikovog porijekla i prava na nasljedstvo kraljevske časti. Ali ova razmimoilaženja se mogu promatrati i kroz prizmu političkih agendi i ratnih propagandi. Izvjesne razlike u dijelu literarnih vrela, po npr. načinu smrti vrhovnog svećenika i konzula Publija Licinija Krasa Mucijana, pitanje su detalja, a ne same suštine povijesnoga procesa.

Prema do danas poznatoj i analiziranoj izvornoj građi, Pergamsko kraljevstvo atalidske dinastije Atal III. je oporukom zavještao Republici,¹ tj. rimskom narodu, sa određenim obavezama koje je nasljednik morao ispuniti.² Glavna takva obaveza bila je da polisi (u prvom redu Pergam), tj. gradske općine i zajednice kraljevstva u okvirima novouspostavljene provincije budu slobodni, što je značilo da ne plaćaju tribut Rimu.³ Motivi za takav potez (zaostavštinu u korist rimskog naroda) Atala III. još uvijek

¹ O oporuci Atala III. i ratu 133–129. god. pr. n. e. v. Vavřínek, 1957; Carrata, 1968; Gruen, 1986: 592–610. O literaturi za navedeni povijesni fenomen v. Austin, 2006: 430: „Modern literature on the end of the Attalid kingdom and the revolt of Aristonicus which followed is very bulky, by contrast with the scantiness of the ancient sources, though new epigraphic evidence adds some detail. On this and the following texts see Magie I (1950), 30–3, 147–58 and notes; Hansen (1971), 147–63; Vogt (1974), 93–102 and index s.v. Aristonicus; C. P. Jones, *Chiron* 4 (1974), 190–3; V. Vavřínek, *Eirene* 13 (1975), 109–29; A. N. Sherwin-White, *JRS* 67 (1977), 66–70 and Sherwin-White (1984), 80–92; Gruen (1984), 592–608; Garlan (1988), 185–9; C. Habicht in *CAH* VIII 2 (1989), 376–80; Kallet-Marx (1995), 97–122.“

² O određenim razmišljanjima u znanstvenoj literaturi o oporuci/testamentu/volji/poklanjanju/davanju Atala III. svoga kraljevstva Republici v. sažeti prikaz u Gruen, 1986: 592, fus. 90: „The fact is attested in numerous sources, including an indirect reference in a contemporary document *OGIS*, 338, lines 5–7, δει δὲ ἐπικυρωθῆναι τὴν διαθή[κην] ὑπὸ Ρωμαίων. The evidence is cited and much of it quoted by G. Cardinali, *Saggi di storia antica a G. Beloch* (Rome, 1910), 274–276. Its authenticity is questioned only in the letter of Mithridates composed by Sallust, *Hist.* 4.61.8, Maur., an obviously tendentious statement. Liebmann – Frankfort, *RIDA* 13 (1966): 75–77, 80–83, finds a difference in terminology among the sources: the earlier and more accurate ones speak of „leaving“, „giving“ or „bestowing“ the kingdom, the later ones have Attalus make Rome his heir. The imperial authors imported an idea from Roman law, whereas Attalus looked upon Rome as a successor or an heir. So also F. Carrata Thomes, *La rivolta di Aristonico e le origini della provincia romana d'Asia* (Turin, 1968), 32–35; Hopp, *Untersuchungen*, 126–127. The distinction is rather a fine one. And Liebmann – Frankfort's division into earlier and later sources involves considerable chronological overlap; e.g. Strabo, 13.4.2 (C 624) is placed among the late sources, Appian, *BC*, 1.111 among the early! And the Livian Periochae qualify under both headings; *Per.* 58: *Here-dem autem populum Romanum reliquerat Attalus*; *Per.* 59: (Asia) *testamento Attali regis legata populo Romano*. The matter need not be pursued.“

³ O tome v. Austin, 2006: 431: „Attalus III granted freedom to Pergamum and its civic territory. The sources do not specify whether any other Greek cities in the Attalid kingdom were similarly treated (cf. Plutarch, *Tiberius Gracchus* 14.2), though this may have been the case and it is very likely that Ephesus was; cf. 249 n. 3.“; Isto, 432: „Ephesus (246), like Pergamum, was probably given its ‘freedom’ by Attalus III, as shown by coins which show that the city started dating by a new era in 134/3; Ephesus thus stood to gain from the will of Attalus, and her intervention had the effect of arresting the spread of Aristonicus’ revolt. Cf. K. J. Rigsby, *Phoenix* 33 (1979), 39–47; A. Meadows in Meadows and Shipton (2001), 58.“

nisu razjašnjeni.⁴ Kad je riječ o samoj legalnosti i legitimnosti oporuke Atala III., pošto izgleda u helenističkim legislativama i običajima nije bilo zabranjeno da se oporukom nešto ostavlja državi, Atalovo zavještanje svoga kraljevstva Republici ne bi bilo ništa neuobičajeno. U helenističkim monarhijama, poglavito onim koje su nastale na tlu nekadašnjeg ahemidsko-iranskoga carstva te drugim dijelovima Azije i sjeveroistočne Afrike, kraljevine su se tretirale kao privatno vlasništvo pojedinca ili njegove

⁴ O tome v. Gruen, 1986: 593–594: „Explanations have not been wanting. The scholarly literature boasts an ever increasing number of them. Irrational rancor on the part of Attalus against his own subjects has been suggested, a desire to bring them under the heel of Rome. Or, conversely, he expected Rome to take up the role of protector of the Greeks in Asia. Others postulate a prearrangement: Attalus had concerted plans in advance with the Romans, who looked forward to the annexation of Asia. The king recognized his incompetence in holding together a strife – ridden realm and decided to turn the rask over to Rome. An alternative hypothesis has the Pergamene upper classes concoct the sheme in the hope that Rome would uphold their authority against a revolutionary tide in the land. Or (the most prevalent view) Attalus merely put the finishing touch on a process long in development and nearly complete, i.e. the encroaching dominion of Rome over the affairs of Asia.“ U nastavku teksta E. Gruen iznosi argumente kojima odbacuje sve navedene motive za prepuštanje kraljevstva Republici. Prema njegovom tumačenju (1986: 594–595): „A different solution is available, offered long ago, subsequently discredited, and recently revived. Attalus III faced a dynastic challenge, real or anticipated. His hold on the throne and on the hearts of his subjects was far from secure. A rival waited in the wings, Aristonicus, a bastard son of Eumenes II, or so he claimed. Our sources take the claim seriously, for the most part, and Attalus, a man given to unreasoned suspicions, would have had more than enough cause to suspect this potential foe. Whether Aristonicus burst into open revolt while Attalus III was still alive remains an open question, insoluble and unnecessary to solve. What matters is not so much the precise timing of the revolt as Attalus’ perception of the threat. The timing is close on any reckoning. Attalus died probavly in the spring of 133. A series of citophori bearing the legend BA EY and almost certainly attributable to Aristonicus, who claimed to be son of Eumenes II and evidently took the name Eumenes III, runs over a four – year period. Aristonicus’ fall came in 130; hence his usurpation of the kingly title dates to 133, and possibly rather early in that year.“

O razlozima Atalovog zavještanja sopstvenoga kraljevstva Republici v. i Austin, 2006: 430: „Much the most noteworthy feature of the short reign of Attalus III (139/8 to 134/3) was the will by which he left the Roman people heir to his kingdom, yet Attalus’ motives for this decision are far from clear (the ancient sources provide no explanation, cf. 224 end). Suggested possibilities include (a) the wish to deny the succession to Aristonicus (cf. 249 – Attalus was himself childless); (b) the wish to pre-empt serious social disturbances (such as actually broke out) if a strong power did not take over; (c) the wish to ensure himself against assassination by rivals, assuming the terms of the will were public knowledge beforehand (cf. the analogy of the will of Ptolemy VIII in 155, 289), but this does not seem to have been the case. It should not be assumed that the will necessarily represented Attalus’ ultimate intentions; it merely came into force through his premature death (contrast the long reigns of other Attalid rulers, 224).“

dinastije, a ne kao posebne političke pojave zasnovane na nekom etničkom, narodnosnom, „nacionalnom“ ili bilo kojem drugom ideološkom obrascu drugačijem od puke vezanosti samo za jednu osobu ili dinastiju.

Salustije Krisp u svome djelu „Historije“ prezentirao je navodno pismo (jedan od rijetkih sačuvanih fragmenata iz navedenog Salustijevog historijskog djela) koje je pontski kralj Mitridat poslao partsko-iransko-arsakidskom šahu nad šahovima Arsaku XII. U tome pismu se nailazi i na podatak po kojem je oporuka (kojom je Pergamsko kraljevstvo ostavljeno Republici) krivotvorina. Bez obzira na problem autentičnosti pisma koje donosi Salustije i tačnosti njegovog sadržaja (ako je pismo uopće postojalo), činjenica je da oporuka sigurno nije bila rimska krivotvorina. U vrijeme obznajivanja oporuke Republika se nalazila u sudbonosnom političkom klinču vezanom za tribunat Tiberija Sempronija Grakha, i sigurno u ondašnjoj državnoj areni Rima niko nije imao raspoloživog vremena, a ni kapaciteta, da se još bavi i eventualnim krivotvorenjem oporuke jednog helenističkog kraljevstva. Inače, stvaranje kraljevske oporuke je uvijek i osjetljiv i bitan posao u koji je moralo biti uključeno i vladarsko neposredno okruženje. Iz iznesenoga je jasno da je teorija o falsifikatu oporuke (koji su kao uradili Rimljani) neodrživa.

Nakon obznajivanja sadržaja oporuke javio se novi pretendent na kraljevsku atalidsku vlast, koji se otvoreno usprotivio oporuci i odlučio da se za svoje pravo koje je zastupao bori i oružanim putem. To je bio Aristonik, koji je uzео ime Eumen III. On je postavio zahtjev za kraljevskom vlašću pozivajući se na to da je njegov otac bio Eumen II. Za njega i njegove pristalice je, izgleda, oporuka Atala III. bila ništavna.

O pitanju Aristonikovog prava na atalidski tron u Pergamu izvorna građa daje niz podataka koji su u pojedinim slučajevima rezultat i namjerne antiaristonikovske i antiheliopolitske propagande. Po sadržaju Mitridatovog „pisma“, koje u svojim „Historijama“ donosi Salustije Krisp, Aristonikovo porijeklo je nedvojbeno kraljevsko atalidsko, odnosno, on je sin Eumena II. Po sadržaju ekscerpta iz Diodorovog djela, Aristonik je bio bez ikakvih ispravnih prava na traženje kraljevske vlasti. Za razliku od njega, po Livijevoj periohi, Aristonik je Eumenov sin. Strabon je o pitanju legitimnosti Aristonika prilično neodređen, pa tako on navodi da je on navodno pripadao kraljevskoj porodici i da je namjeravao uzurpirati kraljevsku vlast. Velej Paterkul slijedi oficijelnu rimsku imperijalnu propagandnu inačicu u vezi sa Aristonikovom pobunom i ratom, a to je da je Aristonik izmislio svoje pravo na atalidsku kraljevsku lozu. Prema Floru, mladić Aristonik je bio kraljevske krvi. Prema Plutarhu, Aristonik je bio sin kćerke svirača na kitari, koji se pozivao na svoje tobožnje srodstvo sa

Eumenom II. Prema Justinovim epitomama djela Pompeja Troga, mladić Aristonik je bio brat Atala III., preciznije, bio je vanbračni sin Eumena II. i efeške ljubavnice koja je bila kćerka svirača na harfi. Prema Eutropiju, Aristonik je bio sin Eumena i konkubine, i nećak Atala III. Prema Oroziju, Aristonik je bio brat Atala III. Sudeći po kontekstu tekstova i podataka iz izvorne građe, Aristonik je sigurno imao snažnu biološku vezu sa atalidskom kraljevskom kućom. Najvjerojatnije je da je on stvarno bio sin Eumena II. iz njegove ljubavno-seksualne veze sa ljubavnicom iz Efeza, čije je porijeklo bilo i više nego skromno. Da nije u tadašnjoj atalidskoj javnosti bilo poznato da je Aristonik stvarno sin Eumena II., sigurno on ne bi mogao dobiti tako veliku podršku po obznanjivanju svoje kandidature. Bez obzira da činjenicu da je Aristonik nezakoniti sin Eumena II. iz njegove veze sa efeškom ljubavnicom, Aristonik se sigurno nalazio negdje blizu dvora ili čak i na samome dvoru, i nije bio nevažna osoba. Eumen II. definitivno nije niti skrivao vezu sa Efežankom, niti to da je sa njom imao sina. Samim tim je Aristonik morao dobiti i dobro obrazovanje, a i steći određeni utjecaj i ugled.

Aristonik je u neku ruku imao i izvjesne realne osnove za svoje pozivanje na legitimnost nasljeđivanja atalidskoga trona. Činjenica je da atalidsko kraljevstvo od svoga početka nije bilo zasnovano na načelu i pravu primogeniture, nego je nasljeđivanje išlo po bliskim rođačkim vezama. Ako preminuli atalidski kralj nije imao sina koji bi ga naslijedio, pravo preuzimanja trona je automatski prelazilo na najbližeg muškog srodnika. Atal III. nije imao sina, ali je imao polubrata. Zato je njegova oporuka mogla biti osporena.

Sudeći po podacima i kontekstima teksta kod citiranih antičkih pisaca i natpisa na spomenicima, Aristonikov nastup i javno pozivanje na pravo nasljeđivanja trona (sukladno tome i delegitimizaciju oporuke) su izgleda bili skoro momentalni sa upoznavanjem javnosti sa oporukom Atala III. Poradi činjenice da je situacija u Rimu i Italiji bila vrlo napeta zbog naglog zaoštavanja unutarne političke situacije koja se na kraju zlokobno izrazila u obračunu sa pristalicama Tiberija Sempronija Grakha, Republika nije promptno reagirala po oficijelnom saznavanju sadržaja oporuke Atala III.

Rim je vjerojatno sa sadržajem oporuke upoznat negdje u toku rano-ga ljeta 133. god. pr. n. e., odnosno nakon izuzetno mučnoga perioda kada se usvajao *Lex Sempronia Agraria*, i u razdoblju kada se odvijala realizacija odredbi zakona, odnosno agrarna reforma. Zvaničnu informaciju o oporuci u Rim je donio Eudem Pergamljanin. Izgleda da Rim tada nije bio upoznat sa Aristonikovom pobunom i da su vijesti o tome došle u Italiju

tek u drugoj polovici 133. god. pr. n. e., nakon kapitolinskoga masakra. I oficijelno, državno izaslanstvo od 5 članova je otposlano u Pergam nakon primitka vijesti o ratu koji je izbio.

Uostalom, jedan od glavnih uzroka naglog zaoštavanja situacije u Rimu i jeste bila oporuka Atala III. Oporuku Atala III plebejski tribun Tiberije Grakh odlučio je iskoristiti predloživši zakonska rješenja koja bi, ako bi bila usvojena, bila na korist njegove i popularske baze u narodu. Jedna od predloženih stavki je tako predviđala da se novac iz kraljevske riznice dopremljene u Rim trebao podijeliti građanima koji su dobili zemljišne posjede prilikom preraspodjele, radi njihovog uređenja i početnih troškova obrađivanja, te i onim građanima koji su bili aplicirali, ali za koje je, zbog nestašice raspoloživog zemljišta, bila mala mogućnost da dobiju zemljišni posjed jer je aplikantata bilo znatno više nego raspoloživih slobodnih zemljišta.⁵ Druga predložena stavka je izazvala buru nezadovoljstva u optimatskim, senatskim i nobilskim krugovima, jer je predviđala i da određivanje statusa gradova nekadašnje atalidske kraljevine nije u nadležnosti Senata nego narodne skupštine, odnosno u rukama plebejskih tribuna koji su „izraz narodnih interesa“.

Isprovocirani prijedlogom zakona o novoj provinciji Aziji optimati su odlučili i sami iskoristiti za svoje interese dolazak oficijelnog izaslanstva nekadašnjeg atalidsko-pergamskog kraljevstva (na čelu sa ranije spomenutim Eudemom) koje je zvanično upoznalo Republiku sa oporukom Atala III. Najbolje mjesto za optimatsku reakciju je bio Senat. Na sjednici Senata, na kojoj je i prisustvovao, Tiberije se suočio sa čitavim nizom optužbi. Prvi je Pompej, vojskovođa poražen od hispanskih Numantinaca ali nekažnjen od Senata, otpočeo sa optužbama, govoreći:

τῷ Τιβερίῳ καὶ διὰ τοῦτο γινώσκειν Εὐδημον αὐτῷ τὸν Περγαμηνὸν τῶν βασιλικῶν διάδημα δεδωκότα καὶ πορφύραν, ὡς μέλλοντι βασιλεύειν ἐν Ῥώμῃ.

(„...da je on Tiberiju susjed, i da zna kako mu je Eudem Pergamljanin darovao krunu i grimiz kraljeva Pergama u uvjerenju da će on biti kralj u Rimu.“)⁶

Naravno da je ova optužba bila obična laž namjerno projektirana u vidu negativne propagande usmjerene na Tiberija Grakha.

Pored unutarnjih problema manifestiranih u snažnoj frakcijskoj i ideološkoj borbi, Republika i njen Italski savez su imali još nekih otvorenih

---

⁵ *Liv. Epi. libri LVIII; Pseu. – Sex. Aur. Vic. Vir. Ill. 64, 5.*

⁶ *Plut. Tib. Gra. 14.*

pitanja i problema. Na Siciliji je još uvijek trajao težak rat sa pobunjenim robovima, a u Španiji je Scipion Emilijan predvodio novu kampanju protiv Numancije koja je do tada Rimljanima i njihovima saveznicima zadala velikih problema. Dok se ne završe i ova dva rata, Republika nije imala na raspolaganju mogućnosti za slanje borbenih efektivna na znatno veću udaljenost na istoku Mediterana.

Dok se situacija u Rimu i Italiji nije kako-tako razjasnila i smirila, Aristonik je imao bar neko vrijeme da javno obznani pozivanje na svoje kraljevsko pravo i da pokrene akciju, i to u značajnom obimu i prilično brzo.

Dok se očekivala prva funkcionalna reakcija Republike na činjenicu da je dobila u posjed nekadašnju Kraljevinu, ovom budućom provincijom je upravljala neka vrsta lokalne provizorne vlade, koja nije imala ni dovoljno autoriteta ni snage da uspostavi stabilnost u procesu tranzicije. U nedostatku jasne i čvrste vlasti stanje je postajalo sve haotičnije i u međuvremenu je izbio ustanak. Svi nezadovoljni elementi u kraljevini, a čiji broj nije bio zanemarljiv, počeli su se okupljati oko ličnosti Aristonika.

Imajući u vidu brzinu reakcije Aristonika na odredbe oporuke Atala III. i činjenicu da je on u kratkom vremenu već raspolagao golemim brojem i pristalica, pa i pravom vojskom kojom je kontrolirao značajnu teritoriju na prostoru nekadašnje kraljevine, nesumnjivo je Aristonik bio poznata osoba. Naravno, bio je i značajan broj onih koji su mu se otvoreno suprotstavili. Zato je i oružani sukob unutar samoga teritorija kraljevstva bio neminovan, i to prije nego što je i oficijelno rimsko izaslanstvo došlo. Tako da je, dok nije došla armija koju je vodio Licinije Kras Mucijan, oružani sukob na području nekadašnje atalidske kraljevine imao oblik građanskog rata između Aristonikovih pristalica i onih koji su bili lojalni odredbama oporuke Atala III.

Aristonik je u početku uspješno vojevao, i to protiv onih elemenata Pergamskog kraljevstva koji ga nisu priznali i koji su podržavali volju oporuke. Prema Livijevoj periohi i Veleju Paterkulu, područje kraljevstva je prije dolaska armije Republike zauzeo Aristonik. Međutim, sudeći po drugim vrelima, taj podatak nije u potpunosti tačan. Aristonik je sa svojim pristalicama prije dolaska i oficijelnog izaslanstva Republike, a nešto kasnije i njene armije, uspio privući na svoju stranu ili zauzeti samo dio prostora nekadašnjeg kraljevstva. Prema Oroziju, Aristonik je napao područje koje je bilo ostavljeno u naslijeđe Rimljanima.

Ono što izdvaja Aristonika iz mase drugih pretendena koji su kroz povijest nastojali da dođu do kraljevske časti jeste primarno njegov idejni okvir u koji je ugradio i svoje pozivanje na pravo za preuzimanje kraljev-

skog dostojanstva. Izvorna građa precizno ukazuje na to da Aristonikova borba nije bila samo sraz o pukom pitanju „ko će zavladata kraljevinom?“ nego je imala i suštinsku ideološku dimenziju. Aristonik nije bio ni obični predvodnik borbe protiv „stranog zavojevača“, kakvim je obilovala historija. Aristonikovo pozivanje na nasljedstvo kraljevske vlasti Atalida, a kasnije i njegov heliopolitski pokret su kao jednu od glavnih posljedica imali i duboku i oštru diferencijaciju između onih koji su ostali vjerni odrednicama oporuke i pristajali da kraljevstvo bude transformirano u rimsku provinciju, i onih na drugoj strani koji su stali na stranu Aristonika i priključili se njegovom pokretu koji je poprimao radikalnije socijalne i demokratske obrise. Često je podjela „za ili protiv Aristonika“ pratila linije staleške i socijalne stratifikacije društva atalidske kraljevine. Uglavnom su oni koji su pripadali eliti kraljevstva i lokalnih gradskih područja (polisa) bili lojalni odredbama oporuke i interesima Republike, dok su siromašniji, statusno podređeniji i u određenom zavisnom privatno-pravnom ili javno-pravnom položaju prema nekome, bili otvoreniji prema pretenzijama Aristonika. Naravno, podrška tih slojeva Aristoniku je primarno dolazila zbog toga što je on javno zastupao socijalne i demokratske ideje i radikalne reforme i promjene, prije nego zbog toga što su oni smatrali da je Aristonik legitimni nasljednik atalidskog trona.⁷ Aristonik izgleda nije

⁷ Kada se inače govori o tome radi čega i uolikoj mjeri se Aristonik opredijelio za to da privuče na svoju stranu one koji su željeli radikalne socijalne i demokratske promjene, potrebno je uvijek imati na umu da se na to pitanje u znanstvenoj literaturi i istraživanjima često nude odgovori koji imaju jasnu političku i ideološku poruku sa stanovišta novoga vijeka i moderne. Tako se, na jednoj strani, poglavito iz reda konzervativnih ili liberalnih krugova, osporavalo, značajno umanjivalo ili svodilo samo na taktički potez (u okvirima borbe za puku vlast) Aristonikovo privlačenje slojeva na nižim pozicijama hijerarhijske ljestvice te potpuno izbacivala bilo kakva uloga stoicizma u njegovom pokretu, a proglašenje Heliopolisa se tumači samo kao neki vjerski čin. Dobar primjer takvoga načina razmišljanja i sintetske prezentacije pruža stajalište Ericha Gruena (1986: 597): „The character and aims of the insurrection continue to generate debate without cease, a matter of but marginal importance for our purposes. To what degree Aristonicus represented the aspirations of the downtrodden and championed a rising of slaves will never be fully determinable. Evidence is too thin to draw such conclusions. The emancipation of certain groups of slaves in the Pergamene decree noted above establishes only the government’s need for manpower, not an attempt to outbid Aristonicus for the support of servile elements. The pretender did indeed recruit slaves, but (according to what little testimony we have) at a large stage of the conflict, after suffering severe naval defeat and withdrawing into the interior of Anatolia. So, it was an afterthought, not a matter of ideology. Nor should one see social ideology in the fact that Aristonicus designated his have-not followers as ‘Heliopolitans’, a name attested but once in the sources on this rebellion and without elaboration. It may signify no more than a propaganda effort to suggest protection by the Sun god for Aristonicus’

imao nekih većih dvojbi da se treba u borbi za svoje pretenzije prema atalidskoj kraljevskoj vlasti osloniti i na one skromnije slojeve stanovništva koji su se statusno, klasno i staleški nalazili na nižim stupnjevima društveno-socijalne i ekonomske hijerarhijske ljestvice. Aristonik je po majci i sam potjecao iz tih slojeva, pa je samim tim smatrao tu bazu i prirodnim habitusom. Uostalom, upravo je ta činjenica o porijeklu njegove majke bila propagandna osnova kojom su Aristonikovi neprijatelji nastojali opovrgnuti legitimitet i legalitet njegovog pozivanja na pravo da bude nasljednik atalidske kraljevske časti. Onda je tu činjenicu Aristonik odlučio što je moguće više derogirati tako što bi se oslonio upravo na slojeve koji su bliski sredini iz koje je potekla njegova majka. Za te ljude porijeklo Aristonikove majke ne samo da nije bilo problem nego je sigurno bilo još dodatni stimulans da se pridruže borbi ovoga pretendenta na atalidski tron.

Vrlo je realna mogućnost da je okrenutost Aristonika (Eumena III.) prema širokim masama stanovništva kraljevine i izgradnja državnog i političkog programa na osnovi radikalnih socijalnih i demokratskih težnji i ideja bio strateški potez. Vrlo je moguće da je Aristonik smatrao kako je takav reformni zahvat i potreban državi koju namjerava izgraditi, slično kao što su to Tiberije Grakh i njegov popularski kružok namjeravali učiniti u Rimu i Italiji. U to vrijeme su Mediteranom cirkulirale filozofske ili samo književne ideje i shvatanja revolucionarnog, utopijskog, demokratskog i socijalnog karaktera, koje su vrlo lako mogle motivirati i pojedince i skupine, pa i čitave pokrete, na akciju s ciljem provođenja u praksu takvih ideja. Te ideje su bile na neki način povezane i sa filozofskim učenjem poznatim kao Starija Stoa. Nemoguće je da i Aristonik nije bio bar na neki način u doticaju sa tim idejama ili sa učenjem starijih stoika, a sudeći po djelovanju i promoviranju svoje „Države Sunca“, on ih je i usvojio. Zato možda i ne bi trebalo čuditi to da je njegov pokret poprimio i demokratsku i socijalnu komponentu, koja se dodatno radikalizirala kako se situacija u kraljevini razvijala.

U toku III. st. pr. n. e. u helenističkom svijetu je došlo do pojave putopisnih romana utopijskog (filozofsko-romanesknog) karaktera u kojima se izražavala čežnja za imaginarnim pravednim svijetom, a u kojem nema

---

cause. Is is best to focus on what is known. Aristonicus claimed royal blood and aspired to the crown of Pergamum. Beyond that it would be unsafe to tread.“ V. i isto, fus. 105 u kojoj se daje dosta sažet pregled mišljenja o motivima Aristonikove veze sa siromašnijim slojevima i pobunjenim robovima. Na početku pregleda Erich Gruen minimizira i značenje, u smislu ideološke bliskosti, pridruživanja Gaja Blossija pokretu Aristonika. Na drugoj strani, historiografija motivirana nekim socijalističkim idejama nastojala je Aristonikov pokret u potpunosti prikazati kao revolucionaran čin „podjarmljenih“ masa.

iskorištavanja, rata i siromaštva. Sve veće siromašenje i depopulacija matične helenske teritorije, kriza polisa – dotadašnjeg elementarnog oblika političkog i društveno-ekonomskog života Helade, hronično ratovanje nasljednika Aleksandra Velikog, sve veće zanimanje za daleke zemlje, putovanja i geografska otkrića u helenizmu i, posebno, sve snažnije cirkuliranje idejnih, ideoloških, filozofskih, političkih, ekonomskih, kulturnih i religijskih shvatanja (nerijetko u sinkretiziranim formama) usloveli su nastanak ove književne vrste. U tu vrstu literarnog opusa spadaju utopijski opisi Otoka blaženih i jedne države Sunca, koji su nastajali od kraja IV stoljeća. U „Svetim zapisima“ od Evemera⁸ (Εὐήμερος; možda rodом iz sicilске Mesine) opisuju se Otoci blaženih negdje u Indijskom okeanu, od kojih se jedno zove *Panheja* (Παγχαΐα) i domovina je utopijskog društva. Tamo vlada zajedničko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Uprava nad ovako zamišljenom utopijskom državom se zasniva na elitističkim načelima, jer o zajednici brine sloj sastavljen od svećenika i mudraca, ali i obrtnika, umjetnika i svih drugih mogućih zanimanja. Teži se i racionalizaciji religije, oslobađanju vjere od mitova, formalizma i razumu nemogućeg. Bogovi su racionalistički proglašeni kraljevima ili herojima prošlosti. Evemerovo djelo je bilo iznimno popularno kroz cijelo antičko razdoblje pa je često citirano, ekscerptirano, sažeto u drugim literarnim vrelima. U drugom djelu slične tematike, u Jambulovom⁹ (Ἰάμβουλος) djelu o „otocima Sunca“, opisan je idealni Heliopolis, koji se nalazi negdje na Indijskom okeanu. U takvoj državi svi su ljudi jednaki u pogledu posjeda, pravde i naobrazbe. Svi dobijaju jednake plaće za usluge i rad, svi sudjeluju u vlasti. U tako zamišljenoj, prema helenističkim piscima i misliocima, idealnoj državi, vlada načelo apsolutnoga komunizma. Kompletna imovina je zajednička, a ropstvo je kao institucija ukinuto. I porodica je ukinuta, a briga o djeci je prepuštena zajednici. U državi Sunca nema mjesta za hramove i sudove. Osnovni element obožavanja su Sunce i druga nebeska tijela. Ove imaginarne države „primitivnog“ i egalitarnog oblika komunizma imale su veliki utjecaj na svoje savremenike, a bilo je i onih koji su ih pokušavali ostvariti i u stvarnom svijetu. Uplitanje Sunca kao nezaobilaznog faktora u većini tadašnjih utopijskih idejnih projekata (sa tradicijom još od Aknaton) dolazi sa istoka, gdje je kult Sunca, naprimjer u perzijskoj zoroaster-skoj religiji, igrao veliku ulogu i odakle se raširio za vrijeme helenističkog razdoblja, koje je objedinilo helensku i orijentalnu tradiciju, širom Mediterana do daleko na zapad.

---

⁸ O njemu v. Smith W., 1849: II, 83–84; PWRE, 1907, VI, 1, col. 952–972.

⁹ O njemu v. Smith W., 1849: II, 550; PWRE, 1914, IX, 1, col. 681–683.

Vijesti o revolucionarnim heliopolitima brzo su se proširile, pa je „Država Sunca“ postala utočište i tadašnjim socijalnim i demokratskim revolucionarima. Tako se tamo našao i Gaj Blossije (*Caius Blossius*)¹⁰, Italik iz kampanske Kime, koji je bio jedan od idejnih i funkcionalnih „stubova“ pokreta Tiberija Grakha i populara. Ovaj ideolog rimsko-italskog narodnjaštva uspio je izbjeći kapitolinski pokolj 133. godine pr. n. e. koji su izveli optimati nad najvjernijim pristalicama Tiberija Grakha. Blossije je uspio sačuvati glavu kada su se 132. godine pr. n. e. procesuirale pristalice Tiberija Grakha.

Naravno, ostaje i ta mogućnost da se Aristonik demokratskijim i socijalnim idejama okrenuo iz čisto praktičkih i taktičkih razloga. Znajući da su oligarhijski slojevi kraljevine i mnogi bogati gradovi na strani Rima, Aristonik je jedino još mogao računati na podršku nižih slojeva i robova. Samim tim, da bi zadobio povjerenje i podršku svoje ciljne grupe, morao je predstavljati i njene interese, ali se za njih i boriti. Međutim, čak ako je i ova mogućnost bila stvarna, ostaje činjenica da je Aristonik bio upoznat sa idejama koje je zastupao. Uostalom, svoju državu Aristonik je i u formalnom i u faktičkom smislu zasnovao na prezentiranim idejnim modelima. Gotovo je sigurno i to da su se u njegovom neposrednom okruženju, suradničkom krugu ili među savjetnicima, nalazile osobe koje su bile uvjereni, a ne samo pragmatički, reformatori i revolucionari. Najbolji primjer upravo pruža Gaj Blossije, kojem nije bilo teško da se iz rodne Italije zaputi na daleki put i pridruži Aristoniku. Upravo ta činjenica ukazuje na to da je Aristonikov pokret uživao značajno povjerenje kod tadašnjih poznatih „revolucionara“, koji nisu baš previše dvojili je li riječ o pragmatizmu ili stvarnom uvjerenju. Dolazak Blossija je nesumnjivo još više pojačao idejni aspekt u cjelokupnom Aristonikovom pokretu. Ako je u Rimu i Italiji bio neprijatelj samo optimata i oligarhije kao staleža, u Maloj Aziji je on postao neprijatelj i same Republike, a sam pokret je postao operacionalizniji i konkretniji u svojoj ideološkoj platformi.

Elita koja je upravljala pojedinim polisima dovela je do toga da se ove upravno-teritorijalne jedinice atalidskoga kraljevstva i institucionalno i sa svojim kapacitetima stave na lojalističku, prorimsku stranu. Najbolji primjer pružaju Pergam i jonski Efez. Oligarhijski elementi su davali podršku dolazećoj rimskoj upravi jer je ona bila čvrst garant zaštite njihovog bogatstva i privilegija od mogućih demokratskih i socijalnih prevrata. Kao što je već rečeno, Pergam, eponimna prijestolnica kraljevstva, je od samoga početka i to vrlo aktivno bio na strani koja je bila lojalna odredbama

---

¹⁰ O njemu v. Smith W., 1867: I, 493; PWRE, 1897, III, 1, col. 571; Mesihović, 2016.

oporuke Atala III. Tekst epigrafskoga spomenika *OGIS* 338 = *IGR* 4.289 = IvP I 249 iz Pergama ukazuje na masovnu dodjelu statusa građanstva Pergama velikom broju ljudi koji su ranije imali status stranaca sa mjestom prebivališta u području koje je upravno-administrativno pripadalo Pergamu, vojnicima koji su se naselili na navedenom teritoriju (gradu i okolici), plaćenicima itd. Unaprijeđen je i status oslobođenika, kao i kraljevskih robova.¹¹ Nesumnjivo su ove mjere u širokom rasponu provedene kako bi se umanjila eventualna podrška Aristoniku i njegovom heliopolitском pokretu. Zato i ne treba da posebno iznenađuje to da je ova mjera za unapređenje građanskog, staleškog i socijalnog statusa široko primijenjena. Obim korisnika novih pogodnosti ukazuje na značajnu opasnost koja je prijetila Pergamu, koji je bio lojalan odredbama oporuke Atala III., od pretendenta Aristonika i njegovih suboraca. S druge strane, onim naseljenicima koji su otišli iz grada i njegove okolice (odnosno područja koje po ageru pripada polisu Pergamu) bit će oduzeta njihova prava, a imovina će biti konfiscirana. Ova odluka se nesumnjivo odnosila poglavito na one koji su se priključili pokretu heliopolita. To ukazuje da je ipak bilo i onih (stanovnika pergamskoga polisa) koji su već od početaka ovih zbivanja, znači od smrti Atala III., podržavali Aristonika i pridružili se njemu, tj. Eumenu III. Pergamska elita je prebjegavanje na protivničku stranu odlučila spriječiti tako što bi preventivno djelovala i onima koji su bili još lojalni ili koji su se kolebali ponudila značajna statusna i druga poboljšanja. Moglo bi se pretpostaviti da su u tome bili i relativno uspješni jer glavni grad kraljevstva nije pao pod Aristonikovu vlast.

I epigrafski spomenik *Syll.* 694 iz Elea ili Pergama također govori o tome kako je polis koji podiže ovaj natpis bio vrlo aktivno u ratu protiv Aristonika. Zbog toga je taj polis ušao u savez sa rimskim narodom, što

---

¹¹ O tome v. Gruen, 1986: 594: „The decree of the Pergamene *demos*, passed shortly after Attalus III's death, alludes with respect and gratitude to the king's testament and looks ahead to Roman ratification, while at the same time extending the franchise to certain groups in the area and elevating the civic status of others.“; 596: „Full citizenship was awarded to *paroikoi*, i.e. resident aliens, to soldiers settled in the city and the land, and to other free men dwelling in the area, garrison troops or auxiliary forces, together with their wives and children. In addition, the status of *paroikoi* was offered to children of freedmen and to royal slaves, with the exception of those purchased in the previous two reigns, those acquired through confiscation of property, and public slaves. An emergency was at hand, as the document recording these measures explicitly states. Its thrust does not derive from an act of generosity or any ideological liberalism. The projected beneficiaries are soldiers and military colonists, descendants of freedmen and slaves in the prime of life, men encouraged by such award to fight for the regime. The emergency which called forth such measures can hardly be any other than the drive of Aristonicus to seize the throne and the realm.“

je bilo i oficijelno zabilježeno i arhivirano. U slavu toga je odlučeno i održavanje posebne svečanosti. I Halikarnas je pokazao lojalnost „Senatu i rimskom narodu“. ¹² Još za vrijeme princepsa Tiberija i Klaudija polisi provincije Azije i gravitirajućih područja isticali su svoju lojalnost Rimu za rata sa Aristonikom. ¹³

Karta 1: Gradovi kraljevstva Atalida

Prema Strabonu, mali grad Leuke (kod Smirne, današnjeg Izmira) pridružio se Aristoniku u njegovom pokretu. Prema istom vrelu, u ovoj prvoj fazi rata, koji je imao oblike građanskog, Aristonikova baza bila je u početku u

¹² JOAI, 11 (1908), 69–70.

¹³ *Tac. Ann.* IV, 55.

Smirni. Aristoniku se pridružila i Fokeja, bitna zajednica i grad na egejskoj obali. Prema Floru, Aristonik je lako pridobio ili zauzeo neke gradove, pa i otoke. Tako je, između ostaloga, zauzeo i Mind, Samos i Kolofon. Navedeni podatak o Smirni kao glavnoj bazi Aristonika na početku rata, podatak o Fokeji koja je stala na stranu Aristonika i podatak da je zauzeo Mind (*Myn-dus*, na obali maloazijske Karije), Samos i Kolofon (*Colophon*, *Κολοφών*, nešto sjevernije od Efeza, na obali Jonije) navode na pomisao da je on svoju akciju započeo u egejskom priobalju. Ali u tome priobalnom pojasu je on naišao i na žestok otpor pojedinih zajednica, npr. Efežana, koje su se opredijelile za suprotnu stranu. U pomorskoj bici koja se odigrala u blizini eolidske Kime Efežani su porazili Aristonikove snage.

Nakon poraza od Efežana, Aristonik je morao napustiti Smirnu i njegova vojska se povukla iz priobalja u dublju kontinentalnu unutrašnjost nekadašnje kraljevine. Prema Strabonu, on je tada nastupio i sa svojim radikalnim socijalnim i demokratskim programom. Uslijed toga je uspio da oko sebe okupi značajnu podršku siromašnih ljudi i pobjeglih robova, a njegov pokret dobija prepoznatljivu i jasnu ideološku konotaciju. Svoje pristalice i vojnike je nazvao heliopolitima, građanima „Države Sunca“ (*Heliopolis*, *Civitas Solis*). U ekscerptu Diodorovog djela se povezuju zbivanja u I. sicilskom ustanku robova sa Aristonikovim pokretom i navodi se to da su se robovi pridružili Aristoniku te da je uslijedilo veliko krvoproliće. Nesumnjivo je Aristonik imao značajnu podršku od stanovnika nekadašnjeg Pergamskoga kraljevstva. Napredovanje i uspjesi Aristonikove vojske su se nastavili i pored činjenice da su heliopoliti (poglavito seljaci, siromašno stanovništvo i prebjegli robovi) protiv sebe imali poglavito trupe koje su bile na strani onih elemenata (većinom iz reda lokalnih elita) kraljevine koji su bili lojalni odredbama oporuke. Od tada je rat imao konkretne forme socijalnog rata. Aristonik se sa svojom vojskom onda pojavio pred Tijatirom (*Θυάτειρα*, *Thyateira*, *Thyatira*, današnji grad Akhisar), koja je zauzeta, kao i Apolonis (*Apollonis*, grad u Lidiji, između Sarda i Pergama). Nakon toga su usmjereni napadi prema drugim utvrdama.

Dok se ovo dešavalo, trupama Republike je trebalo znatno vrijeme da se uopće pojave na ratnom teatru. Za to vrijeme je Aristonik, pod oficijelnim kraljevskim imenom Eumen III., izgrađivao svoje državne institucije, pa je i izdavao novac. Time je on institucionalizirao svoju državu, ali i ujedno isticao svoje porijeklo i pravo.

Novac Eumena III. (cistoforik tetradrahma) datiran u 2. godinu vladavine Aristonika / Eumena III. = 132. god. pr. n. e. Na jednoj strani je prikazana *cista mystica*, košara u kojoj su se nalazile svete zmiје vezane za inicijacijsku svečanost u Dionisijev kult. U Dionisijevim misterijama zmiја koja kao predstavlja boga je bila nošena u kutiji zvanog cista. Zmiја u dionisijevskom kultu, Izidinom kultu, kao i nekim festivalima plodnosti žena, povezana je sa falusnom simbolikom. Na ovoj strani, uz cistu, nalazi se i prikaz zmiје kao i vijenac od bršljana. Na drugoj strani se vide zmiје, grom iznad, kratica ΘUA lijevo, muška glava desno, unutar namotaja zmiја BA-EY (*Basileus Eumenes*) i B (datum, druga godina). Slika preuzeta iz Thonemann, 2016: 81. i <http://www.wildwinds.com/coins/sg/sg4740.html>. O Aristonikovim novcima v. Robinson, 1954.

Uspjesi Aristonikove heliopolitske vojske u kontinentalnoj unutrašnjosti su doveli i do reakcije, i to kontrarevolucionarnih snaga (polisa, tj. pojedinih gradova i njihovih elita) samoga nekadašnjeg Pergamskoga kraljevstva (koje su priznavale i odredbe oporuke) koje su, prema Strabonu, poslale protiv heliopolita veliki broj vojnika. U rat protiv Aristonika i njegove „Države Sunca“ su se aktivno i sa velikim snagama uključili i maloazijski kraljevi sa svojim vojskama. Tako su u ovaj rat stupili Nikomed (kralj Bitinije), Mitridat (kralj Ponta), Ariart (kralj Kapadokije) i Pilamen od Paflagonije. Zna se da je i Bizant bio uputio znatne vojne snage protiv Aristonika.¹⁴ Ove oružane intervencije su više bile motivirane željom da se heliopolitski revolucionarni socijalni i demokratski pokret ne prelije preko njihovih granica, nego nastojanjem da se pomogne Republici i njenim armijama na terenu. Zato se ovaj intervencionizam primarno mora promatrati kroz kontrarevolucionarnu prizmu, umjesto kao vid savezničke pomoći. Uz to, s pravom su se nadali da će za svoj intervencionizam biti nagrađeni i proširenjem svojih kraljevstava na račun teritorija neka-

¹⁴ Tac. Ann. XII, 62.

dašnjeg atalidsko-pergamskoga kraljevstva. Radi svih tih razloga, maloazijski kraljevi su itekako imali osobnog interesa da se uključe u rat protiv Aristonika i heliopolita i nije im trebao samo poziv Senata. Ali da su se ove vojske maloazijskih kraljeva suočile sa snažnim otporom heliopolita, dokazuje i činjenica da je Ariart, kralj Kapadokije, poginuo u ratu.

Prema Strabonu, dolazi prvo rimsko izaslanstvo od pet poslanika, koje je moguće bilo zaduženo da izvidi situaciju i stanje na terenu i, sukladno tome, započne proces tranzicije vlasti i uprave. U sastavu ovoga izaslanstva se najvjerojatnije nalazio i Publije Scipion Nazika,¹⁵ glavni nemesis Tiberija Sempronija Grakha i osoba najodgovornija za kapitolski masakr. O razlogu zašto je Nazika upućen na istok i šta mu se tamo desilo govori i Plutarh u 21. poglavlju životopisa Tiberija Grakha:

ἐπεὶ δὲ χαλεπῶς μὲν ὁ δῆμος εἶχε τῷ θανάτῳ τοῦ Τιβερίου καὶ φανερός ἦν ἀμύνης περιμένων καιρόν, ἤδη δὲ καὶ δίκαι τῷ Νασικᾷ προανεσεῖοντο, δείσασα περὶ τοῦ ἀνδρός ἡ βουλὴ ψηφίζεται μηδὲν δεομένη πέμπειν αὐτὸν εἰς Ἀσίαν. οὐ γὰρ ἀπεκρύπτοντο κατὰ τὰς ἀπαντήσεις οἱ ἄνθρωποι τὴν δυσμένειαν, ἀλλ' ἐξηγριαίνοντο καὶ κατεβῶν ὅπου προστύχιοιεν, ἐναγῆ καὶ τύραννον καὶ μεμιαγκότα φόνῳ σώματος ἀσύλου καὶ ἱεροῦ τὸ ἀγιώτατον καὶ φρικωδέστατον ἐν τῇ πόλει τῶν ἱερῶν ἀποκαλοῦντες. οὕτω μὲν ὑπεξῆλθε τῆς Ἰταλίας ὁ Νασικᾶς, καίπερ ἐνδεδεμένος ταῖς μεγίσταις ἱεουργίαις: ἦν γὰρ ὁ μέγιστος καὶ πρῶτος τῶν ἱερέων, ἔξω δὲ ἀλύων καὶ πλανώμενος ἀδόξως οὐ μετὰ πολὺν χρόνον κατέστρεψε περὶ Πέργαμον.

(„A jer je narod bio ogorčen zbog Tiberijeve smrti i očigledno je čekao priliku za osvetu, a kako je već Naziki prijeto i sudsko gonjenje, Senat u strahu za njega izglasa da ga se pošalje u Aziju, premda ondje nije za njega imao nikakva posla. Jer ljudi pri susretima ne skrivahu svoje neprijateljstvo prema njemu, nego bješnjahu i derahu se na njega gdje bi se god namjerali na njega nazivajući ga prokletnikom i tiraninom koji je ubojstvom nepovredive i posvećene osobe oskrnuo mjesto /Kapitol, op. S. M./ najsvetije u Gradu i ono koje najviše pobuđuje svetu jezu i strahopoštovanje. Tako Nazika potajno napusti Italiju, premda je za nju bio vezan najvažnijim vjerskim dužnostima. Bio je, naime, najviši i prvi od svećenika. Lutajući i potucajući se neslavno po tuđini, za kratko vrijeme preminu u Pergamu.“)¹⁶

---

¹⁵ O Scipionu Naziki (*Publius Cornelius Scipio Nasica Serapio*; cc. 183 BC – 132. god. pr. n. e.), glavnom nemesisu Tiberija Grakha, v. Smith W., 1849: III, 751–752; PWRE, 1900, IV, 1, col. 1501–1504.

¹⁶ Pored Plutarha, Nazikin odlazak na istok i smrt spominju se i u sljedećim izvorima: *Cic. Pro Flac.*, 75; *De. Rep.* I, 6; *Val. Max.* V, 3, 2; *Plin. NH.* VII, 120; *Pseu. – Sex. Aur. Vic. Vir. Ill.* 64, 9;

U znanosti postoje i određena stajališta da Nazika nije bio član ovoga izaslanstva koje spominje Strabon, nego nekoga drugoga izaslanstva koje je došlo kasnije. Sudeći po literarnim vrelima, Nazika Serapio nije na istok išao privatnim poslovima niti iz privatne želje, već ga je poslao Senat. Sam Nazika Serapio, koji je bio *pontifex maximus* / vrhovni svećenik, bio je u Rimu u toku 133. god. pr. n. e. i početkom 132. god. pr. n. e., jer se spominje u vrelima prilikom ispitivanja Gaja Blossija. S druge strane, Publije Licinije Kras Div Mucijan se već za 131. god. pr. n. e. spominje kao *pontifex maximus*. Da bi bio izabran novi *pontifex maximus*, onaj prethodni je morao biti mrtav. To bi značilo da je Nazika morao umrijeti u Pergamu u toku 132. god. pr. n. e., pa je on onda upućen u Aziju prije dolaska Mucijanove vojske. U tom slučaju, Nazikin odlazak na istok se može smjestiti unutar vremenskih okvira kada dolazi prvo izaslanstvo na područje nekadašnje atalidske kraljevine, koja se već nalazi u žestokom građanskom ratu i revoluciji. Bilo bi malo nelogično pretpostaviti da je praktični rimski Senat poslao dva zasebna izaslanstva u vremenski bliskim periodima. Zato je i logično pretpostaviti da je Nazika bio član toga izaslanstva. Uostalom, i epigrafski spomenik iz Pergama: [*P(ublius) Cornelius P(ubli) f(ilius) Scipio*] *Nasica l[egatus pontifex maximus]* // spominje vrhovnog svećenika Naziku kao poslanika / zastupnika – legata.¹⁷ Interesantno je da su se oba učesnika tiberijske revolucije iz 133. god. pr. n. e., i Nazika i Blossije, uputili na područje nekadašnje atalidske kraljevine, gdje se sada odvijala nova revolucija. I onda je prvo tamo umro Nazika, prezren od sopstvenog naroda, a na kraju rata i Blossije je izvršio samoubistvo.

Nakon toga (prema Oroziju 622. AUC = 131. god. pr. n. e.) dolazi i prva (dobro opremljena) armija Republike pod zapovjedništvom konzula (za 131. god. pr. n. e., zajedno sa Lucijem Valerijem Flakom / *Lucius Valerius Flaccus*, koji je bio *flamen Martialis* = „Marsov svećenik“) i vrhovnog svećenika (*pontifex maximus*) Publija Licinija Krasa Diva Mucijana (*Publius Licinius Crassus Dives Mucianus*)¹⁸ kojem je nova provincija dodijeljena na komandu i upravu. Iznimno obrazovan i učevan Licinije Mucijan bio je jedan od glavnih suradnika Tiberija Grakha, a bio je vrlo prisutan u popularskom pokretu u kojem je kao vrsni jurista vjerojatno utjecao na izradu agrarnog zakonodavstva. Nakon kapitolinskog pokolja, Licinije Mucijan je prilično pomogao u obnovi popularske frakcije. Uspio je i biti izabran za vrhovnog svećenika nakon smrti Scipiona Nasike Serapioa.

¹⁷ *CIL* I, 2502 (p 923) = D 8886 = Tuchelt 196 = *ILLRP* 333 = AE 1911, 54 = EDCS-ID: EDCS - 24700124.

¹⁸ O njemu v. Smith W., 1849: II, 1117–1118; *PWRE*, 1926, XIII 1, col. 334–338.

Sam dolazak konzulske armije u „naslijedenu“ provinciju je odlagan i zbog sukoba između dvojice konzula o pitanju ko bi trebao prevoditi tu armiju. Zapovjedna pozicija je bila i više nego atraktivna jer je nekadašnje kraljevstvo bilo vrlo bogata zemlja, sa punim riznicama, i mogla je pojedincu Rimljaninu donijeti značajno bogatstvo. Licinije Mucijan je zabranio svome kolegi konzulu da ide u rat protiv Aristonika i kaznio ga je u svojstvu vrhovnog svećenika globom zbog zanemarivanja svetih dužnosti (Valerije Flak je bio Marsov svećenik, pa mu je Licinije bio nadređeni). Narod je na svojoj skupštini oprostio Flaku globu, ali je želio da se on ipak pokori svome nadređenom u svećeničkoj hijerarhiji. Nakon toga se Licinije Mucijan uputio s armijom na istok. On je bio i prvi *pontifex maximus* koji je dobrovoljno napustio Italiju (Scipion Nazika je bio otposan silom prilika od Senata na istok). U periohi Livijevog djela se navodi da se nikada ranije nije desilo to da u isto vrijeme neko bude i *pontifex maximus* / vrhovni svećenik i konzul. Prema Veleju Paterkulu, Licinije Mucijan se s armijom uputio u Malu Aziju u statusu prokonzula (znači 130. god. pr. n. e.). Licinije Mucijan je bio podržavan i od kraljeva Bitinije, Ponta, Kapadokije i Paflagonije. Rat u Maloj Aziji, sada sa stajališta Aristonika i njegovih pristalica, poprimio je i karakteristike odbrambenoga rata.

Čudnom povijesnom ironijom na području zapadne Male Azije ponovo su se ukrstile sudbine dvojice bitnih suradnika i pristalica Tiberija Grakha, i to Licinija Mucijana i Gaja Blosija. Međutim, ovaj put njih dvojica su se nalazili na suprotnim stranama. Licinije Kras je, kao pravi Rimljanin, bio prije svega odan interesima svoje države, ma kakvi oni bili, a kao konzul bespogovorno predan svojim dužnostima i obavezama koje mu je rimski narod prepustio, tako da je sukob negdašnjeg učesnika socijalnih reformi sa heliopolitima, vojskom sirotinje i pobunjenih robova bio vrlo žestok.

U bici (prema Strabonu kod Leuke, prema Valeriju Maksimu i Frontinu između Elee i Mirine), i pored intervencionizma maloazijskih kraljeva, ova Licinijeva armija poražena je od Aristonikove heliopolitske vojske. Licinijeva armija je pretrpjela teške gubitke i bila je prisiljena pobjeći, a sam njen zapovjednik je bio zarobljen. Prema Justinovim epitomama djela Pompeja Troga, armija pod zapovjedništvom Licinija Mucijana je poražena zbog slijepe pohlepe njenog zapovjednika koji je više težio pljački trezora Atalida, nego da se istakne u borbi. Nedugo zatim Licinije Mucijan je usmrćen. Postoje određene nedoumice o tome kako je poginuo Licinije Mucijan. Neki izvori, kao npr. perioha iz Livijevog djela, navode da je poginuo u bici. Strabon izvještava da je Licinije napadnut od izvjesnih ljudi u blizini Leuke i da je poginuo u bici. Prema Valeriju Maksimu, Licinije Mucijan je, kako bi izbjegao sramotu zarobljeničtva, gurnuo štap (koji je

koristio za upravljanje konjem) u oko jednom od Tračana koji su ga zarobili. Razbješnjen jačinom boli, Tračanin je zario svoj bodež u Krasa. Prema Frontinu, Licinije je zarobljen, a kako bi izbjegao sramotu zatočeništva, posebno jer je bio u rangu konzula, štapom (koji je koristio za svoga konja) je iskopao oko stražaru (tračkoga porijekla) koji ga je čuvao. Tračanin ga je onda u bijesu od boli – ubio. Sličan opis daje i Flor, prema kojem je zarobljeni Licinije Mucijan, kako bi sprao sramotu zarobljavanja, izazvao svoga stražara da ga ubije. Orozije daje drugačije viđenje Licinijeve smrti. Prema njemu, Licinije Mucijan je bio okružen neprijateljem i, kada je trebao biti zarobljen, on je gurnuo bič, koji je koristio za svoga konja, u oko Tračanina, tj. Aristonikovog vojnika tračkoga porijekla. Ovaj ga je onda, opečen bolom i goreći od bijesa, izboo mačem. Tako je Kras izbjegao i nečasnost i ropstvo srećući smrt na način na koji je on izabrao da umre. Prema Eutropiju, njegova glava je bila odnesena Aristoniku, a tijelo je bilo sahranjeno u Smirni. Nakon Nazike, upravo je tako još jednog rimskog vrhovnog svećenika zadesila smrt za vrijeme revolucije na zapadu Male Azije. Zanimljiva slučajnost.

Valerije Maksim navodi da se u Aristonikovoj vojsci nalazio veliki broj Tračana. Prisustvo Tračana u vojsci Aristonika, i to u vidu nekih posebnih jedinica izvan okvira revolucionarnih heliopolitskih kontigenata, u skladu je sa podacima o pojačanoj aktivnosti Tračana na području Propontide (zona Mramornog mora i Helesponta). Stanovnici Kizika, kada je njihov grad bio opsjednut (vjerojatno od Tračana), su se obratili za pomoć M. Koskoniju (*Marcus Cosconius*), namjesniku Makedonije koji je ratovao protiv keltsko-balkanskih Skordiska 135. god. pr. n. e.¹⁹ I polis Sest je bio pod prijetnjom Tračana u ovom vremenu.²⁰ Inače, izgleda da je Aristonik aka Eumen III. imao podršku dijela vojničkog sloja nekadašnje kraljevine.²¹ To bi možda bio i razlog da pergamski polis nagradi sa svojim građanstvom one vojnike koji su bili na njegovom području, a koji se nisu priključili Aristoniku.

Međutim, pobjeda Aristonika nije bila dugog trajanja jer je za novog zapovjednika armije Republike na području nekadašnje kraljevine Atalida i novoga namjesnika provincije došao Marko Perperna²² (konzul za

---

¹⁹ *IGRR*, IV, 134; *Liv. Per.* 56; Gruen, 1986: 602.

²⁰ *OGIS*, 339.

²¹ Austin, 2006: 432: „The coins he issued (n. 2 above) originate from the upper Caicus valley, an area of intensive Graeco-Macedonian military settlement from which he must have drawn support (Robert (1962), 261–71: the soldiers thus had an interest in the continuation of the dynasty.“

²² *Marcus Perperna*. O njemu v. Smith W., 1849: III, 202; *PWRE*, 1937, XIX. 1, col. 894–896.

130. god. pr. n. e., zajedno sa Lucijem Kornelijem Lentulom / *L. Cornelius Lentulus*). Čuvši o smrti Krasa i pokolju rimske armije, konzul Perperna je ubrzano umarširao u zapadne dijelove Male Azije. Zahvaljujući svojoj inicijativnosti i brzini, Perpernina armija je u potpunosti iznenadila Aristonika, koji se odmarao nakon svoje nedavne pobjede. Tako je armija pod Perperninim zapovjedništvom već u prvoj značajnoj bici, i to kod Stratonikeje (Στρατονικεια, Στρατονικη, Στρατονίκεια, *Stratonicea* u unutrašnjosti Karije²³), izvojevala odlučujuću pobjedu nad Aristonikovom heliopolitskom vojskom. Aristonik se sklonio u grad Stratonikeju, koju je Perpernina armija opkolila. Iscrpljen glađu, na kraju se Aristonik morao predati Perperni. Tom prilikom je Aristonik zarobljen. Prema Floru, zarobljeni Aristonik je držan u lancima dok se nije odrekao svoga prava na kraljevski tron. Perperna je poslao blago Atala III., zavještano rimskom narodu, brodom do Rima.

Perperna ipak nije stigao ozvaničiti svoju pobjedu trijumfom. Dolazi novi namjesnik provincije po imenu Manije Akvilije²⁴ (konzul za 129. god. pr. n. e. zajedno sa Gajem Sempronijem Tuditanom / *Caius Sempronius Tuditanus*), koji nastoji da „ugrabi“ za sebe pobjedu nad Aristonikom. To je dovelo do rivaliteta i sukoba Perperne i beskrupuloznog i beskarakternog Akvilija, koji ipak nije eskalirao zbog toga što se Perperna teško razbolio, uslijed čega je ubrzo i umro u Pergamu. Tako je uspostava nove provincije Republiku „koštala“ ne samo dvojice vrhovnih svećenika nego i dvojice konzula.

Ali zarobljavanje Aristonika nije značilo i kraj rata, jer su se pojedine heliopolitske jedinice nastavile boriti, i to poglavito gerilskom i partizanskom taktikom. One su nesumnjivo nanosile značajnu štetu i rimskim i lokalnim kontrarevolucionarnim snagama i njima savezničkim snagama, a posebno procesu uspostave djelotvorne i funkcionalne provincijske vlasti. Zato se Manije Akvilije odlučio obračunati sa preostalim heliopolitima i tako pacifizirati provinciju služeći se prilično brutalnim načinom ratovanja. To je podrazumijevalo primjenjivanje „spržene zemlje“ i trovanje izvora vode, od kojih su zavisili ne samo gerilci nego i lokalno stanovništvo. O tim operacijama v. Gruen, 1986: 603, fus. 125:

Florus, 1.35. 7. A decree from Bargylis sheds light on some of Aquillius' operations. Holleaux, *Études* II: 179–180; Robert, *Études Anatoliennes*, 463–465. And another from Maconia in Lydia on Aquillius' legate Q.

---

²³ Ne bi je trebalo miješati sa gradom Stratonikejom u dolini rijeke *Astraeus* /Καϊκός/ Kaikos/Caucus/Caecus/Bakırçay/ u Lidiji.

²⁴ *Manius Aquilius*. O njemu v. Smith W., 1867: I, 253; PWRE, 1895, II, 1, col. 323–324.

Caepioe. Hermann. Deutche. Akad. Wien, 89 (1962): 5–8. Discussions of the campaigns by Hansen, Attalide, 159–159. Vavřínek, La révolte d'Aristonicos, 43–51. Magie, RRAM I: 747–754.

Tek tada je konačno slomljen otpor i preostalih heliopolita. Flor zbog takvog načina ratovanja (iako je ono donijelo bržu pobjedu Rimljanima), za koje smatra da je nedostojno rimskog imena i rimske vojske, teško optužuje Akvilija. Rat je na osnovi Apijanovog podatka trajao ukupno četiri godine. Gaj Blosije, neizostavna ličnost tadašnjih revolucionarnih pokreta, je nakon sloma heliopolitske revolucije, u skladu sa stoičkim učenjem, izvršio samoubistvo.

Akvilije je sa svojih 10 pomoćnika organizirao provinciju u obliku koji će imati i u Strabonovo doba.²⁵ Ovih *decem legati* su po pravilu pratili svakoga namjesnika i zapovjednika nakon uspješne vojničke pacifikacije određene provincije i sa svojim regulama koje je donio Senat. Oni su pomagali namjesniku u određivanju statusa i položaja provincije i njenih upravnih jedinica, uključujući i teritorijalne aranžmane unutar nje.

Oni koji su podržavali Aristonika bili su ili su trebali biti teško kažnjeni. Tako je Senat naredio da se Fokeja uništi. U korist Fokejaca su intervenirali Masilijanci, čije je izaslanstvo uspjelo izdejstvovati od Senata oprost za Fokejce. Podijeljene su i nagrade onima koji su svojim intervencijama pomogli Republici u pacifikaciji nekadašnje atalidske kraljevine. Kralju Mitridatu V. Euergetu od Ponta dodijeljena je Velika Frigija, sinovima Arijarta, kralja Kapadokije koji je poginuo u ovom ratu, prepušteni su Likonija i Kilikija.²⁶

Trijumf nad Aristonikovim heliopolitima je proslavljen relativno kasno, tek 11. XI. 126. god. pr. n. e. i proslavio ga je Marko Akvilije, a ne Perperna, koji je bio stvarni pobjednik.²⁷ Aristonik je kao zarobljenik proveden u trijumfalnoj povorci. Sam Aristonik ili Eumen III., pretendent na atalidsko naslijeđe i vođa socijalnih i demokratskih masa zapadne Male Azije, umro je u tamnici. Velej Paterkul navodi da je Aristonika smrću dao kazniti Manije Akvilije, jer je ovaj na početku rata usmratio Licinija

---

²⁵ Austin, 2006: 433: „Another recently published inscription (from Pergamum) honours a certain Menodorus for defending as *strategos* of Pergamum the interests of the city before Aquillius and his commissioners (M. Wörle, *Chiron* 30 (2000), 543–76).“

²⁶ Velej Paterkul isto navodi da je Perperna vodio Aristonika u trijumfu, ali ovaj podatak je gotovo sigurno netačan.

²⁷ Eutropije navodi da se trijumf povodom pobjede nad Aristonikom nije mogao slaviti jer je Perperna umro. Ali, trijumf u znak pobjede nad heliopolitima i nije slavio Perperna, nego Manije Akvilije.

Mucijana, izuzetnog poznavatelja prava. Prema Eutropiju, Aristonik je po nalogu Senata zadavljen u tamnici u Rimu, a prema Oroziju, Aristonik je udavljen u rimskoj tamnici po naređenju Senata. Nešto kasnije je osiljeni Marko Akvilije bio optužen za korupciju. Iako je bio očigledno kriv, on je bio na sudu oslobođen od optužbi od isto tako korumpiranih i, da se poslužimo marksističkom frazom, „klasno svjesnih“ senatora.²⁸

Republika je u punom smislu preuzela zavještanje Atalida. To je podrazumijevalo ne samo upravu nad provincijom nego i brigu o njenoj sigurnosti. Sudeći po jednom senatskom dekretu (*senatus consultum*)²⁹, nastojao je u što moguće većoj mjeri očuvati upravno-administrativni kontinuitet sa razdobljem nezavisnosti. Po tom dekretu upućene su instrukcije *strategoi* / „stratezima“ (vjerojatno tadašnjim i budućim rimskim upraviteljima i zapovjednicima provincije) vezanim za novoustanovljenu provinciju, po kojem su morali ostati nepromijenjeni svi zvanični akti, dokumenti i mjere atalidsko-pergamskih kraljeva donesenih i provedenih zaključno sve do dana prije smrti Atala III. Ovaj dekret ne priznaje Eumena III. (Aristonika) za legalnog kralja. Razlozi provođenja politike kontinuiteta su dvojakog značenja: 1. Senat je održanjem kontinuiteta namjeravao prikazati Republiku kao legitimnog nasljednika atalidskih kraljeva te je time ubrzavao proces „aklimatizacije“ stanovnika zapadne Male Azije na rimsku upravu; 2. Atalidska uprava je bila prilično dobro ustrojena, i zašto mijenjati nešto što funkcionira. A Rimljani kao praktičan narod nisu imali nikakvih problema da takvo stanje i prihvate i nastave ga održavati. Erich Gruen (1986: 603–604) pretpostavljao je da je ovaj *senatus consultum* objavljen 129. god. pr. n. e. Međutim, M. M. Austin (2006: 435) stoji na stajalištu da je ovaj senatski dekret objavljen već 132. god. pr. n. e.:

The date of this decree was long controversial (cf. Kallet-Marx (1995), 353–5), but a new reading of the text has established the identity of the magistrate as Publius Popillius (Laenas), consul in 132; see M. Wörrle, *op. cit.* This decree will have been one of probably a number of senatorial decisions needed to regulate affairs in the former Attalid kingdom.

Sa pacifikacijom nove provincije ostvareni su, u pravom rimskom stilu, i značajni infrastrukturni projekti. Tako je Akvilije dosta vremena posvetio i izgradnji, popravljanju i širenju cestovne mreže na zapadu Male Azije, o čemu svjedoče miljokazi koji nose njegovo ime. Ovo nije samo išlo u korist lokalnih zajednica nego i same rimske uprave, jer je olakšavalo i

---

²⁸ *App. BC*, I, 22.

²⁹ *OGIS* 435; Sherk, 1969: no. 11; Isto, 1984: no. 10; Austin, 2006: 434–435.

komunikaciju namjesnika sa okolnim oblastima i eventualno ubrzavalo prebacivanje trupa. On je nastojao ići u korist lojalnim zajednicama u provinciji vjerojatno i u vezi s drugim pitanjima. Pa je tako zahvalni Pergam ustanovio kult u čast prokonzula Akvilija, koji se u provinciji zadržao prilično dugo.³⁰ Apijan (BC, V, 4) „citira“ navodni govor Marka Antonija maloazijskim Helenima:

ὕμᾱς ἡμῖν, ὧ ἄνδρες Ἕλληνας, Ἀττάλος ὁ βασιλεὺς ὑμῶν ἐν διαθήκαις ἀπέλιπε, καὶ εὐθὺς ἀμείνονες ὑμῖν ἤμεν Ἀττάλου: οὐς γὰρ ἐτελεῖτε φόρους Ἀτάλω, μεθήκαμεν ὑμῖν, μέχρι δημοκόπων ἀνδρῶν καὶ παρ’ ἡμῖν γενομένων ἐδέησε φόρων.

(„Vas je, Heleni, vaš kralj Atal /III., op. S. M./ u zavještanju ostavio nama, i mi smo vam odmah bili bolji nego on. Mi smo vas oslobodili poreza koje ste plaćali Atalu /III., op. S. M./ sve dok nije i nama zatrebao porez kad su se i kod nas pojavili ljudi koji zavode narod /misli se na neke demagoške agitatore, možda na Gaja Grakha i Fulvija Flaka, op. S. M./.“)

Međutim, ovaj podatak je u nekoj mjeri kontradiktoran sa *senatus consultum* (koji se uobičajeno datirao u 129. god. pr. n. e.), djelimično sačuvanim u dvije fragmentarne kopije³¹ i u kojem se obznanjuje odluka o sporu koji je iznesen pred *patres* (senatore) vezano za granice pergamskog zemljišta koji je bio predmetom djelovanja rimsko-italskih publikana. Ako su djelovali publikani u ovako ranom razdoblju uspostave provincije, onda Apijanov podatak o tome da su stanovnici prokonzularne Azije bili oslobođeni poreza nije tačan. Međutim, sudeći po analizi Ericha Gruena (1986: 606–607) ovoga senatskoga dekreta, pitanje njegove datacije ipak ostaje otvoreno.

Yet the paradoxical consequences that this scenario demands strain the imagination. Not only must we discard the text of Appian, a relatively minor sacrifice; more difficult, we must posit a censorial locatio at a time when Aristonicus’ revolt had reached a peak, the establishment of Roman tax-farming companies in Asia after the Republic’s forces had been whipped and a Roman consul killed, and the extension of the publicani’s activities to the point of generating arbitration on territorial authority even before Aquillius went to fight the remaining battles of the war. And finally we need to juggle and reinterpret the otherwise consistent evidence that C. Gracchus introduced censoria location and organized arrangements for the publicani in Asia in 123. There must be a simpler solution. It lies ready to hand. The date of the *senatus consul-*

---

³⁰ O ovome v. Gruen, 1986: 606.

³¹ Gruen, 1986: 606, fus. 143.

tum is anything but secure. A consul Aquillius gets named, evidently the chief magistrate in office. That allows for two possibilities: 129 B.C. or 101. B.C. Nothing in the document points decisively to the earlier date. Economy and logic demand the later. It requires no explaining away of embarrassing evidence or erecting of implausible construction.

Podatak Veleja Paterkula da je Perperna bio taj koji je uveo tribut provinciji Aziji je slabo vjerojatan, jer je konsolidaciju provincije učinio Akvilije, a ne Perperna, koji je umro u međuvremenu. Izvorna građa uvođenje *censoria locatio* u provinciji prokonzularnoj Aziji i organiziranje dogovora sa poslovima (poglavito vezanim za prikupljanje poreza) publikana u njoj pripisuje plebejskom tribunu Gaju Grakhu.³²

I pored pretvaranja atalidsko-pergamskog kraljevstva u provinciju prokonzularnu Aziju (*provincia Asia proconsularis*; ἐπαρχία Ἀσίας), tradicije atalidske dinastije su ostale duboko ukorijenjene na zapadu Male Azije. Atalidski kult je bio još uvijek poštovan u Pergamu i skoro pola stoljeća nakon pretvaranja kraljevine u provinciju. IGRR, IV, 292. Atalidsko doba je nesumnjivo bilo u pravom smislu „zlatno doba“ prosperiteta, razvitka i stabilnosti ovoga područja. Inače je provincija prokonzularna Azija, koja vuče porijeklo iz nekadašnjeg atalidsko-pergamskog kraljevstva, spadala u jednu od najbogatijih provincija ne samo Republike nego kasnije i Carstva i dovela je mnoge rimske namjesnike svojim bogatstvom u iskušenje, kojem neki nisu mogli odoljeti. Provincija prokonzularna Azija će biti i ključni „most“ rimske ekspanzije prema istoku, ka dubini Male Azije, Kavkazu, crnomorskim oblastim, Levantu i Srednjem Istoku.

SKRAĆENICE

AE	L'Année épigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
D	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , Berlin, 1892–1916.
EDCS	Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en).

---

³² *Cic. Verr.*, III, 12: *aut censoria locatio constituta est, ut Asiae lege Sempronia* („Ili još ugovor postoji između Države i farmera, utanačen od cenzora, kao u slučaju /provincije, op. S. M./ Azije, /kako je regulirano, op. S. M./ Sempronijevim zakonom.“). O tome v. i *Fronto, Ep. ad Verum*, II, 1, 17; *Schol. Bob.* 137; Gruen, 1986: 607, fus. 145.

- IGR 4 (IV) *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, ed. René Cagnat et al. 3 vols, Paris 1901–1927, Vol. 4, fasc. 1–9, with Georges Lafaye, Paris 1908–1927, Reprint: Chicago, Aris 1975.
- IGRRP R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, Paris 1906/1927, (Bände 1, 3 und 4).
- ILLRP A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*, Florenz 2. Aufl., 1965.
- IvP I Fränkel, Max, *Die Inschriften von Pergamon*, 2 vols. „Altertümer von Pergamon“, 8, 1–2. Berlin, 1890–1895, Vol. 1, nos. 1–250, *Bis zum Ende der Königszeit*.
- JÖAI Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien.
- OGIS Dittenberger, Wilhelm, *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*, 2 vols., Leipzig, 1903–1905. – For Egypt, Nubia and Abyssinia: see Étienne Bernand, *Inscriptions grecques d’Égypte et de Nubie: Répertoire bibliographique des OGIS*, „Annales littéraires de l’Université de Besançon“, 272; „Centre de Recherche d’Histoire Ancienne“, 45, Paris 1982.
- PWRE³³ Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.

---

³³ *Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* ili *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, ili *Pauly-Wissowa*, također i *Pauly-Wissowa-Kroll* (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE), je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko-rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. – *Pauly Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (BHS: „Paulijeva Realna enciklopedija klasične nauke o starini“). PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom *Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung* (BHS: „Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redoslijedu“). „Realna enciklopedija klasične nauke o starini“, čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora), pokrenuta je 1837. god., a nastavljena je i nakon smrti Paulija (1845. god.), sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko-leksikografskoga djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mittelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 svezaka dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela – po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci se, s obzirom na dužinu, mogu smatrati kao manje monografije. Neki članci su bili izdati samostalno. Pored toga, od 1964. do 1975. je izlazila kao skraćeno, modernizirano i svima dostupno izdanje – *Der Kleine Pauly Lexikon der Antike*. Auf Grundlage von Pauly’s Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer

- Syll *Sylloge inscriptionum graecarum*, ed. Wilhelm Dittenberger, 3rd edn., eds. Friedrich Hiller von Gaertringen, Johannes Kirchner, Hans Rudolf Pomtow and Erich Ziebarth, 4 vols, Leipzig, 1915–1924.
- Tuchelt K. Tuchelt, *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien*, Tübingen, 1979.

IZDANJA IZVORA / VRELA

- Apijan (1899) *Appian, The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na ed. Appian, *The Foreign Wars*, Horace White, New York, The Macmillan Company.
- Apijan (1879) *Appiani, Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.
- Apijan (1967) *Apijan, Građanski ratovi*, Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura.
- Ciceron (1853) *Treatises of M. T. Cicero, The Nature of the Gods, On Divination, On Pate, On the Republic, On the Laws, And on Standing for the Consulship*, C. D. Yonge, London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.
- Ciceron (1928) *The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius. Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1–2*, Greenwood, L. H. G., LCL.
- Ciceron (1928) *On the Republic. On the Laws*, Keyes, Clinton W., LCL.
- Ciceron (1935) *Cicero, The Verrine Orations, Volume II: Against Verres, Part 2, Books 3–5*, Greenwood, L. H. G., LCL.
- Ciceron, (1976) *Cicero, In Catilinam 1–4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco*, Macdonald, C., LCL.

---

und Hans Gärtner (tzv. „Mali Pauly“). Od 1996. izašlo je 12 tomova *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike* (tzv. „Novi Pauly“), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka.

Osim antike, „Novi Pauly“ se u svojim sadržajima bavi i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim kulturama, zatim iz egipatske kulture kao i kulturama okolnih naroda te vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima, „Novi Pauly“ više prati transformacije starovjekovnoga svijeta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do 600. godine, pa i dalje.

Specifikum projekta „Novog Paulyja“ je izdanje posebnih svezaka koji se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najprije je bilo u planu izdavanje 12 tomova „Leksikona antike“, 3 toma „Recepcije antike“ i 1 registar. Umjesto 16 tomova, na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a dalji (zasada 6) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija „Novog Paulyja“.

- Diodor (1933) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1–2.34*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor (1935) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35–4.58*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor (1939) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59–8*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor (1946) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9–12.40*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor (1950) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41–13*, C. H. Oldfather, LCL.
- Diodor (1954) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14–15.19*, C. H. Oldfather, LCL.
- Diodor (1952) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20–16.65*, Sherman Charles L., LCL.
- Diodor (1963) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66–17*, Welles, C. Bradford, LCL.
- Diodor (1947) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18–19.65*, C.H. Geer, Russel M., LCL.
- Diodor (1954) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66–20*, Geer, Russel M., LCL.
- Diodor (1957) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21–32*, Walton Francis R., LCL.
- Diodor (1967) *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33–40*, Walton, Francis R., LCL.
- Eutropije (1886) *Eutropius's Abridgement of Roman History*, John Selby Watson, London: George Bell and Sons, York street, Covent Garden.
- Eutropije (1993) *Eutropius, Breviarium*, H. W. Bird, Liverpool: Liverpool University Press.
- Flor (1947) *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, Edward Seymour Forster, LCL.
- Flor (2005) *Lucije Anej Flor, Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*, Josip Miklić, Zagreb: Latina et Graeca.
- Frontin (1925) *Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome*, C. E. Bennett – Mary B. McElwain, LCL.
- Frontin (1950) *Frontinus, The Stratagems*, Charles E. Bennett, LCL.
- Fronto (1919) *Correspondence, Volume I*, C. R. Haines, LCL.
- Fronto (1920) *Correspondence, Volume I*, C. R. Haines, LCL.

- Justin (1886) Justin's Epitome Of The History Of Pompeius Trogus, John Seiby Watson, London: George Bell And Sons, York Street, Covent Garden.*
- Justin (1997) *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus 1.*, Yardley, J. C. – Heckel, Waldemar, Oxford: Oxford University Press.
- Justin (2010) *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press.
- Livije (1912) *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.
- Livije (1919) *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1–2*, Foster, B. O., LCL.
- Livije (1922) *Livy, History of Rome, Volume II: Books 3–4*, Foster, B. O., LCL.
- Livije (1924) *Livy, History of Rome, Volume III: Books 5–7*, Foster, B. O., LCL.
- Livije (1926) *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8–10*, Foster, B. O., LCL.
- Livije (1929) *Livy, History of Rome, Volume V: Books 21–22*, Foster, B. O., LCL.
- Livije (1940) *Livy, History of Rome, Volume VI: Books 23–25*, Moore, Frank Gardner, LCL.
- Livije (1943) *Livy, History of Rome, Volume VII: Books 26–27*, Moore, Frank Gardner, LCL.
- Livije (1949) *Livy, History of Rome, Volume VIII: Books 28–30*, Moore, Frank Gardner, LCL.
- Livije (1935) *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31–34*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije (1935) *Livy, History of Rome, Volume X: Books 35–37*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije (1936) *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38–39*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije (1938) *Livy, History of Rome, Volume XII: Books 40–42*, Sage, Evan T.– Schlesinger, Alfred C., LCL.
- Livije (1951) *Livy, History of Rome, Volume XIII: Books 43–45*, Schlesinger, Alfred C., LCL.
- Livije (1959) *Livy, History of Rome, Volume XIV: Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index*, Schlesinger, Alfred C. – Julius Obsequens, LCL.
- Livije (1987) *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL.
- Livije (1991) *Istorija Rima od osnivanja Grada*, Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Livije (1995) *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje*, Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Orozije (1976) *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla / Arnoldo Mondadori.
- Plinije Stariji (1866) *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos.

- Plinije Stariji (2004) *Plinije Stariji, „Zemljopis starog svijeta“*, Uroš Pasini, Split: Književni krug.
- Plutarh (1914) *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1914) *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1916) *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1916) *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1917) *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1918) *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1919) *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1919) *Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1920) *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1921) *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flamininus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1926) *Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh (1978) *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N. Đurić, MS.
- Plutarh (1988) *Plutarh, Usporedni životopisi, (I–III)*, Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.
- Salustije, Historije (1998) *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklić, MH.
- Scholia Bobiensia*³⁴ (1907) *Scholia in Ciceronis orationes bobiensia*, Paul Hildebrant, Leipzig.
- Scholia Bobiensia* (1912) *Ciceronis orationum scholiastae*, Thomas Stangl, Leipzig.
- Sekst Aurelije Viktor, *Sextus Aurelius Victor*, edd. F. Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig.

---

³⁴ *Scholia Bobiensia* je komentar govora Cicerona. Ovaj dokument je sačuvan samo u palimpsestu koji je bio napisan u VII. st. u manastiru Bobbio u italijanskoj pokrajini Emilia – Romagna, a napisao ga je anonimni šolijarh. Sačuvan je samo dio komentara.

- Sekst Aurelije Viktor (1984) *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study*, H. W. Bird, Francis Cairns Publications.
- Strabon (1917) *Strabo, Geography, Volume I: Books 1–2*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1923) *Strabo, Geography, Volume II: Books 3–5*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1924) *Strabo, Geography, Volume III: Books 6–7*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1927) *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8–9*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1928) *Strabo, Geography, Volume V: Books 10–12*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1929) *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13–14*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1930) *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15–16*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1932) *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon (1954) *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL.
- Tacit, Anali (1970) *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, MH.
- Valerije Maksim (2000) *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1–5*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Valerije Maksim (2000) *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6–9*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Veľej Paterkul (1955) *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL.
- Veľej Paterkul (2006) *Gaj Veľej Paterkul, rimska povijest*, Josip Miklić, Zagreb: Latina & Graeca.

LITERATURA

- Austin, M. M., *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*, 2nd Edition, Cambridge University Press, 2006.
- Carrata, Thomes, Franco, *La rivolta di Aristonico e le origini della provincia romana d'Asia*, Turin / Torino, 1968.

- Gruen, Erich S., *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, University of California Press, 1986.
- Mesihović, Salmedin, „Gaj Blosije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta“, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga 44, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 249–265, 2016.
- Robinson, E. S. G., „Cistophori in the Name of King Eumenes“, *Numismatic Chronicle* 6, 1–7, 1954.
- Sherk, Robert. K., *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore, 1969.
- Sherk, Robert. K., *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*, Cambridge, 1984.
- Smith, William³⁵, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I–III, London: Taylor, Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street, 1849.
- Smith, William, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I–III, Boston: Little, Brown and Company, 1867.
- Thonemann, Peter, *The Hellenistic World. Using Coins as Sources*, Cambridge University Press, 2016.
- Vavřínek, Vladimír, *La révolte d'Aristonikos*, *Rozprawy Československé akademie věd. Ročník 67, Sesit 2*, Praha / Prag: Nakladatelství ČSAV, 1957.

---

³⁵ William Smith (20.V.1813–7.X.1893. god.) bio je britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko-rimske civilizacije:

Prvo je 1842. god. objavljen „A Dictionary of Greek and Roman Antiquities“. Drugo izdanje, veće i poboljšano, je iz 1848, a i kasnije je izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je napisao sam William Smith.

Zatim je 1849. uslijedio „Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology“ u tri volumena. Ustvari, ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije učestvovalo je još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija. I na kraju – „Dictionary of Greek and Roman Geography“. Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju izašao je 1854, a drugi tom 1857. godine. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije učestvovalo je još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju „Principia“ za učenje starogrčkog i latinskog jezika, „Student's Manuals of History and Literature“, „Latin-English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund“ (završeno 1855. god.), „Dictionary of the Bible“ (1860–1865), „Dictionary of Christian Antiquities“ (1875–1880), „Dictionary of Christian Biography“ (1877–1887), „The Atlas“ (1875).

ARISTONICUS AND „CIVITAS SOLIS“, PART 2

ABSTRACT

Engrossed in its internal affairs, the Republic failed to perform a timely reaction to the uprising of Aristonicus, who succeeded in putting a significant part of the former Kingdom of Pergamon under his control. The area under Aristonicus's control was called „Heliopolis“, and a number of revolutionary social and democratic measures were implemented in the newly established „Sun City“. However, reactions on the parts of the Republic and local counter-revolutionary forces, as well as an intervention by neighbouring kingdoms in Asia Minor ensued shortly afterwards. After four years of war, the movement of Heliopolites was crushed by military force.

Key words: Aristonicus Pergamos, Civitas Solis, Asia Minor

Lejla Kodrić Zaimović

KRITIČKE BAŠTINSKE STUDIJE: TEORIJSKE I PRAKTIČNE IMPLIKACIJE

Sažetak: Kritičke baštinske studije novi su teorijski i akademski otklon unutar discipline baštinskih studija, uz posljedične nove trendove u baštinskoj praksi. Rad prati konceptualizaciju te kasnija redefiniranja pojma baština još od doba moderne, preko postmoderne, sve do savremenog trenutka, uključujući ulogu UNESCO-a i razvoj koncepta *svjetske baštine*, kao i razvoj baštinskih studija kao akademske discipline. O upravljanju baštinom danas govori se u perspektivi tzv. *baštinizacije*, krize „akumulacije baštine“, „ekonomije iskustva“ namjesto ranije „ekonomije usluga“, kao i dijaloškog te participatornog modela kulture.

Ključne riječi: *kritičke baštinske studije, moderna, postmoderna, baštinizacija, UNESCO, svjetska baština, dijaloški model kulture, participatorni model kulture*

UVODNA RAZMATRANJA: BAŠTINA NA RAZMEĐU INTERPRETACIJA

Kritičke baštinske studije, kao interdisciplinarno područje izraslo u nekoliko posljednje godine iz također interdisciplinarnog, istina, sad već nešto tradicionalnijeg područja baštinskih studija, u odnosu na svoju prethodnicu odlikuje izrazit otklon ka razumijevanju baštine kao društvenog, ekonomskog i političkog fenomena društava, i to s naglaskom na sve aktivniju kritičku ulogu baštine u savremenom svijetu. U interpretaciji kritičkih baštinskih studija baština je, uostalom kao i sve drugo, *politički čin*, posljedično čemu nastaje *autorizirani baštinski diskurs*, dosad najčešće euro-američkog tipa¹, a koji privilegira: „staro, grandiozno,

---

¹ U nastavku teksta, na tragu novijih pristupa koji, suprotno ranijem, sve prevaziđenijem terminu euro-centričnosti u interpretaciji i upravljanju baštinom, rad sasvim ciljano

prestizno, građevine i artefakte koji odražavaju zapadnjačke narative nacije, klase i znanosti, kao i baštinu ovjerenu od strane baštinskog stručnjaka“ (*Association of Critical Heritage Studies*, 2012), sve to na račun globalno rasprostranjenih, posve drugačijih razumijevanja pitanja šta je baština, kako se interpretira i kako se njome upravlja. Kritičke baštinske studije u svom „nemilosrdnom kriticismu svega postojećeg“ ranija razumijevanja, definiranja i upravljanja baštinom prepoznaju kao ona koja su oblikovana očitim utjecajima „nacionalizma, imperijalizma, kolonijalizma, kulturnog elitizma, zapadnjačkog trijumfalizma, društvenog isključivanja zasnovanog na klasi, etnicitetu te na fetišizaciji ekspertskeg znanja“, pa se kritičke baštinske studije pojavljuju s ciljem „postavljanja mnogih neugodnih pitanja u vezi s tradicionalnim načinima promišljanja i prakticiranja baštine te izvođenja na površinu onih koji su tom prilikom marginalizirani i isključeni“ (*Association of Critical Heritage Studies*, 2012).

Očito je to da su i same kritičke baštinske studije rezultat, reakcija, odgovor na zasićenost ranijim razumijevanjima baštine te prakticiranjem baštinske profesije, dakle, i same rezultat specifičnog trenutka u kojem živimo, a u kojem i baština prolazi niz konceptualnih kriza, sve kao rezultat širih društvenih procesa, formiranih posebice od moderne naovamo, pa se u vremenu tzv. *baštinizacije* (engl. *heritigisation*), „preobilja baštine“ ili krize „akumulacije baštine“ naziru njezina nova teorijska razumijevanja te, samim tim, i nove baštinske profesionalne prakse.

Jedno od najdominantnijih viđenja baštine danas jeste to da je baština – suprotno ranijim interpretacijama, ali i prisutnim stereotipima, da je baština

---

koristi termin „euro-američki“, nastojeći akcentirati dosad zanemarenu sjevernoameričku ulogu u razvoju moderne koncepcije baštine (kraj 19. te prva polovina 20. st.), a posebice one povezane s buđenjem koncepta tzv. *svjetske baštine*. Iako je jasno da su primarni poticaji razvoju baštinske teorije i prakse evropski, prije svega britanski i zapadnoevropski, u svojim izvanevropskim inačicama, tipa sjevernoameričke, posebno su obogaćeni te modificirani. Pritom, jasno je da termin euro-američki, upotrijebljen u ovom kontekstu, ne pokriva Ameriku u najširem smislu, niti Australiju i Kanadu, jer je profesionalnom čitatelju općepoznato da je doprinos ovih zajednica baštinskoj teoriji i praksi tek novija pojava, vezana prije svega uz drugu polovinu 20. st. te uz prve decenije 21. st., posebice u okviru kritičkih baštinskih studija (recimo Australija). Ovdje upotrijebljen termin euro-američki poglavito pojašnjava procese koji su se odigrali u periodu neposredno prije i nakon svjetskih ratova, posebice nakon Drugog svjetskog rata. Na ovaj način upotrijebljen termin euro-američki slijedi interpretaciju jednog od najistaknutijih autora novog vala (kritičkih) baštinskih studija R. Harrisona, čije se prepoznavanje sličnosti te udruženog, ravnopravnog britanskog, zapadnoevropskog i sjevernoameričkog doprinosa baštinskoj teoriji i praksi kraja 19. i prve polovine 20. st. naslanja i na prepoznavanje sličnosti u „politikama“ upravljanja baštinom spomenutih zajednica u interpretaciji uglednog D. Lowenthala (1985, 1998). Usp. Harrison, R. *Heritage: Critical Approaches*. Ibidem, str. 20–23, 56–67.

isključivo povezana s prošlošću, dakle, stvar „historije“, bez učinka u sadašnjosti te bez stvarne potrebe bavljenja njome u postmilenijskom društvu – zapravo stvar sadašnjosti, a možda i još više stvar budućnosti. „Baština nije pasivni proces čuvanja stvari iz prošlosti, već aktivni proces sastavljanja serije objekata, mjesta i običaja koje smo izabrali da posluže kao ogledala sadašnjosti, povezani setom vrijednosti koje želimo proslijediti u budućnost (...) te tako razmišljanje o baštini kao kreativnom angažiranju s prošlošću u sadašnjosti fokusira našu pažnju na sposobnost da uzmemo aktivnu i informiranu ulogu u proizvodnji našeg sutra“ (Harrison, 2013: 3–4).

Jasno je da je pojam baštine temporalno oblikovan fenomen te da svaka epoha uspostavlja svoj odnos prema njemu, ali, ipak, utjecaj pojedinih epoha prevagnuo je u onome što danas razumijevamo te prakticiramo kao baštinu. Baština je danas izuzetno rastezljiv pojam, obuhvatajući sve: od „zgrada do stilova kuhanja, od pjesama do ličnih predmeta, od etniciteta do religije“ (Harrison, 2013: 3–4), opisujući bilo šta od sitnog do glomaznog, od materijalnog do nematerijalnog, od prirodnog do kulturnog, pa iako su sakupljačke prakse mnogo starije od baštinske teorije i profesije, današnje razumijevanje baštine dobrim dijelom definirano je onim što se u društvu dešavalo u moderni te u nekim segmentima čak i ranije, u doba prosvjetiteljstva. Modernistički odnos prema prošlosti te uopće moderni senzibilitet, u konačnici, kao svoju krajnju konsekvencu, polučit će uspostavu baštinskih institucija, profesionalizaciju zanimanja te nadalje.

Jednako će tako i postmoderni pogled na svijet imati dalekosežne posljedice na baštinsku teoriju i praksu, najprije na formiranje, a potom i na reagiranje na niz konceptualnih kriza unutar područja baštine, prije svega onih povezanih s izranjanjem koncepta *svjetske baštine* te s ulogom UNESCO-a, čiji je temeljni početni te postupno prevaziđeni narativ bila ideja univerzalizma te globalizacije baštine.

U otporu ideji univerzalizma realiziraju se nove konceptualne krize unutar područja baštine, aktuelizirajući pitanja poput tzv. *društvene vrijednosti baštine*, njezine segmentacije, emocionalne obojenosti i veze s iskustvom pojedinca – sve u kontekstu činjenice da je baština uvijek duboko povezana s društvom i njegovim mijenama, pritom ne stojeći i ne trpeći pasivno utjecaje iz okruženja, već i sama oblikujući ono što je aktuelni trenutak. Iako će se formiranje discipline baštinskih studija dogoditi za osamdesete godine 20. st., u svojoj protoznanstvenoj fazi baština je stubokom oblikovana promišljanjima unutar niza već etabliranih disciplina te profesionalnih praksi. Upravo na ovom tragu danas razvijaju se kritičke baštinske studije, podsjećajući nas na učinke – i to prije svega one kritičke – te na aktuelnosti i vrijednosti baštine u savremenom trenutku.

O NOVIM PRAVCIMA U RAZUMIJEVANJU BAŠTINE

Kulturna sekcija UNESCO-a sažima dug razvojni put od *Povelje o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (Povelja o svjetskoj baštini)* (UNESCO, 1972), u kojoj se koncept baštine uglavnom vidi kroz spomeničko i prirodno naslijeđe, do razumijevanja baštine kao koncepta koji postepeno u sebe uključuje nematerijalno, etnografsko i industrijsko naslijeđe, odnosno koncepta baštine koji je otvoren i na taj način da se odnosi na živuće kulture jednako kao i na one koje pripadaju prošlosti.

Iako su popisi baštinskih objekata stari koliko i *sedam svjetskih čuda*, birokratizacija i kategorizacija baštine na čelu s državom i njezinim aparatom posljedica je UNESCO-ovih aktivnosti na popisivanju i očuvanju baštine. Tako se danas, izuzimajući prirodnu baštinu, kulturna baština razumijeva krajnje rastezljivo, i to na način da obuhvata: *lokalitete kulturne baštine* (uključujući arheološka nalazišta, ruševine, historijske objekte), *historijske gradove* (urbane krajolike kao i ruševne gradove), *kulturne krajolike* (uključujući parkove, vrtove i druge modificirane krajolike kao što su pastoralna zemljišta i farme), *prirodne svete lokalitete* (mjesto koja ljudi poštuju, a za koja ne postoje dokazi njihove bilo kakve modifikacije što ju je učinio čovjek, tipa svete planine), *podvodnu kulturnu baštinu* (npr. olupine brodova), *muzeje* (uključujući umjetničke galerije i muzeje u kućama), *pokretnu kulturnu baštinu* (predmete velike raznolikosti: od umjetničkih slika, traktora, kamenih alatki sve do kamera – dakle, bilo koje predmete što su pokretni te koji su izvan arheološkog konteksta), *rukotvorine, dokumentarnu i digitalnu baštinu* (predmete pohranjene u arhivima i bibliotekama, uključujući digitalne arhive), *kinematografsku baštinu* (filmove i ideje koje prenose), *usmene tradicije* (nezabilježene priče, historije i tradicije prenošene s generacije na generaciju), *jezike, festivale* (festivale i karnevale i ideje koje prenose), *obrede i vjerovanja* (rituale, tradicije i religijska vjerovanja), *muziku i pjesme, izvođačke umjetnosti* (pozorište, dramu i ples), *tradicionalnu medicinu, književnost, kulinarske tradicije i tradicionalne sportove i igre* (usp. UNESCO, 2017).

Očito, baština je danas krajnje distinktivan koncept, i to u niz kategorija te na više različitih razina (globalna, nacionalna, regionalna, lokalna, porodična), utemeljena je u prošlosti, ali s aktivnom ulogom u sadašnjosti i s posljedicama za budućnost, te podrazumijeva kategorizaciju „stvari“ i tradicija diljem svijeta. Baština je inherentno pozitivan koncept, ali često implicira osjećaj prijetnje, ugrožavanja, nestajanja, trošnosti, ranjivosti, kao i druge kvalitete koje je razlikuju od predmeta iz svakodnevnog života te zbog čega podliježe potrebi kategorizacije i očuvanja.

Kulturna politika UNESCO-a, opet, prešla je dug put od početnih univerzalističkih narativa vezanih uz naglašavanje važnosti isključivo euro-američkog koncepta baštine viđene kroz spomeničko i prirodno naslijeđe iz *Povelje o svjetskoj baštini*, prevazilazeći sužene i restriktivne definicije baštine iz ranijih perioda, sve do UNESCO-ove *Univerzalne deklaracije o kulturnoj raznolikosti* iz 2001. godine, gdje je kulturna baština definirana kao „skup duhovnih, materijalnih, intelektualnih i emocionalnih distinktivnih obilježja društva ili društvene skupine koja, uz književnost i umjetnost, obuhvata način života i suživota, vrednosne sisteme, tradicije i vjerovanja“ (UNESCO, 2001).

Prihvatanje kulturne baštine kao *procesa*, a ne isključivo kao finalnog *proizvoda*, što je u temelju razumijevanja nematerijalne kulture, utjecalo je i na razumijevanje te prihvatanje nematerijalnih i digitalnih objekata kao baštinskih objekata. Svakako nije slučajno da se interes za nematerijalnu i digitalnu baštinu u okrilju UNESCO-a značajnije i uporedo manifestira iste, 2003. godine donošenjem za baštinu strateški važnih dokumenata. Na 32. zasjedanju Generalne konferencije UNESCO-a u oktobru 2003. godine usvojena je UNESCO-ova *Povelja o očuvanju digitalne baštine* (UNESCO, 2003a), a istom prilikom usvojena je i *Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine* (UNESCO, 2003b). Oba ova dokumenta odražavaju izmijenjen odnos prema konceptu baštine, pri čemu je očito da se baština ne ogleda samo u strogoj materijalnosti i opipljivosti predmeta već se manifestira kroz najraznolikije nositelje značenja (usp. npr. Kodrić, 2010: 34–42).

Širenje koncepta baštine na nematerijalnu i na digitalnu baštinu posljedica je i kritike euro-američkog univerzalističkog modela baštine proklamiranog u *Povelji o svjetskoj baštini* te gotovo nasilno primijenjenog na zemlje i ljude s različitim, lokalnim razumijevanjima kulture, pri čemu postaje očito to da na razumijevanje baštine prije svega utječe „autoritet lokaliteta“ te tzv. društvena vrijednost baštine, odnosno njezina vrijednost i interpretacija u lokalnom, specifičnom kontekstu.

Društva i zajednice, dakle, pamte i memorijaliziraju ono što za njih ima društvenu vrijednost, a zaboravljaju ono što više ne proizvodi značenje. Stoga, baština nije pasivni proces očuvanja (svih) tragova prošlosti u sadašnjosti, već je aktivno i promišljeno komuniciranje s tragovima prošlosti koji za savremenike imaju izvjesnu društvenu vrijednost, a koju, potom, kontinuiraju i prosljeđuju u budućnost. Jednako tako, potisnuti sadržaji baštine mogu protokom vremena doživjeti svoju ponovljenu, iznenadnu memorijalizaciju, a kao ponovno buđenje interesa za potisnute sadržaje prošlosti, što su procesi koji se gotovo redovno obnavljaju u historiji čovječanstva (usp. Mayer-Schönberger, 2009: 60).

Globalizacija dovedena do svoje krajnosti, osjećaj ubrzanja vremena, manjine u sukobu s većinama, lokalno u sukobu s globalnim – sve to skupa postavlja složena pitanja prava na vlastitu materijalnu i nematerijalnu baštinu, na vlastitu „razliku“, čak i onda kad se pod izlikom „razlike“, kako to nerijetko biva, kriju alibiji za pravo na uništavanje tuđeg temeljnog ljudskog prava – prava na život i prava na slobodu – a što su pitanja koja dosad, i pored napora pojedinačnih autorskih opusa, nisu zaslužila pripadajuću pažnju, te pitanja koja će sve odsudnije definirati budućnost baštinske teorije i prakse.²

MODERNIZAM, POSTMODERNIZAM I BAŠTINIZACIJA

Iako je bavljenje baštinom kao djelatnošću znatno starije od moderne – počev još od hramskih i kraljevskih riznica starog vijeka, preko antičkih i srednjovjekovnih antikvara, sve do vlasnika tzv. „kabineta čuda“ / „kabineta rijetkosti“³ iz vremena evropskog humanizma i renesanse – proto-konceptualizacija pojma svoje porijeklo ima u moderni, u nekim segmentima čak i ranije, u dobu prosvjetiteljstva, posljedično čemu na prijelazu 18. u 19. st. nastaju temeljne sastavnice baštinskog univerzuma: baštinske institucije, baštinska profesija te akademsko obrazovanje za neka od pojedinačnih područja baštine, dok će se pripadajuća interdisciplinarna akademska disciplina, kao što je već naglašeno, razviti tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Kako je baština uvijek uronjena u širi društveni kontekst, opći svjetonazor modernističkog zapadnoevropskog svijeta odre-

---

² Čak i prije etabliranja kritičkih baštinskih studija, koje su, po prirodi stvari, odnosno u skladu sa svojim temeljnim manifestom, u središte svojeg interesa, pored ostalog, dovele i pitanja ljudskih prava u odnosu prema baštini, u knjizi *Digitalne informacijske usluge u baštinskim ustanovama* autorice Lejle Kodrić iz 2010. godine (Sarajevo: Biblioteka Sarajeva), u potpoglavljima pod naslovima *Kulturna baština kao (bez)opasan koncept* te *Kulturna baština u kontekstu ljudskih prava* sažimaju se te kritički promatraju dotadašnji autorski opusi posvećeni ovoj temi, uz naglašavanje općepoznate činjenice da je „sistem ljudskih prava UN-a već historijski kritiziran zbog pre naglašavanja značaja civilnih i političkih prava u odnosu na ekonomska, društvena i kulturna prava“ (Ghanea, N., Rahmani, L. prema: Silverman, H., Ruggles, F. D. (ur.). *Cultural Heritage and Human Rights*. New York: Springer, 2007, str. 5), a što su praznine koje će, nadati se, sve uspjelije ispunjavati kritičke baštinske studije. Više o odnosu pitanja baštine i ljudskih prava usp. kod Kodrić, Lejla. *Digitalne informacijske usluge u baštinskim ustanovama*.

³ Usp., npr., studiju o „kabinetima čuda“ / „kabinetima rijetkosti“ kao privatnim zbirka kurioziteta pohranjenih u kućama bogatih mecena s ciljem prikazivanja užoj, odabranoj javnosti, a kao preteča kasnijih evropskih muzeja: Vešler, L. *Kabineti čuda gospodina Vilsona*. Beograd: Clio, 1998.

dit će pravce razumijevanja baštine te njezinog upravljanja na kojima se interpretacija baštine temelji čak i danas, u savremenosti. Posljedica je to prosvjetiteljstva, kreiranja nacija, izgradnje nacionalnih država, nacionalizacije ranijih feudalnih zbirki te njihove pretvorbe u javne baštinske institucije, dakle cijelog niza procesa koji formiraju ono što se smatra modernim zapadnoevropskim senzibilitetom.

Modernistički odnos prema vremenu, njegovo viđenje svijeta – prošlog, sadašnjeg i budućeg – ideja ljudskog progresa, razvoj modernih znanosti te modernih znanstvenih institucija, naglasak na taksonomiji, na klasifikaciji – uključujući i klasifikacijske sheme kao „memorijalne prakse“ koje nastaju u ovom periodu, dakle cjelokupan sistem vrijednosti okrenut budućnosti radije negoli prošlosti, možda samo na prvi pogled paradoksalno, proizvest će interes upravo za prošlost te za očuvanje njezinih tragova. U modernističkoj ideji okrenutosti budućnosti i ideji progresa povezanoj s novim i nepoznatim stvara se (opravdan) strah od gubitka tragova prošlosti, zbog čega raste interes za institucionalizirano čuvanje njezinih ostataka. Stoga se već do kraja 19. st. javlja koncept baštine kao „popisa mjesta i krajolika koji su pod rizikom i kojima je potrebna zaštita od utjecaja modernog razvoja, prije svega industrijskog kapitalizma“ (Harrison, 2013: 46).

Očito, moderni pojam baštine izrasta iz modernističkog senzibiliteta, oblikovan je modernističkim filozofijama te društvenim, ekonomskim i političkim praksama, uključujući i buđenje tzv. *javne sfere* u kojoj se baština čuva i prikazuje zbog javnosti te joj se daje na povjerenje, kao i na koncu, i profesionalizaciju baštinske djelatnosti, odnosno prijelaz skrbi o baštini iz privatne sfere u javne, baštinske institucije ili otvorene lokalitete zaštićene propisima o njihovom očuvanju.

Jedan od najvećih problema u ranijim akademskim bavljenjima baštinom jeste pretpostavka – očito pogrešna – da je baština „uvijek ista stvar“, dok čak i u evropskom, britanskom te sjevernoameričkom kontekstu, u kojem se pojam baštine primarno i oblikovao, razumijevanje baštine te baštinske prakse prolazi nekolike temeljne mijene u posljednjih 150 godina. Prva faza u vezi je s prosvjetiteljstvom, modernizmom i buđenjem javne sfere, koja sad postaje odgovorna za očuvanje prirodne i kulturne baštine, što su koncepti razvijeni u euro-američkom kontekstu tokom 19. st., dok drugu fazu zaokružuje pojačana državna kontrola nad baštinom te buđenje koncepta tzv. *svjetske baštine*. Treća faza odnosi se na period nakon *Povelje o svjetskoj baštini* iz 1972. godine, u okrilju postmodernizma, postindustrijskih ekonomija i postkapitalističkih društava, a posljednja, danas živuća faza, svjedoči svojevrsni baštinski „boom“, tzv. *baštinizaciju*, u kojoj baština doživljava gotovo „kolokvijalni“ interes šire javnosti (usp. Harrison, 2013: 43).

Iskustva Prvog i Drugog svjetskog rata te posljedična masovna uništenja kulturne i prirodne baštine proizvode novi zaokret u njezinom razumijevanju, prije svega u pravcu prepoznavanja zajedničkih, globalnih baštinskih vrijednosti te buđenja koncepta *svjetske baštine* zarad snažnijeg angažmana u obnovi te očuvanju ratovima uništenog naslijeđa. Istovremeno, raste državna kontrola nad upravljanjem baštinskim objektima, razvijaju se kategorizacije baštine i birokratski aparati za popisivanje i konzervaciju baštine, što sve skupa kulminira *Poveljom o svjetskoj baštini*, a potom i nizom konceptualnih kriza koje se diljem svijeta javljaju kao lokalni odgovori na globalistički tekst *Povelje*. Čak i dalje od toga, nakon svjetskih ratova baština prestaje biti isključivi predmet interesa države i baštinske profesije te doživljava dramatični porast javnog interesa, uključujući onaj akademski u vidu baštinskih studija, i to tokom cijelog, a posebice u drugoj polovini 20. stoljeća. Razlozi novog stanja, opet, leže u postmodernom senzibilitetu i pogledu na svijet, koji za baštinu, slično kao i u slučaju moderne, ima sasvim očite reperkusije.

Dakle, ekspanzija javnog interesa za baštinu, s *baštinizacijom* kao svojim krajnjim rezultatom, posljedica je novih komunikacijskih tehnologija, posljednjih desetljeća onih elektronskih, globalizacije tehnologije u smislu pucanja granica između proizvodnje i potrošnje baštine, masovnih migracija te s njima povezanog osjećaja „likvidnosti“ transnacionalnih tokova – ljudi, rada, kapitala, tehnologija i dr. – kao i porasta životnog standarda srednje klase te slobodnog vremena za (kulturni) turizam i aktivnosti iz rasonode. Baština, stoga, prestaje biti izolirana iz života, od stvarnog čovjeka, te smještena u brižljivo čuvanim te reprezentativnim muzejskim zbirkama, pa se od druge polovine 20. st. sve više pronalazi u otvorenim lokalitetima, *in situ*, u tematskim parkovima, a posljednjih desetljeća dominantno i na Mreži. Ovakvom razumijevanju baštine svakako pridonosi i zvanično prepoznavanje nematerijalne i digitalne baštine kao jednakovrijednih u odnosu na onu materijalnu, s posljedicom novih baštinskih praksi u kojima je akcent na iskustvu, emociji, dakle na personalizaciji i segmentaciji baštinskog tržišta, što je sve skupa posljedica šireg prijelaza s „ekonomije usluga“ na „ekonomiju iskustva“ koncem 20. stoljeća. Za baštinu više nije dovoljno da govori o velikim nacionalnim temama, već se interesira za partikularno, lokalno, sve do krajnje individualnog, pa u takvoj interpretaciji postaje očitija odredba savremenog muzeja kao „diferencijalne mašine“ (Harrison, 2013: 87).

Umjesto kanona baštine njezine različite forme prilagođavaju se različitim publikama, uz očitu segmentaciju tržišta, potrebu publike da bude kokreator baštinskih sadržaja u sve participativnijem baštinskom

okruženju te uz usluge tzv. „culture on display“, pa, što je već opće mjesto ali i činjenica koju je teško u konačnici te cjelovito faktografski registri-rati, raste broj posjeta manjim, nenacionalnim, „alternativnim“ te privatnim muzejima. Eksploatiranje ekonomskog potencijala ljudskih emocija i iskustava kulminira u industriji baštine, kao što se, uostalom, uspjele pronalazi i u, recimo, kulturnom turizmu – aktuelnim, ne nužno uzročno-posljedično povezanim trendovima – što se sve skupa pridružuje specifičnoj slici svijeta u kojoj, pored spomenutog, svjedočimo i tzv. *diznifikaciju* svijeta, iako, naravno, još odranije postoje razni oblici zabave, izleta i putovanja motiviranih posjetama baštinskim lokalitetima i generiranjima izvjesnog iskustva iz prošlosti. Tematizacija i naglasak na iskustvu imaju veliki utjecaj na razumijevanje i prakticiranje baštine s kraja 20. te s početka 21. st., a proces korisničkog angažmana i uključenosti nastavlja se i danas u okruženju participatorne kulture te participatornih baštinskih institucija. U tom „preobilju“ baštine, u svojevrsnoj krizi „akumulacije baštine“ odigrava se proces tzv. *baštinizacije*, koju autor ove kovanice K. Walsch razumijeva kao „processe kroz koje se predmeti i mjesta iz svoje svakodnevne upotrebe preoblikuju u predmete prikazivanja ili izlaganja“ (1992: 25), što je trend danas, u vremenu krajnje industrijalizacije i komodifikacije baštine, toliko očit da mu u ranijim baštinskim praksama ne postoji presedan.

KONCEPT SVJETSKE BAŠTINE, ULOGA UNESCO-a I NOVI NARATIVI 21. STOLJEĆA

Pozadina nastanka koncepta *svjetske baštine* te *Povelje o svjetskoj baštini*, kao epiloga cijelog procesa, ogleda se u već ranije formiranim sociokulturnim odnosima, počev još od modernističkog odnosa prema prošlosti i naslijeđu, kako kulturnom, tako i prirodnom, ubrzavanja interesa javne sfere za pitanja prošlosti, profesionalizacije baštinske struke, saniranja šteta nastalih nakon Drugog svjetskog rata, kolektivnog osjećaj gubitka u ratom opustošenom svijetu, pa sve do restrukturiranja svjetske ekonomije turizma, ali i – što je od presudnog značaja – stabilizacije državne kontrole nad baštinom. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st., zahvaljujući prije svega angažmanu UNESCO-ovih tijela i stručnjaka, baština kao područje postaje definirana i regulirana u većini razvijenih zemalja svijeta, a umjesto baštine kao *nacionalnog konstrukta* počinje dominirati njezino viđenje kao *internacionalnog konstrukta*, uz jačanje osjećaja kolektivne vrijednosti te odgovornosti za baštinu na globalnom nivou. Tome

će svakako doprinijeti i veliki, uspješni poslijeratni projekti spašavanja, s UNESCO-om na čelu – sad već svjetske baštine – s amblematskim te dodat neviđenim primjerom spašavanja naslijeđa u Nubiji, uz aktivnosti na fizičkom premještanju golemog arheološkog blaga, sve kao posljedice izgradnje Asuanske brane, ili, pak, nešto kasnijeg projekta spašavanja Venecije i njezine vrijedne baštine od posljedica poplava iz 1966. godine kao prvim, svjetski zapaženim te hvaljenim UNESCO-ovim projektima (usp. Harrison, 2013: 56–61). Bivajući pod isključivim patronatom države, baština postaje birokratizirana te izmještena iz dometa stvarnog čovjeka, a UNESCO-ove liste svjetske baštine postaju, između ostalog, i sjajni alati reklamiranja u restrukturirajućoj te sve značajnijoj ekonomiji turizma tokom druge polovine 20. stoljeća.

Kritika UNESCO-ovih univerzalističkih postulata te njima pripadajućih aktivnosti tokom narednih desetljeća važna je ne samo za baštinsku praksu već jednako tako i za baštinsku teoriju, jer će se upravo u kritici UNESCO-ovog univerzalizma poroditi važni autorski opusi i djela bitna za baštinske studije kao novu, izranjajuću disciplinu, potvrđujući još jednom očitu spregu između teorije i prakse, odnosno između promišljanja i djelovanja.

U svojevrsnoj autorefleksiji te samokritici u osvrtu unazad UNESCO potvrđuje da je *Povelja* iz 1972. godine prije svega generirana očito suženim konceptom baštine iz druge polovine 20. st. te, posljedično, okrenuta monumentalnim kulturama i njihovom naslijeđu, isključujući tom prilikom nemonumentalne kulture, kakve su mnoge neevropske kulture, recimo one iz područja Okeanije ili subsaharske Afrike. Naglasak na arhitektonskoj, umjesto na društvenoj, simboličkoj ili emotivnoj vrijednosti naslijeđa određuje tekst *Povelje* te njegove rane sljedbenice, sve do početka 21. st., kad se javljaju dokumenti koji u koncept baštine nedvojbeno uključuju najprije nematerijalno, a potom i digitalno naslijeđe.

U prevazilaženju mnogih neuravnoteženosti, od kojih su ovdje spomenute samo neke, dijelom iz autorefleksije i samokritike, a prije svega pod snažnim utjecajem izvana, iz baštinske teorije i prakse te kao posljedica općih promjena u širem sociokulturnom okruženju UNESCO prevladuje i put vlastitog preobražavanja u pravcu širenja koncepta baštine do ideje da, hipotetički, sve može postati, ali, naravno, sve nije baština, nesumnjivo i dalje zadržavajući nužnu političku pozadinu, ali s nominalnim ciljem skrbi o baštini u skladu sa zahtjevima višeglasja svjetskih kultura te trenutka u kojem djeluje.

BAŠTINSKE STUDIJE: OD PRVIH KONCEPATA DO KRITIČKIH BAŠTINSKIH STUDIJA

Dosad spomenutim promjenama u baštinskoj praksi nesumnjivo se pridružuju promjene u baštinskoj teoriji, uvijek i iznova potvrđujući međuisovisnost teorije i prakse, počev još od prvih teorijskih koncepata u području baštine, pa sve do kritičkih baštinskih studija kao najzapaženijeg teorijskog pristupa u interpretaciji baštine danas. U svojoj osnovi, baštinske studije ne pripadaju nijednoj posebnoj akademskoj disciplini, već se pojavljuju kao „djeca ljubavi mnogostrukih odnosa između znanstvenika različitih disciplina, odgajana, potom, prakticiranjem i institucionalizacijom“ (Uzzell, 2009, prema Harrison, 2013: 7), što je pozicija koji ima svoje prednosti, ali i svoje očite poteškoće: nerijetko u akademskoj zajednici ocijenjene kao disciplina „bez kuće“, baštinske studije danas upravo u interdisciplinarnosti i višepripadnosti pronalaze svoje akademske temelje te potvrđuju svoju svrsishodnost u praksi.

Najstarije debate o baštini javljaju se izvan discipline baštinskih studija, i to prije svega u stabilnim znanostima kakve su historija i arheologija, a odnose se na kritiku političkog iskorištavanja prošlosti u nacionalnim programima evropskih demokratija – sve to u pravcu jačanja nacionalnih identiteta i nacionalne svijesti – što su procesi prisutni i poznati odranije, ali ojačani u posljednja dva stoljeća, posebice od modernističke okupiranosti pitanjima nacije pa naovamo. Prijelomni trenutak u ovom smislu predstavlja objavljivanje zbornika radova *Izumljivanje tradicije* E. Hobsbawna i T. Rangera (1983), s temeljnom idejom kritiziranja aktuelnih praksi nerijetko mononacionalnih država, kroz koje nacije svoje temelje uspostavljaju u dalekoj, uvijek herojskoj prošlosti, stavljajući i historiju i arheologiju u službu jačanja nacionalne svijesti, a ne „znanstvene istine“.

Bivajući u fokusu interesa te žučnih debata unutar „ozbiljnih“, „stabiliziranih“ znanstvenih disciplina, teorijska pitanja baštine dobijaju na svojem značaju kao područje *per se*, što se sve skupa odvija kao uvertira u postepeno osamostaljivanje baštinskih studija u zasebnu akademsku disciplinu, sa samostalnim, zaokruženim akademskim obrazovanjem kao kulminacijom cijelog procesa.

Zaokret u teorijskom pravcu u vezi s pitanjima baštine direktno će se odraziti na baštinsku praksu te na djelatnosti baštinskih institucija, a koje su sve do ovog vremena okrenute gotovo isključivo vještinama, činjenju, a ne teorijskom promišljanju raznolikih baštinskih praksi. Vrijeme je to očite dominacije tehničkih standarda i publikacija, konzervacije i restau-

racije mahom nepokretne baštine, a što su, nažalost, baštinske prakse u nekim zajednicama neprevaziđene čak ni do danas.

Na daljnja teorijska promišljanja baštine, posebno pred kraj 20. st., snažno će utjecati nove, tzv. „ekonomije iskustva“, umjesto ranijih „ekonomija usluga“, s *interpretacijom* kao centralnom temom te s idejom da baština ne ovisi o nacionalnim tendencijama nametnutim korisnicima kroz praksu javnih, baštinskih institucija, već se odvija u odnosu korisnik – baština, kao specifična, neposredna forma komunikacije. Ovakvo što daleki je uvod u baštinsku realnost koju svjedočimo danas, u vremenu participatorne kulture te „kokreiranja“ baštine na relaciji korisnik – baštinska građa. Već krajem 20. st. ove i slične teme u bavljenje pitanjima baštine uključit će ekonomske studije, potrošačke studije te studije turizma, stvarajući već solidnu interdisciplinarnu osnovu za baštinske studije kao studije *per se*.

Ukoliko se svemu doda i sve glasniji interes kulturalnih te postkolonijalnih studija za pitanje baštine, prije svega kroz teme *politika reprezentacije prošlosti*, posebice u sad već kanonskim knjigama kakva je *Orijentalizam* (1978) E. W. Saïda, uz isticanje činjenice da i baštinskim institucijama pripada kontrola proizvodnje znanja o prošlosti, očito je to da raste interes za pitanja baštine, što će, u konačnici, kulminirati osamostaljivanjem discipline.

Posebna uloga i značaj pripadaju i temama iz oblasti tzv. *etike baštine*, a čiji se doprinos, prije svega, ogleda u kritici *Povelje o svjetskoj baštini* te njezinih univerzalističkih postulata, što se, naravno, ne sasvim slučajno te bez osnove podudara s postmodernim interesom za marginu, partikularno, za Drugost i Drugačije.

Sve to stvorit će sasvim dovoljnu osnovu za samostalne baštinske studije kao akademsku disciplinu *per se*, a posljednjih godina i svojevrsni kritički odmak od same discipline u vidu interdisciplinarnih kritičkih baštinskih studija, sa začetnom te i dalje najprominentnijom autoricom novog viđenja baštinskih studija L. Smith, te s publikacijom *International Journal of Heritage Studies* kao najvažnijim glasilom u oblasti.

Inauguralna konferencija Asocijacije za kritičke baštinske studije održana je u junu 2012. godine u Göteborgu (Švedska), okupljajući u besplatno članstvo stručnjake iz najrazličitijih polazišnih oblasti: antropologije, arheologije, arhitekture, kulturalnih studija, studija filma, informacijskih znanosti, historije, prava, političkih znanosti, studija turizma i dr. Sam termin *kritičke baštinske studije*, prema L. Smith, prvi je upotrijebio Rodney Harrison 2010. godine (usp. Smith, 2012: 533–540), a u među-

vremenu nastali *Manifest* Asocijacije za kritičke baštinske studije poziva akademsku zajednicu da „propita konzervativne kulturne i ekonomske odnose koji uzdrmajaju prevaziđena razumijevanja baštine te da u kreiranje i upravljanje baštinom uključi one koji su dosad u tome bili isključeni“ (*Association of Critical Heritage Studies*, 2012). Pritom se, prije svega, u vidu ima tzv. *zapadnjački autorizirani diskurs*, koji se u interpretaciji kritičkih baštinskih studija smatra primarnim faktorom isključivanja marginaliziranih iz procesa kreiranja baštine te njezinog upravljanja, dok se aktivnostima unutar novog pravca razumijevanja baštine sam pojam „baština“ nastoji redefinirati u pravcu njegovog širenja, uz istovremeno uključivanje u baštinsku profesiju novih zainteresiranih disciplina, pored onih „tradicionalnih“, poput historije, historije umjetnosti, arheologije ili arhitekture. Zaključno, kritičke baštinske studije ne predstavljaju radikalni otklon u odnosu na baštinske studije kao akademsku disciplinu uspostavljenu tokom osamdesetih i devedesetih godina 20. st., već se prije zadržavaju na elementu *kritike* baštinskih studija, posebno u svjetlu zanemarivanja kulturnog i političkog aspekta baštinskih studija te bavljenja tehničkim pitanjima i standardizacijom umjesto toga. Politički i kulturni aspekt baštine, u interpretaciji kritičkih baštinskih studija, nemjerljivo su važni, jer podrazumijevaju pitanje *razlike*, a *razlika* je uvijek mogućnost kako uključivanja, tako i isključivanja. Stoga nas, krajnje pojednostavljeno, kritičke baštinske studije ohrabruju da u bavljenju baštinom nadiđemo tehnikaciju, standardizaciju te bavljenje studijama slučaja, imajući u vidu i to da je baština važna upravo zbog svojih „emocionalnih, političkih i intelektualnih posljedica po ljudske živote“ (Smith, 2012: 538), a što svakako zahtijeva ozbiljnu kritičku analizu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA: KA DIJALOŠKOM I PARTICIPATORNOM MODELU KULTURE

Razumijevanje baštine u perspektivi kritičkih baštinskih studija ne predstavlja radikalni raskol s ranijim razumijevanjima baštine, ali je, očito, prijedlog novog, šireg, kontekstualiziranog pogleda na baštinsku disciplinu, prije svega u smislu prevazilaženja modernističkih, kartezijanskih binarnih opozicija tipa prirodno / kulturno, materijalno / nematerijalno, na kojima počiva i *Povelja o svjetskoj baštini*, pa sve do onih savremenijih opozicija tipa analogno / digitalno.

Umjesto naglašenog razumijevanja baštine unutar njezinih binarnih opozicija, baštinu se promatra kao totalitet, i to u znatno široj perspektivi,

prije svega političkoj, kulturnoj, emocionalnoj, pa sve do, recimo, one ekološke, odnosno perspektive povezane s pitanjima očuvanja šireg okruženja u kojem baština opstoji. Dakle, baština se pojavljuje kao krajnje „složen aparat“, kao *dijalog* te kao pitanje povezanosti „između ljudi, objekata, mjesta i praksi“, odnosno „između ljudskih i neljudskih faktora“ (Harrison, 2013: 226), a koji svi skupa danas u svojim suodnošenjima određuju aktuelne pravce razumijevanja, korištenja i upravljanja baštinom. Dijalog umjesto monologa, povezanost umjesto isključivanja, totalitet baštine umjesto njezine izdvojenosti postaju osnove novog razumijevanja i doživljavanja baštine.

Podsjećajući još jednom na značaj „ekonomije iskustva“ te (individualiziranog) doživljaja baštine počev od kraja 20. te tokom 21. st., dijaloški te relacijski model baštine, na kojem insistiraju kritičke baštinske studije, sasvim se prirodno uklapa u danas dominantni model kulture koji određujemo kao *participatorni* – takav da relativizira granice između „proizvodnje“ i „potrošnje“ baštinske građe – s korisnikom koji je istovremeno i proizvođač i potrošač informacija, u svijetu u kojem pucaju granice između baštinskih institucija i njezinih korisnika, a institucije se obogaćuju doprinosom korisnika te tzv. *javne, kolektivne mudrosti*.

Na tragu temeljnih stajališta unutar discipline kritičkih baštinskih studija, baština se u svojim istraživanjima te prakticiranjima danas više ne zatvara unutar okoštalih, tradicionalnih binarnih opozicija, počev od ustaljene opozicije prirodno / kulturno, pa do svih ostalih, već je se kontekstualizira, i to što šire, u pravcu slojevitog sociokulturnog okruženja, u pravcu korisnika i njihovog individualnog doprinosa radu institucija i profesiji te ideje da je baština složeni sistem međudjelovanja, zasnovana na povezanosti umjesto na hijerarhiji, kao i na vezivanju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti umjesto na njihovom razdvajanju. Budućnost baštine i njezinih institucija, barem za jedan duži period, zasigurno će se prepoznavati u tzv. dijaloškom te participatornom modelu kulture.

LITERATURA

- Association of Critical Heritage Studies. *2012 Manifesto*. 2012. <http://www.criticalheritagestudies.org/history/> (posljednji put posjećeno 1. 6. 2017).
- Harrison, R. *Heritage: Critical Approaches*. London; New York: Routledge, 2013.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (ur.) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Kodrić, L. *Digitalne informacijske usluge u baštinskim ustanovama*. Sarajevo: Biblioteka Sarajeva, 2010.
- Mayer-Schönberger, V. *Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age*. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2009.
- Said, E. W. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Krug, 2008.
- Silverman, H., Ruggles, F. D. (ur.). *Cultural Heritage and Human Rights*. New York: Springer, 2007.
- Smith, L. „Editorial“, u: *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 18, No. 6, 2012.
- UNESCO. <http://en.unesco.org/> (posljednji put posjećeno 10. 6. 2017).
- UNESCO. *Charter on the Preservation of Digital Heritage*. 2003. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (posljednji put posjećeno 10. 6. 2017).
- UNESCO. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. 2003. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17716&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (posljednji put posjećeno 10. 6. 2017).
- UNESCO. *The World Heritage Convention*. 1972. <http://whc.unesco.org/en/convention/> (posljednji put posjećeno 13. 6. 2017).
- UNESCO. *UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity*. 2001. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (posljednji put posjećeno 13. 6. 2017).
- Vešler, L. *Kabineti čuda gospodina Vilsona*. Beograd: Clio, 1998.
- Walsh, K. *The Representation of the Past: Museums and Heritage in the Post Modern World*. London; New York: Routledge, 1992.

CRITICAL HERITAGE STUDIES: THEORETICAL AND PRACTICAL IMPLICATIONS

ABSTRACT

Critical heritage studies constitutes a new theoretical and academic tendency within the field of heritage studies, whose development has spawned new trends in heritage practice. The paper traces the conceptualization and subsequent redefinitions of the notion of heritage from modernism to postmodernism, to the present moment, addressing the role of UNESCO and the development of its *World Heritage* concept as well as the development of heritage studies as an academic discipline. Heritage management is nowadays discussed from the perspective of the so-called *heritigisation*, the crisis of „heritage accumulation“ and the „economy of experience“, in place of the „economy of services“ as well as the dialogical and participatory models of culture.

Key words: *critical heritage studies, modernism, postmodernism, heritigisation, UNESCO, World Heritage, dialogical model of culture, participatory model of culture*

II.

Nermin Đapo | Jadranka Kolenović-Đapo

PRIKAZ MODELA DIFERENCIJACIJE DAROVITOSTI I TALENTIRANOSTI FRANÇOYSA GAGNÉA

Sažetak: U radu je prikazana najnovija verzija modela diferencijacije darovitosti i talentiranosti Françoysa Gagnéa. Model čine darovitosti i talentiranosti, proces razvoja talentiranosti i intrapersonalni i okolinski katalizatori. Kompleksna struktura modela jasno identificira svaki etiološki faktor nastanka talentiranosti, posebno one locirane u komponente intrapersonalnih i okolinskih katalizatora. Za razliku od mnogih teorijskih koncepcija, katalizatori su jasno pozicionirani izvan koncepcija nadarenosti i talentiranosti. Gagnéov model ima važnu praktičnu vrijednost jer nastavnicima i stručnjacima pruža čvrste osnove za razumijevanje razvoja talentiranosti. MDDT je snažno eksplanatorno oruđe, kako u nomotetskom, tako i u idiografskom pristupu darovitosti i talentiranosti.

Ključne riječi: *darovitost, talentiranost, model diferencijacije, Françoys Gagné*

UVOD

Sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga vijeka predložene su definicije i teorije koje su značajno promijenile do tada dominantne pristupe u razumijevanju darovitosti. Neke od najznačajnijih teorija koje su doprinijele uvođenju šire konceptualizacije darovitosti i talentiranosti i naglašavanju važne uloge sociokulturalnoga konteksta u definiranju, identifikaciji i razvoju darovitosti su Renzullijeva (1978) troprstenasta konceptualizacija darovitosti, Gardnerova (1983) teorija višestrukih inteligencija, Sternbergova (1988) triarhična teorija inteligencije i Minhenski model darovitosti (Heller i Hany, 1986). Gagnéov model diferencijacije darovitosti i talentiranosti (MDDT) (engl. *Differentiated Model of Giftedness and*

Talent) prvi put je prikazan 1985. godine u časopisu *Gifted Child Quarterly*. Smatra se posebno vrijednim naučnim doprinosom jer, pored toga što identificira ključne kauzalne atribute darovitosti, eksplicira kako se kroz njihovu interakciju odvija dinamički razvoj talentiranosti. MDDT ima i važnu praktičnu vrijednost jer stručnjacima pruža čvrste osnove za razumijevanje razvoja talentiranosti svakoga pojedinca. MDDT je snažno eksplanatorno oruđe, kako u nomotetskom, tako i u idiografskom pristupu darovitosti i talentiranosti.

U radu će biti prikazane osnovne postavke najnovije verzije modela označenog kao MDDT 2.0 (Gagné 2009): fundamentalna dihotomija darovitosti i talentiranosti, komponente modela, prevalencija i dinamika razvoja talentiranosti.

FUNDAMENTALNA DIHOTOMIJA

MDDT je jedina teorijska konceptualizacija koja na jasan, distinktivan i dobro operacionaliziran način definira dva ključna koncepta obrazovanja darovitih: darovitost i talentiranost¹. Prema Gagnéu (1995), potreba za razlikovanjem pojmova „darovitost“ i „talentiranost“ direktno je povezana s postojanjem dva odvojena realiteta koja treba reprezentirati s dvije posebne oznake. Definiciju određenog koncepta čine konceptualna ili operacionalna deskripcija (s ciljem specifikacije prototipskog sadržaja i utvrđivanja granica sa drugim konceptima) i izbor odgovarajuće oznake koja će predstavljati realitet koji pojam označava.

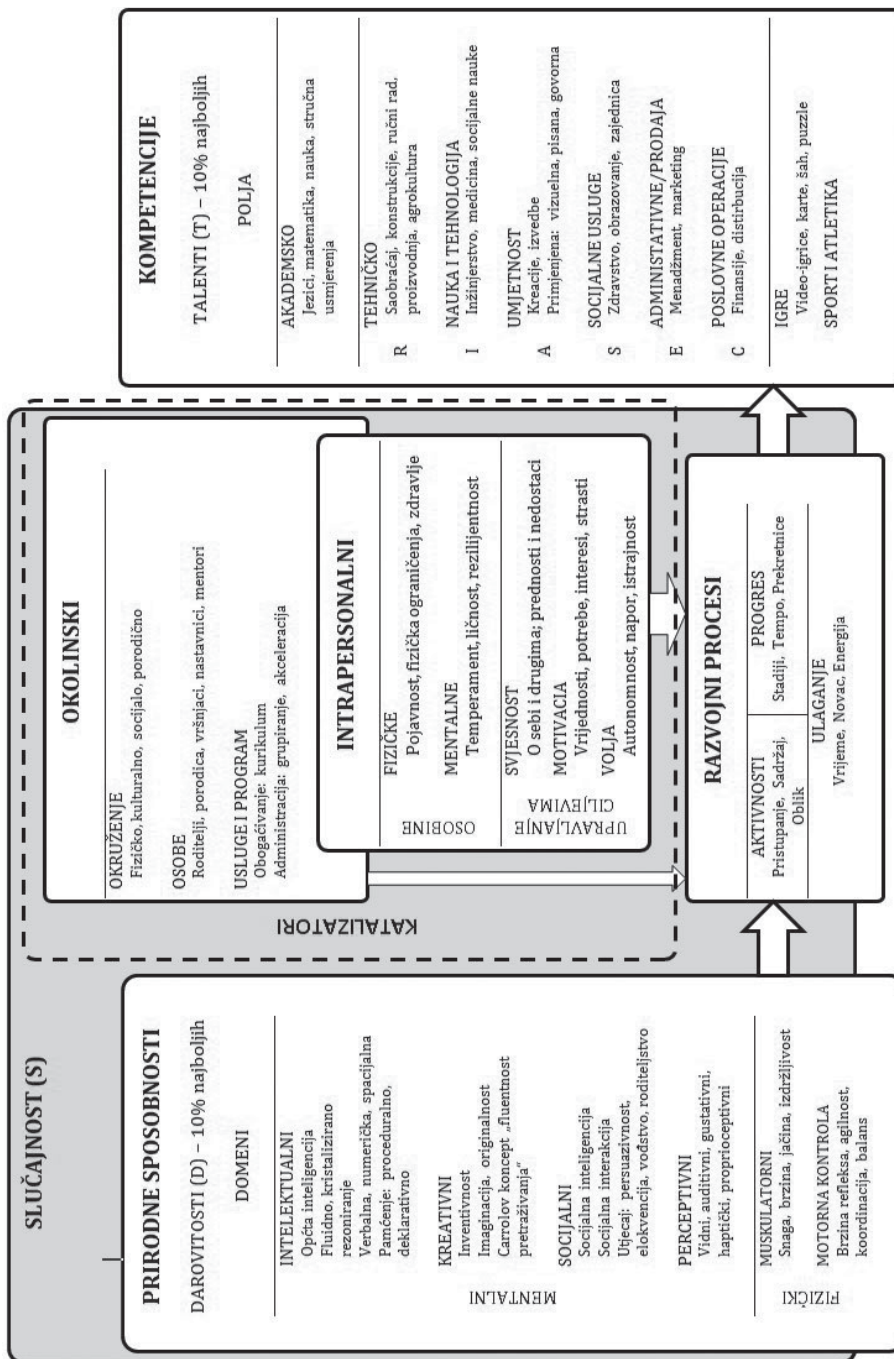
---

¹ U rječniku stručnjaka i naučnika koji se bave teorijskim, empirijskim i praktičnim radom sa darovitom djecom pojmovi darovitosti i talentiranost koriste se na različite načine. Françoys Gagné u nekoliko radova analizira sličnosti i razlike između termina i zaključuje da postoji dosta neslaganja, pa čak i kontradiktornosti. Tako npr. Feldhusen (1986), koji pripada maloj grupi autora što zagovaraju posebne definicije, darovitost definira kao kompozit koji čine: a) opće intelektualne sposobnosti, b) pozitivan self-koncept, c) motivacija za postignućem i d) talent. Međutim, na drugom mjestu, Feldhusen (1992) talentiranost definira kao „kompleks postignuća tj. inteligencije, naučenih vještina i znanja, te motivacionih dispozicija, koje su dispozicija pojedinca za uspjeh u poslu, zanimanje“, dok je darovitost „kompleks inteligencije, postignuća, talenata, vještina, ekspertnosti, motivacije i kreativnosti koje osobu vode ka produktivnoj izvedbi u oblastima, domenima ili disciplinama vrednovanim u kulturi i vremenu“. Gagné smatra da se ove dvije definicije toliko preklapaju da zapravo ovi pojmovi postaju sinonimi.

Gagné (2004, 2009) tvrdi kako većina autora navode implicitne ili eksplicitne razlike između rane pojave različitih oblika izuzetnih sposobnosti, koje su u određenoj mjeri nasljedne i obično se manifestiraju u ranom djetinjstvu, i izuzetnih sposobnosti, koje se najčešće manifestiraju u kasnijoj ili odrasloj dobi. Premda autori koriste različite pojmove kako bi označili ove dvije vrste sposobnosti (npr. potencijal vs. postignuće), rijetko su sistematski operacionalizirani. Iako se oba pojma odnose na ljudske sposobnosti, Gagné smatra da je potrebno njihovo razlikovanje u dva ekstremna pola razvoja ljudskih sposobnosti, odnosno u prirodne sposobnosti (engl. *natural abilities*), s jedne strane, i sistematski razvijene vještine (engl. *systematical developed skills*) tipične za razna područja ljudske aktivnosti, s druge strane. S tim u vezi, Gagné (2004) navodi da se darovitost odnosi na posjedovanje i korištenje izuzetnih, neuvježbanih i spontano izraženih prirodnih sposobnosti u barem jednom domenu sposobnosti (...) a talent na sistematski razvijene izuzetne sposobnosti (tj. vještine) i znanja u barem jednom polju ljudske aktivnosti. Gagné predlaže i konkretno značenje „izuzetnosti“, s preciznom procjenom prevalencije od 10 % gornjeg dijela distribucije u relevantnoj populaciji.

Diferencijacija darovitosti i talentiranosti ključni je element Gagnéovog modela. Prirodne sposobnosti (darovitost) se, kroz razvojni proces na koji utječu brojni faktori, razvijaju u sistematski razvijene vještine (talente). Sličnosti koje postoje između ova dva pojma izvor su konfuzije, kako kod profesionalaca tako i kod laika. Ove sličnosti ogledaju se u sljedećem: 1) u oba slučaja radi se o ljudskim sposobnostima, 2) darovitost i talentiranost su normativne karakteristike (ukazuju na pojedince koji se razlikuju od norme, tj. prosjeka) i 3) odnose se na pojedince koji svojim ponašanjem odstupaju od uobičajenog.

Darovitost (D), talentiranost (T) i proces razvoja talentiranosti (PRT) čine bazični trio komponenata modela. Dvije dodatne komponente kompletiraju strukturu modela: intrapersonalni i okolinski katalizatori. Model diferencijacije darovitosti i talentiranosti prikazan je na Slici 1.

Slika 1. Gagnéov model diferencijacije darovitosti i talentiranosti (MDDT), v. 2

KOMPONENTE MODELA

Darovitost (D) – prirodne sposobnosti

Darovitost (D) je klaster prirodnih sposobnosti koji čini šest domena. U predlaganju domena prirodnih sposobnosti Gagné traga za onim sposobnostima za koje se može utvrditi da se manifestiraju u ranoj dobi i jasno ukazuju na individualne razlike koje se ne mogu objasniti neformalnim ili formalnim oblicima ranog treninga. Od šest domena četiri spadaju u mentalne sposobnosti: intelektualne, kreativne, socijalne i perceptivne. Posljednje dvije domene odnose se na fizičke sposobnosti: muskulaturne sposobnosti velikih fizičkih pokreta i sposobnosti povezane sa finom motornom kontrolom i refleksima. Svaku domenu čine multifacetne subkomponente. Tako npr., intelektualnu domenu čine sljedeće sposobnosti: opća inteligencija, fluidno i kristalizirano rezoniranje, verbalne, numeričke i spacijalne sposobnosti, proceduralno i deklarativno pamćenje.

Prema Gagnéu (2004), visoke prirodne sposobnosti, tj. darovitost, mogu se lakše uočiti kod mlađe djece jer je moderirajući efekt okolinskih faktora i sistematskog učenja ograničen. Međutim, nadarenost se manifestira i kod starije djece, čak i kod odraslih kroz spremnost i brzinu kojom pojedinac usvaja nove vještine u bilo kojoj domeni ljudske djelatnosti. Što je lakši i brži proces učenja, više smo uvjereni u postojanje prirodnih sposobnosti, čak i kod odraslih osoba. Gagné se poziva na mnoge autore koji naglašavaju vezu između prirodnih sposobnosti i tempa učenja (engl. *learning pace*). Tako npr., Carroll (1997) ističe da IQ predstavlja stepen i količinu u kojim su ljudi sposobni da uče.

Prirodne sposobnosti nisu urođene, ali su pod značajnim utjecajem nasljednih faktora. Rezultati istraživanja na području bihevioralne genetike ukazuju na gene kao značajan izvora individualnih razlika ne samo za opću inteligenciju već i za mnoge specifične kognitivne sposobnosti. Pri tome, Gagné (1995) smatra da označavanje ovih sposobnosti kao prirodnih još uvijek ne znači da su one u potpunosti imune na okolinsku stimulaciju i da su fiksni urođeni entiteti stabilni u svojoj ekspresiji (osim za razvoj onih sposobnosti koje se mogu pripisati biološkoj maturaciji). Naprotiv, razvoj ljudskih sposobnosti je u značajnoj mjeri pod utjecajem okolinske stimulacije. Različiti oblici neformalnog ili formalnog učenja, svakodnevna praksa ili vježbe značajno doprinose razvoju prirodnih sposobnosti. Naprimjer, redovne fizičke vježbe preporučuju se kao efikasan način unapređenja prirodnih fizičkih sposobnosti kao što su snaga, izdržljivost, fleksibilnost; rješavanje ukrštenica doprinosi razvijanju ver-

balne inteligencije; formalno obrazovanje doprinosi razvijanju mnogih intelektualnih sposobnosti.

Zahvaljujući razvoju neuroznanosti i bihevioralne genetike danas smo u mogućnosti jasnije razumijeti biološke osnove prirodnih sposobnosti. Premda biološke osnove doprinose stvaranju značajnih individualnih razlika u fenotipu, one zapravo nisu sastavni elementi modela. MDDT je usmjeren na razumijevanje razvoja talentiranosti i ograničen je na direktno posmatrane varijable (fenotip). Biološke osnove su, kako to navodi Gagné (2004) koristeći metaforu kuće, podrum koji možemo predstaviti na tri nivoa. Na samom dnu su genetske strukture i procesi (DNA, RNA, produkcija proteina).

Drugi nivo čine velike različite fiziološke i neurološki procesi (tzv. endofenotip) koji osiguravaju odgovarajuće funkcioniranje tijela i mozga. Na najvišem nivou su anatomske strukture (egzofenotip) – kao što su veličina mozga, visina, fleksibilnost zglobova – koje su povezane sa sposobnostima i drugim osobinama. Ove tri strukture su u interaktivnoj dinamici kako bi osigurale odgovarajući razvoj prirodnih sposobnosti, ali i mnogih intrapersonalnih katalizatora.

Talentiranosti (T) – sistematski razvijene vještine

Na drugom kraju razvojnoga kontinuuma nalaze se sistematski razvijene vještine određene karakterističnim izvedbama pojedinaca u različitim područjima ljudskih aktivnosti. To su vještine koje pokazuju vrhunski kuhari, učitelji, inženjeri, šahisti, piloti, teniseri itd. Talenti se javljaju kroz proces transformacija visokih (prirodnih) sposobnosti u dobro uvježbane vještine u pojedinim područjima ljudske aktivnosti. Ova područja su različita, a broj vještina je ogroman. Svaka osoba s izraženim vještinama unutar svoga zanimanja može biti prepoznata kao talentirana. Dok se prirodne sposobnosti određuju u odnosu na odlike osobe (kao što su inteligencija i kreativnost), sistematski razvijene vještine označavaju se prema polju ljudske aktivnosti koje upravljaju skupom odgovarajućih sposobnosti, a koje treba savladati (Gagné, 1995).

Kao što možemo vidjeti, na Slici 1 prikazano je devet komponenata talenta, od kojih šest imaju porijeklo u Holandovoj klasifikaciji tipova ličnosti: realistični, istraživački, artistički, socijalni, poduzetnički i konvencionalni. Preostale tri komponente pokrivaju gotovo sva ostala zanimanja sadržana u Međunarodnoj standardnoj klasifikaciji zanimanja: akademsko, igre i sport.

Ne postoje direktni bilateralni odnosi između domena nadarenosti i polja talentiranosti (Gagné 2004). Određene prirodne sposobnosti mogu se manifestirati u različitim poljima aktivnosti. Tako se, npr., spretnost prstiju može transformirati i manifestirati u vještine pijaniste, slikara ili igrača videoigrica. Slično tome, inteligencija se može manifestirati u naučnom rezoniranju hemičara ili sposobnosti strategijskog mišljenja šahiste. Međutim, Gagné (2004) navodi da su neka polja zanimanja više povezana sa specifičnim domenima sposobnosti. Naprimjer, sportske vještine više se zasnivaju na motoričkim sposobnostima, dok su talenti u području socijalne interakcije više zasnovani na visokim socioafektivnim sposobnostima.

Proces razvoja talentiranosti

Prirodne sposobnosti djeluju kao „sirovi materijal“, tj. konstituirajući elementi procesa razvoja talenta. Koncept procesa razvoja talenata formalno se definira kao „sistematske aktivnosti talentirane osobe tokom značajnog i kontinuiranog vremenskog perioda, kroz strukturirani program aktivnosti koje vode prema specifičnim ciljevima izvrsnosti“ (Gagné, 2013, str. 8).

U prethodnoj verziji modela Gagné (2004) navodi četiri oblika razvojnih procesa: 1) maturacija, 2) neformalno učenje (engl. *informal learning*), 3) formalno učenje izvan institucije (engl. *formal non-institutional learning*) i 4) formalno institucionalno učenje. Maturacija omogućava rast i transformaciju bioloških struktura i fizioloških procesa i pod značajnom je kontrolom genotipa. Neformalno učenje odnosi se na usvajanje znanja i vještina tokom svakodnevnih aktivnosti. Opće znanje, jezičke vještine, socijalne vještine ili manuelne vještine koje djeca usvoje do polaska u školu gotovo su u potpunosti rezultat nestrukturiranih aktivnosti neformalnog učenja. Formalno učenje izvan institucija odnosi se na autodidaktičko učenje (engl. *self-taught learning*), tj. na razvijanje kompetencija u različitim oblastima, uglavnom tokom slobodnog vremena. Procesi učenja najčešće su institucionalno zasnovani. Škole, sportski timovi, muzičke škole ili drugi oblici institucija obično su mjesta u kojim se transformiraju prirodne sposobnosti u talente. Teorijski, u procesu razvijanja darovitosti i talenta prisutna su sva četiri gore navedena razvojna procesa. Ova četiri razvojna procesa doprinose razvoju nadarenosti u inverznoj proporciji s obzirom na stepen formalnosti. Najznačajniji razvojni agens darovitosti je maturacija, a zatim neformalno učenje. Međutim, kod talenta je obrnuto. Razvoj talentiranosti je proporcionalan

stepenu formalnosti; najveći razvojni utjecaj ima formalno institucionalno učenje, a najmanji maturacija.

U najnovijoj verziji modela ova komponenta doživjela je važne promjene (Gagné, 2013). Gagné smatra da komponenta razvoja talentiranosti zapravo nije sadržavala internu strukturu. Prema najnovijoj verziji, proces razvoja talenta sadrži tri subkomponente: aktivnosti, ulaganje i progres. Svaka subkomponenta je multifacetna. Razvoj talenta može početi s identifikacijom ili selekcijom, i dalje nastaviti s uključivanjem u sistematske programske aktivnosti. Ove aktivnosti uključuju specifične sadržaje i kurikulum kreiran za specifično okruženje učenja. Kroz razvojni proces ulažu se vrijeme, energija i novčana sredstva. Progres talenta od inicijalnog pristupa do vrhunske izvedbe može se posmatrati i pratiti kroz niz stadija, npr. početni, srednji napredni, ekspertni. Glavna kvantitativna reprezentacija progressa je brzina napredovanja talentirane osobe prema cilju izvrsnosti, u poređenju s inicijalno planiranom stopom napretka (ipsativni pristup), ili u poređenju s vršnjacima (normativni pristup). Dugoročno, razvoj je označen nizom više ili manje važnih prekretnica, kao što su dobijanje stipendije, prepoznavanje od učitelja ili trenera, smrt bliske osobe itd.

INTRAPERSONALNI I OKOLINSKI KATALIZATORI

Razvoj talentiranosti započinje kada se dijete ili adolescent uključi u sistematsko učenje, trening ili praksu. Na razvojni proces djeluju tzv. *katalizatori*. Ovaj pojam Gagné je preuzeo iz hemije, u kojoj katalizator označava supstancu koja se uvodi u hemijsku reakciju, obično kako bi je ubrzala; hemijski katalizatori doprinose reakciji a da pritom nisu sastavni dijelovi niti inicijalnih supstanci niti finalnoga produkta. Osim toga, katalizatori ostaju nepromijenjeni nakon svog doprinosa. Katalizatori u MDDT-u su faktori koji ubrzavaju ili usporavaju proces razvoja talenta i mogu biti trajno promijenjeni kroz svoje djelovanje u procesu razvoja. Gagné navodi dva tipa katalizatora: intrapersonalni i okolinski. Svaki katalizator može se razmatrati s obzirom na dvije dimenzije: smjer (pozitivan / facilitirajući vs. negativan / inhibirajući) i snagu kauzalnog utjecaja na razvojni proces.

Intrapersonalni katalizatori

Prema MDDT-u, dvije su bazične intrapersonalne dimenzije. Prvu čine relativno stabilne fizičke i mentalne osobine, a drugu prema cilju orijen-

tirani procesi. Fizičke osobine uključuju pojavnost, spol, rasne ili etničke osobine, fizička ograničenja ili nedostatke, hronične bolesti. Fizičke karakteristike važne su posebno u sportu, ali i u drugim oblastima. Unutar mentalne odnosno kategorije ličnosti moguće je identificirati gotovo neograničenu listu deskriptivnih kvaliteta. Gagné navodi temperament, osobine ličnosti i rezilijenciju. Temperament se odnosi na ponašajne dispozicije sa snažnim heridabilitetom, dok ličnost obuhvata različite usvojene pozitivne ili negativne ponašajne obrasce.

U prethodnoj verziji modela Gagné (2004) intrapersonalne katalizatore redefinira inspiriran konceptom samo-upravljanja (engl. *self-management*, De Waele, Morval i Sheitoyan, 1993). Intrapersonalni katalizatori dobijaju znatno šire značenje i centralnu ulogu („praktična filozofija života“) i opisani su kao usmjerenost na optimalnu integraciju emocionalnih, spiritualnih, intelektualnih i fizičkih odlika u svakom stadiju života, što podrazumijeva i prepoznavanje mogućnosti, relacija (uglavnom interpersonalnih), odluka i akcija kao resursa za odgovor na potrebe i razvijanje potencijala. U skladu s tim, u novom modelu dimenzija nazvana *upravljanje ciljevima* uključuje tri subkomponente: svjesnost, motivacija i volja.

Svjesnost o vlastitim snagama i slabostima ima krucijalnu ulogu u planiranju razvojnih aktivnosti talentirane osobe. Subkomponenta motivacija može se podijeliti na dva distinktna elementa: ciljevi i motivi, koji zapravo predstavljaju „šta“ i „zašto“ bilo kojeg motivacijskog procesa (Gagné, 2010). U kontekstu razvoja talenta, ciljevi ekskluzivno predstavljaju očekivani ili željeni izvrsni uradak (engl. *performance outcome*), tj. ciljeve postignuća izražene kao talentirana izvedba (uradak). Ciljevi postignuća povezani su s područjem djelovanja (akademska, sportska, umjetničko). Ciljevi mogu biti na mikroskopskom („Želim položiti ispit“) ili makroskopskom nivou („Želim postati hemičar“). Sadržaj cilja predstavlja kvalitativnu dimenziju, dok distance od početne situacije predstavlja kvantitativnu dimenziju cilja. Motivi su razlog, svjesni ili nesvjesni, koji služi kao racionala za kvalitativnu i kvantitativnu dimenziju izbora cilja. Unutar modela, motivacija se odnosi na identificiranje odgovarajućeg cilja izvrsnosti. Motivi mogu imati različitu formu, od bazične, karakteristične za sva živa bića (pristupanje / privlačenje i izbjegavanje), preko potreba, interesa i vrijednosti, do intrinzičnih i ekstrinzičnih motiva. Gagné (2010) posebnu pažnju posvećuje intrinzičnoj i ekstrinzičnoj motivaciji kao najčešćim konceptima u području obrazovanja. Smatra da su ekstrinzični motivi čak i važniji u razvoju talenta nego intrinzični (npr. koji atletičar što napreduje prema međunarodnim takmičenjima ne bi želio osvojiti medalju na Olimpijskim igrama).

Dugoročni ciljevi, postavljeni na veoma visok nivo, zahtijevaju intenzivnu posvećenost, kao i svakodnevnu snagu volje kako bi se održale aktivnosti i praksa kroz situacije zapreka, dosade i povremenih neuspjeha.

Okolinski katalizatori

U prethodnoj verziji modela okolinski katalizatori bili su postavljeni ispod komponente procesa razvoja talentiranosti. U novoj verziji okolinski katalizatori pomjereni su iznad procesa razvoja i pozicionirani su iza intrapersonalnih katalizatora. Kako se na Slici 1 može vidjeti, poveznica između okolinskih katalizatora i razvojnih procesa nešto je uža u poređenju sa poveznicom između intrapersonalnih katalizatora i razvojnih procesa, čime Gagné ukazuje na veći značaj interpersonalnih u odnosu na okolinske katalizatore. Osim toga, pozicija intrapersonalnih katalizatora ukazuje na njihovu krucijalnu ulogu u filtriranju okolinskih utjecaja. Okolinski stimulus treba proći kroz „sito“ potreba, interesa ili osobina ličnosti osobe. Naprimjer, roditelji i nastavnici ponekad su nemoćni u nastojanju da modificiraju navike učenja djeteta koje je nezainteresirano ili nema volju za učenjem. S druge strane, snažna snaga volje nekad može poništiti naizgled nepremostive poteškoće.

U modelu se navode tri različite subkomponente okolinskih katalizatora. Prva je okruženje, koja uključuje različite okolinske utjecaje, od fizičkih (klima, ruralno vs. urbano) do socijalnih (SES) i kulturalnih. Naprimjer, nadareno dijete koje živi u udaljenim ruralnim područjima nema tako jednostavan pristup odgovarajućim institucijama (sportskim centrima, muzičkim školama i sl.). Nizak socioekonomski status također može negativno utjecati na pristupe adekvatnim izvorima. Kategorija „osobe“ uključuje značajne druge osobe, kao što su prijatelji, roditelji, nastavnici, mentori, uzori, ali i obrazovne vrijednosti roditelja. Kategorija „usluge i programi“ uključuje širok spektar pojedinačnih ili grupnih intervencija specifično ciljanih na razvoj talenta. Kategorija se odnosi na sve oblike usluga i programa za razvoj talenta. Gagné (2004) smatra da se svi oblici rada sa darovitim učenicima mogu kategorizirati prema najmanje dva glavna kriterija: 1) prisustvo ili odsustvo grupiranja prema sposobnostima i 2) prisustvo ili odsustvo akceleracije.

Slučajnost

Gagné je faktor „slučajnost“ preuzeo od Tannenbauma (1983, prema Gagné 2004), koji je među prvima ispitivao ulogu slučajnosti kao faktora koji doprinosi razvoju talentiranosti. U prethodnoj verziji slučajnost je bila treći katalizator, tj. kauzalni faktor okoline koji utječe u određenom stepenu na sve elemente modela, osim na proces razvoja talentiranosti. Gagné (2010) je revidirao model s obzirom na to da slučajnost više ne smatra kauzalnim faktorom. Prikazan je u pozadini komponenti na koje može utjecati. Tako npr., osoba nema kontrolu nad genetskim materijalom koji naslijeđuje od roditelja, a genetski materijal utječe i na prirodne sposobnosti i temperament i na druge komponente intrapersonalnih katalizatora. Osim toga, osoba nema kontrolu nad socioekonomskim statusom porodice u kojoj odrasta.

PREVALENCIJA

Prema MDNT-u, označavanje nekoga kao darovitog ili talentiranog podrazumijeva njegova / njena izvrsna postignuća ili u prirodnim sposobnostima ili u sistematski razvijenim vještinama. Pojam „izvrsno“ odnosi se na iznadprosječno ponašanje, ali se njime ne specificira koliko udaljen rezultat treba biti da bismo ga proglasili izvrsnim, tj. koliki je postotak nadarenih i talentiranih u populaciji. Prema Gagnéu (2004), procjena prevalencije mora biti uključena u kompletnu definiciju koncepata nadarenosti i talentiranosti jer se oni odnose na atipične subgrupe unutar opće populacije. Uvođenjem procentualne procjene (npr. 5%) ili graničnog rezultata (npr. IQ = 130) ekspliciraju se granice između onih koji pripadaju i onih koji ne pripadaju kategoriji.

S obzirom na to da ne postoje jasni i objektivni markeri na mjernim skalama koji ukazuju na prolaz iz jedne kategorije u drugu, utvrđivanje odgovarajuće granice nije tako lagan zadatak. Bilo koja granica nalazi se u tzv. sivoj zoni; neki autori predlažu blaži kriterij, tj. veći procenat, dok su drugi rigorozniji i predlažu strožiji kriterij, tj. manji procenat, ali jedinstveni kriterij ne postoji.

Gagné je najprije prihvatio procjenu od 15% za oba konstrukta (Gagné i saradnici 1993), što je kasnije revidirao (Gagné 1998), te je postavio nešto strožiju procjenu od 10%, zatim uveo sistem od pet nivoa graničnih rezultata. Pet stepeni nadarenosti odnosno talentiranosti označeni su kao niži (1:10, IQ = 120; SD = 1,3), umjereni (1:100; IQ = 135; SD = 2.3), vi-

soki (1:1,000; IQ = 145; SD = 3.0), izuzetni (1:10,000; IQ = 155; SD = 3,7) i ekstremni (1:100,000; IQ = 165; SD = 4,3). Ovih 10% vrijedi za svaki domen prirodnih sposobnosti i svako polje talentiranosti. S obzirom na to da postoji tek djelomično preklapanje između domena i polja, slijedi da je totalni postotak nadarenih i talentiranih pojedinaca mnogo veći od 10 posto. Gagné je u istraživanju multiplih prirodnih sposobnosti 1998. godine (prema Gagné 2004), koristeći nominaciju vršnjaka, utvrdio da je u uzorku od 2.500 učenika gotovo 50% procijenjeno kao nadareno u nekom od domena.

S obzirom na to da prirodne sposobnosti imaju snažnu razvojnu krivulju, referentna grupa za utvrđivanje nadarenosti mora biti ona u kojoj su pojedinci istog dobnog uzrasta. Tako ne možemo uspoređivati kognitivne ili fizičke karakteristike jednog petogodišnjaka sa jednim deseto-godišnjakom. Kad je riječ o talentiranosti, referentna grupa mora biti sastavljena od onih koji su učili i trenirali u približno podjednakom periodu.

DINAMIKA RAZVOJA TALENTA

U MDNT-u prirodne sposobnosti su „sirovi materijal“, odnosno one su konstituirajući elementi talentiranosti. Na primjeru istraživačkih vještina hemičara možemo vidjeti da su njegove vještine izvedene direktno iz općih kognitivnih sposobnosti povezanih s usvajanjem i pristupom specifičnim bazama znanja, analiziranjem podataka te kreiranjem relacija između koncepata. Slično tome, vještine mladog pijaniste su proistekle iz općih senzomotornih sposobnosti, od kojih su važne koordinacija ruku, spretnost prstiju, motorne reakcije, ritmične i auditivne diskriminacije. Stoga, da bi se razvile izuzetne vještine, morale su biti prisutne iznadprosječne prirodne sposobnosti. Prisjetimo se toga da neko ne može postati talentiran a da prethodno nije bio nadaren. Moguće je da izuzetne prirodne sposobnosti ostanu potencijalne i da se ne razvijaju u neki od talenata.

Zbog statusa „sirovog materijala“ prirodne sposobnosti predstavljaju generičke vještine koje mogu biti modelirane u različite vještine, zavisno od područja aktivnosti talenta. Naprimjer, spretnost prstiju može biti modelirana u vještine stomatologa ili igrača videoigara. Ili, analitičko rezoniranje može se modelirati u naučno rezoniranje fizičara ili analitičara šahovskih partija.

Kao što je prikazano na Slici 1, intrapersonalni i okolinski katalizatori djeluju na proces razvoja talenta. Bistri i motivirani učenici više će

ulagati u proces učenja kako bi postigli bolji uspjeh. Također, roditelji pružaju djeci mogućnosti koje bi mogle unaprijediti navike učenja (ljetne škole, sportski kampovi). Okolinski faktori nekad ne djeluju direktno na podučavanja, nego indirektno, preko intrapersonalnih katalizatora (npr. roditelji ili nastavnici djeluju na motivaciju djeteta kako bi učilo više). Također, što su efikasniji procesi razvoja talentiranosti, povećava se tendencija ka postizanju boljeg rezultata, što opet dovodi do povećanja nivoa talentiranosti.

Prema Gagnéu (2004), postoje empirijski dokazi koji podržavaju kauzalne interakcije između bilo kojeg para faktora talentiranosti. U ovom radu je naveden primjer kauzalnog utjecaja okoline na intrapersonalne katalizatore, ali moguće su i obrnute relacije. Tako npr., ako roditelji primijete da dijete pokazuje veliki interes prema astronomiji, mogu se odlučiti na kupovinu teleskopa visokih kvaliteta. Slično tome, snažna anksioznost mladoga pijaniste prije nastupa može navesti njegovog učitelja da ga uključi u specijalne vježbe relaksacije prije nastupa. Nadalje, tipični slučaj kauzalnog utjecaja darovitosti na intrapersonalne katalizatore je utjecaj oznake „nadaren“ ili „talentiran“ na self-koncept (ovaj utjecaj može biti pozitivan ili negativan). Intrapersonalni katalizatori mogu utjecati na razvoj prirodnih sposobnosti. Osoba koja poklanja nedovoljno pažnje svome zdravlju obično će izbjegavati fizičke aktivnosti, što će dovesti do opadanja njene fizičke spremnosti s godinama (u poređenju sa onima koji redovno vježbaju). Kao primjer kauzalnog utjecaja okoline na proces razvoja talentiranosti može poslužiti primjer utjecaja novog plana treninga na dnevne, praktične aktivnosti. Interakcija može postojati i unutar pojedinih komponenata modela. Najčešći primjer ove interakcije je odnos roditelja i nastavnika prema djetetovim specijalnim potrebama, koji može biti kolaborativan ili konfliktan. Slično ovome, unutar komponente intrapersonalnih katalizatora nisko samopoštovanje može djelovati na motivirajuće procese.

Talentiranost odnosno sistematski razvijene vještine obično su zavisna varijabla u većini empirijskih istraživanja kojima je cilj predikcija izvanrednog uratka. Međutim, talent može biti i nezavisna varijabla. Rani uspjesi mladih atletičara ili muzičara služe za povećanje motivacije ili čak intenziviranja treninga. Slično, roditelji će nakon ovih ranih uspjeha biti motivirani da pruže veću podršku djetetu.

Dakle, ne postoji jednosmjerna kauzalna relacija između komponenta. Sve komponente su u međusobnoj bidirektnoj interakciji na vrlo kompleksan način. Osim toga, sklopovi interakcija razlikuju se od pojedinca do pojedinca. Čak i ako je svih pet komponenti aktivno, to još uvijek

ne znači da su one podjednako snažne kao agensi razvoja talentiranosti. Ovo je nesumljivo truizam kada posmatramo pojedinca, jer svaki pojedinac ima jedinstven sklop razvoja izvrsnosti.

ZAKLJUČAK

MDDT pravi jasnu diferencijalnu definiciju između dva koncepta: nadarenosti i talentiranosti. Ovakva razlika vodi nas ka drugoj jasnoj definiciji, tj. definiciji razvoja talentiranosti, koja je zapravo transformacija prirodnih sposobnosti u sistemski razvijene sposobnosti. Na kraju, ovakvo razlikovanje omogućava jasnije definiranje nižeg postignuća među nadarenim pojedincima: jasno je da je u pitanju ne-transformiranje visokih prirodnih sposobnosti u sistematično razvijene vještine.

Uvođenje u definicije nadarenosti i talentiranosti procjene prevalencije (najviših 10%) olakšava ne samo proces selekcije i deskripcije uzorka nego i uspoređivanje rezultata dobijenih u različitim istraživanjima.

Kompleksna struktura modela jasno identificira svaki etiološki faktor nastanka talentiranosti, posebno one locirane u komponente intrapersonalnih i okolinskih katalizatora. Međutim, posebnost svake komponente je sačuvana, i to jasno specificirajući preciznu prirodu i ulogu. Katalizatori su jasno pozicionirani izvan koncepcija nadarenosti i talentiranosti, za razliku od nekih teorijskih koncepcija u kojima su pojedini elementi uključeni u definicije nadarenosti i talentiranosti.

Mnoge konceptualizacije nadarenosti i talentiranosti ograničavaju se samo na intelektualnu nadarenost i akademski talent. Gagnéov model navodi i druge domene nadarenosti, kao i polja talentiranosti, što je (prema Gagné 2004) jedinstven primjer u koncepcijama nadarenosti i talentiranosti.

Posebna je vrijednost modela u tome što se može koristiti kao alat za analizu i praćenje razvoja talentiranosti. Na osnovu modela moguće je kreirati listu relevantnih tema i procedura mjerenja, na osnovu čega se može doći do dubljeg razumijevanja razvoja talentiranosti određene osobe.

LITERATURA

- Carroll, J. B. (1997). Psychometrics, intelligence, and public perception, *Intelligence*, 24, 25–52.
- Feldhusen, J. F. (1986). A conception of giftedness. In R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 112–127). New York: Cambridge University Press.
- Feldhusen, J. F. (1992). *Talent Identification and Development in education (TIDE)*. Sarasota, FL: Center for Creative Learning.
- Gagné, F. (1985). Giftedness and talent: Reexamining a reexamination of the definition. *Gifted Child Quarterly*, 29(3), 103–112.
- Gagné, F. (1995). From giftedness to talent: A development model and its impact on the language of the field. *Roeper Review*, 18(2), 103–111.
- Gagné, F. (2004). Transforming gifts into talents: the DMGT as a developmental theory. *High Ability Studies*, 15(2), 121–147.
- Gagné, F., Bélanger, J. & Motard, D. (1993). Popular estimates of the prevalence of giftedness and talent, *Roeper Review*, 16, 96–98.
- Gagné, F. (2009). Building gifts into talents: Detailed overview of the DMGT 2.0. U: B. MacFarlane & T. Stambaugh, (Eds.), *Leading change in gifted education: The festschrift of Dr. Joyce VanTassel-Baska*. Waco, TX: Prufrock Press.
- Gagné, F. (2010). Motivation within the DMGT 2.0 framework. *High ability studies*, 21(2), 81–99.
- Gagné, F. (2013). The DMGT: Changes within, beneath, and beyond. *Talent Development & Excellence*, 5(1), 5–19.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: the theory of multiple intelligences*. New York, Basic Books.
- Heller, K. A. & Hany, E. A. (1986). Identification, development and achievement analysis of talented and gifted children in West Germany. U K. A. Heller & J. R. Feldhusen (Eds.), *Identifying and nurturing the gifted* (pp 67–82). Toronto, Lewiston, Bern: Huber.
- Renzulli, J. S. (1978). What Makes Giftedness? Reexamining a Definition,“ *Phi Delta Kappan*, 60(3), 180–184.
- Sternberg, R. J. (1985). *Beyond IQ: a triarchic theory of human intelligence*. Cambridge, MA, Cambridge University Press.

OVERVIEW OF FRANÇOYS GAGNÉ'S DIFFERENTIATED MODEL OF GIFTEDNESS AND TALENT

ABSTRACT

The article presents the latest version of François Gagné's Differentiating Model of Giftedness and Talent. The components of the model include giftedness, talent, talent development process, intrapersonal catalysts and environmental catalysts. The model's complex structure clearly identifies every etiological factor of talent emergence, especially those located within the intrapersonal and environmental catalyst components. Contrary to many theoretical conceptualizations, the catalysts are clearly positioned as external to the conceptions of giftedness and talent. Gagné model has important practical values for teachers/instructors and practitioners since it offers solid ground for understanding talent development. The model is an effective explanatory tool in both nomothetic and idiographic approaches to giftedness and talent.

Key words: *giftedness, talent, François Gagné's Differentiating Model of Giftedness and Talent*

Nermin Đapo | Maida Koso-Drljević

EVOLUCIJA MOZGA HOMINIDA: VELIČINA MOZGA I/ILI NEURALNA REORGANIZACIJA

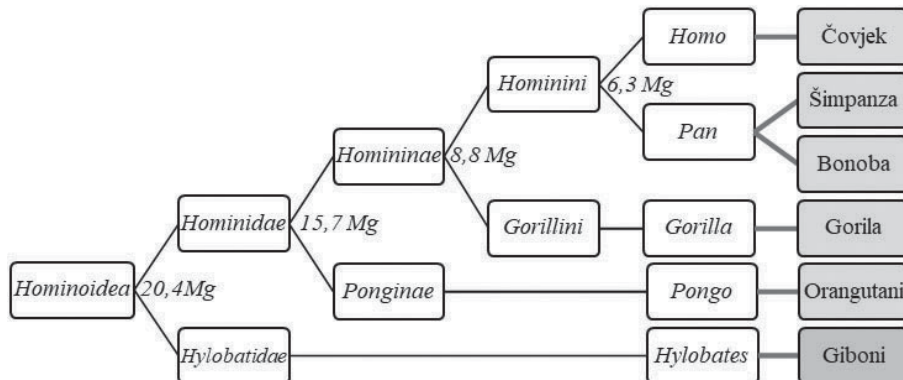
Sažetak: Milionima godina tokom evolucije odigrale su se glavne adaptacije koje su mijenjale i oblikovale mozak primata. Koja svojstva mozga su relevantna za objašnjenje evolucije inteligencije i razlika u inteligenciji između različitih taksi primata? Da li su to opšte karakteristike, kao naprimjer apsolutna veličina mozga, ili anatomske i fiziološke specijalizacije različitih dijelova mozga? U radu su najprije prikazane hipoteze koje objašnjavaju povezanost između veličine mozga i varijabli životne povijesti. Prema većini hipoteza, između veličine mozga i varijabli životne povijesti postoji direktna evolucijska veza. Kod promjena u jednoj, vjerovatne su odgovarajuće promjene u drugoj, bez obzira na druge biološke procese. Međutim, evolucija veličine mozga primata podrazumijeva kompleksne obrasce promjena koje uključuju i povećanje i smanjenje veličine pojedinih struktura. Stoga, pored poređenja apsolutne i relativne veličine mozga različitih vrsta, značajan izvor informacija o evoluciji mozga čine i komparativne studije anatomske organizacije i nervnih krugova sličnih struktura mozga. Premda se i dalje vodi debata o važnosti veličine mozga nasuprot neurološke reorganizacije, radi se zapravo o pogrešnoj dihotomiji, jer su obje perspektive važne za razumijevanje evolucije mozga primata. Evolucija organizma odvija se na koordiniran način. S ukupnim povećanjem veličine tijela povećava se i veličina dijelova tijela, unutrašnjih organa, prema tome i mozga. Stoga, značajan dio varijabiliteta veličine pojedinih dijelova tijela može se objasniti ukupnom veličinom tijela. S druge strane, variranje dijelova mozga nezavisno je od ukupne veličine mozga. Koncept mozaičke evolucije nalaže to da će organi evoluirati na različite načine s obzirom na variranje selekcijskih pritisaka. Kao što je to slučaj s organima tijela, i pojedine strukture mozga mogu varirati na adaptivno specifičan način, nezavisno od variranja čitavog mozga.

Ključne riječi: *evolucija mozga hominida, veličina mozga, neuralna reorganizacija*

UVOD

Prema biološkoj klasifikaciji čovjek je dvonogi primat¹ iz porodice hominida (*Hominidae*) ili velikih čovjekolikih majmuna. Porodice hominida i gibona (*Hylobatidae*) ili malih čovjekolikih majmuna pripadaju natporodici hominoida (*Hominoidea*) ili čovjekolikih majmuna. Porodicu *Hylobatidae* čine današnji giboni, dok se filogenetsko stablo hominida dijeli na dvije potporodice: *Ponginae* i *Homininae*. U *Ponginae* se ubrajaju dvije vrste živućih orangutana (borneanski orangutan, *Pongo pygmaeus*, i sumatranski orangutan, *Pongo abelii*). *Homininae* pripadaju tribusi *Gorillini* i hominini (*Hominini*). *Gorillini* uključuju dvije vrste živućih gorila (zapadni gorila, *Gorilla gorilla*, i istočni gorila, *Gorilla grauen*), a hominini rodove *Homo* i *Pan*. U rod *Homo* spada savremeni čovjek, dok u rod *Pan* dvije vrste šimpanza (bonobo, *Pan paniscus*, i obična šimpanza, *Pan troglodytes*).

Slika 1. Filogenetsko stablo natporodice hominoida

Na Slici 1. prikazano je filogenetsko stablo čovjekolikih majmuna i označene su divergencije pojedinih evolucijskih linija. Premda postoji malo fosilnih dokaza divergencije evolucijskih linija gorila, šimpanza i čovjeka (Begun, 2010), zahvaljujući tehnici molekularnog sata (koja procjenjuje vrijeme potrebno za akumuliranje određenog broja divergentnih mutacija između

¹ *Primate* (lat. mn. od *primas* — „među prvima“) su red iz podrazreda viših sisara. Primati se dijele na podred *Strepsirrhini* (polumajmuni: lemuri, lori, indrii) i *Haplorrhini* (pravi majmuni), u koji se ubrajaju i čovjekoliki majmuni (*Hominoidea*). Uz određene iznimke, *Strepsirrhini* su uglavnom aktivni noću, dok su *Haplorrhini* uglavnom aktivni danju. Ranije sistematike su sve primati dijelile na dvije grupe: *prosimijani* i *simijani*. U savremenoj sistematici simijani ili viši primati dio su podreda *Haplorrhini*, a obuhvataju majmune starog svijeta i majmune novog svijeta.

dvije vrste) utvrđen je približni period u prošlosti u kojem je došlo do razdvajanja taksi. Prva grupa koja se odvojila od evolucijske linije što vodi do današnjeg čovjeka bili su hilobatidi (prije otprilike 20,4 miliona godina). Posljednji zajednički predak današnjih hominida živio je prije otprilike 15 miliona godina, nakon čega se odvaja linija pongoida i dalje vodi do današnjih orangutana. Linija gorilina odvojila se prije otprilike 9 miliona godina, dok je tokom kasnoga miocena, prije oko od 4 do 8 miliona godina, došlo do odvajanja rodova *Homo* i *Pan* (Ruvolo, 1997a,b). Gorile i šimpanze su životinjske vrste evolucijski i genetski najbliže današnjem čovjeku (Wood i Brian, 2000). Procjene sličnosti između ljudskog genoma i genoma šimpanze kreću se od 95 do 99 % (Ajit i Nelson, 2007; Sayers, Raghanti i Lovejoy, 2012).

Uz mentalnu i ponašajnu fleksibilnost kao kriterij inteligencije među primatima postoji manje ili više jasna hijerarhija. Veliki majmuni su inteligentniji od malih majmuna, koji su, s druge strane, inteligentniji od prosimijana. Od svih neljudskih velikih majmuna po inteligenciji se ističu šimpanze i bonobi (Byrne, 1995). Prema Gabora i Russon (2011), postoji veliko slaganje među primatolozima da inteligencija velikih majmuna uključuje sposobnosti koje su prije smatrane jedinstvenim za čovjeka i da je kompleksnija od one koju uočavamo kod drugih primata (Byrne, 1995; Gómez, 2004; Matsuzawa, 2001). Inteligencija primata manifestira se na različite načine, kroz jezik, kulturu, korištenje oruđa i inovacije. Naprimjer, Kanzi, bonoba majmun, koristi leksigrame i ima sposobnost razumijevanja govornog jezika (Savage-Rumbaugh i Lewin, 1994). Koko, vjerovatno najpoznatiji gorila, ima vokabular od preko 1.000 znakova i razumije približno 2.000 izgovorenih riječi engleskoga jezika (Wise, 2003). U dugogodišnjim istraživanjima Jane Goodall (1986) utvrdila je kako šimpanze ne samo da koriste već i izrađuju oruđa. Šimpanze koriste oruđa ne samo za ekstrakciju mrava i termita nego i za simboličke geste kao što je zastrašivanje rivala. Samopomoć primata također se navodi kao primjer kognitivnih sposobnosti. Mnogi primati koriste biljke kako bi tretirali parazitske infekcije ili gastrointestinalne poremećaje. U nekim istraživanjima utvrđeno je da šimpanze rješavaju probleme kroz saradnju (Hirata i Fuwa, 2007) i pokazuju razumijevanje mentalnih stanja drugih jedinki (Parker i McKinney, 1999). Nadalje, zatočeni veliki majmuni mogu usvojiti osnovni znakovni jezik, naučiti i izmisliti arbitrarne znakove i jednostavna gramatička pravila, a neke gestikulacije velikih majmuna mogu se kvalificirati kao simboličke. Veliki majmuni mogu razumjeti jednostavne analogije i pokazuju sposobnost rezoniranja pomoću analogija (Thompson i Oden, 2000). Obavljaju jednostavne aritmetičke operacije i koriste jednostavan jezik, što ukazuje na mogućnost postizanja osnovnih simbo-

ličkih sposobnosti (Parker i McKinney, 1999; Thompson i Oden, 2000). Prema nekim autorima (Kuhlmeier, Boysen i Mukobi, 1999; Boysen i sar., 1996; Shumaker i sar., 2001), veliki majmuni pod normalnim okolnostima mogu dostići inteligenciju djeteta uzrasta od 3 do 3,5 godine.

Filogenetsko povećanje inteligencije među primatima svoje porijeklo vjerovatno ima u biološkom paketu koji uključuje veći mozak, veće tijelo, duži životni vijek i mješavinu socioekoloških pritisaka sa kojima su se suočavali. Milionima godina tokom evolucije odigrale su se glavne adaptacije koje su mijenjale i oblikovale mozak primata. Naprimjer, tranzicija antropoidnih prethodnika današnjih hominoida iz noćnog na dnevni način života dovela je do značajnih promjena nervnog sistema, prije svega unapređenja vizuelnih u odnosu na olfaktorne moždane strukture. Sljedeća glavna adaptacija desila se prelaskom ranih primata iz terestijalnog na arboralno okruženje, što je dovelo do smanjenja adaptivne važnosti oštrog vida, percepcije dubine i povećanja važnosti senzomotorne koordinacije i razvijanja različitih lokomotornih obrazaca potrebnih za obitavanje na drveću. Povratak nekih primata životu na tlu također je doveo do određenih promjena u nervnom sistemu.

Koja svojstva mozga su relevantna za objašnjenje evolucije inteligencije i razlika u inteligenciji između različitih taksi primata? Da li su to opšte karakteristike, kao naprimjer apsolutna veličina mozga, što proizlazi iz pretpostavke da je evolucija mozga utemeljena na povećanju kapaciteta procesiranja informacija (Jerison, 1973)? Ili su možda važnije anatomske i fiziološke specijalizacije različitih dijelova mozga, što proizlazi iz pretpostavke ekvivalencije inteligencije i broja specijaliziranih adaptacija u datom okruženju (Pearce, 1997)? Prema Rothu i Dickeovoj (2005), ako prihvatimo tvrdnju da se evolucija inteligencije zasniva na povećanju kapaciteta procesiranja informacija, kao predmet komparativnih analiza mogu se uzeti generalna svojstva kao što su apsolutna ili relativna veličina mozga. S druge strane, ako inteligenciju povezujemo s brojnošću specijaliziranih adaptacija na data okruženja, u fokusu su pretpostavljene specijalizirane funkcije anatomske i fiziološke različitih mozгова, kao što su hipokampus ili izokorteks.

VELIČINA MOZGA

Kao što se veličina i morfologija želuca životinjskih vrsta može povezati s njihovim navikama hranjenja, moglo bi se očekivati da su veličina i morfologija mozga povezani s različitim odlikama inteligentnog ponašanja. Ovakva analogija implicira shvatanje da bi veći mozak trebao biti

superiorniji u procesiranju informacija, njihovoj pohrani i kasnijem korištenju. Ukupna veličina mozga igra važnu ulogu u neuralnoj adaptaciji i ima značajne implikacije na obrasce interne organizacije mozga. S povećanjem apsolutne veličine mozga neuroni koji su u interakciji lociraju se na većim međusobnim udaljenostima te organizacija mozga postaje sve više modularizirana (Kaas, 2006).

U klasi sisara primati imaju relativno veći volumen mozga u odnosu na veličinu tijela. Životinje sa velikim mozgom ipak su rijetke, što zapravo i ne iznenađuje jer je cijena posjedovanja velikog mozga izuzetno visoka s obzirom na ulaganje vremena, energetske potrošnje i anatomske kompleksnost (Allman, 2000). Veliki mozak uvjetuje određena ograničenja. Naime, većem mozgu treba više vremena za razvoj, te je stoga i duži period zavisnosti potomaka od roditeljske brige. Nadalje, sporiji razvoj i visoka energetska potrošnja većeg mozga smanjuju reprodukcijski potencijal roditelja. Stoga roditelji moraju pružati značajnu brigu kako bi omogućili razvoj potomaka do reproduktivne dobi. Mozak, s obzirom na to da je veliki energetska potrošač, mora se izboriti s ostalim organima za energiju potrebnu za normalno funkcioniranje.

S obzirom na to da čovjek ima veliki mozak, sasvim je razumljivo da zaključimo kako, u poređenju s drugim primatima, čovjek posjeduje superiornu inteligenciju. Na sličan način je razmišljao Darwin, koji je u svom djelu *Porijeklo čovjeka* (2007; 1871) tvrdio da je velika proporcija mozga čovjeka u odnosu na njegovo tijelo blisko povezana s visokom mentalnom snagom. Međutim, ljudski mozak i nije toliko velik. U poređenju s nekim sisarima, ljudski mozak bi se prije mogao opisati kao patuljast. Mozak nekoliko vrsta kitova težak je između 5 i 8 kg, a afričkih i indijskih slonova oko 5 kg, što je znatno više od 1,3 kg koliko iznosi prosječna težina ljudskog mozga. Zapravo, ako želimo porediti veličine mozga različitih vrsta, moramo u obzir uzeti i tjelesnu težinu, te i neke druge varijable kao što su energetska potrošnja tijela, brzina metabolizma, vrijeme potrebno za postizanje određenih razvojnih stadija i dužina životnoga vijeka (Allman, 2000)².

---

² Kada se povezanost između težine mozga i tjelesne težine različitih vrsta kičmenjaka grafički predstavi skater-dijagramom, uočava se da vrste koje pripadaju određenim grupama kičmenjaka (sisari, ptice, reptili itd.) padaju u jasno definiran poligon. Za svaku grupu poligon je pozicioniran dijagonalno od lijeve prema desnoj strani koordinatnog sistema, što ukazuje na tendenciju da veličina mozga raste sa veličinom tijela. Kod primata postoji tendencija da posjeduju veći mozak nego ostali sisari. Međutim, i među primatima postoje značajne varijacije u veličini mozga između različitih vrsta. Naprimjer, šimpanze i ljudi su podjednake tjelesne težine, ali ljudski mozak je tri puta

Važnost veličine mozga u sposobnosti adaptacije životinjskih vrsta demonstrirana je u komparativnim studijama u kojima su poređene apsolutne veličine mozga i kognitivne sposobnosti primata (Deaner i sar., 2007), kao i relativne veličine mozga i opstanak u novim okruženjima (Amiel i sar., 2011; Sol i sar., 2005).

Finlay i Darlington (1995) analizirali su podatke o veličinama jedanaest moždanih struktura (olfaktorna glavica, paleokorteks, medula, mezencefal, septum, hipokampus, shizokorteks, cerebelum, diencefal, striatum i neokorteks) 131 vrste primata, slijepih miševa, bubojeda i čovjeka. Korelacija između logaritamskih vrijednosti apsolutnih veličina navedenih struktura i logaritamske vrijednosti ukupne veličine mozga iznosila je $r = 0,960$ i više, osim za olfaktornu glavicu, za koju je korelacija iznosila $r = 0,696$. Regresijska analiza i skater-dijagram jasno ukazuju na visoke korelacije unutar svake strukture i kontinuitet veličine struktura između redova (kukcožderi, slijepi miševi, primati) i subredova (simijani i prosimijani). Autori su proveli dodatne analize kako bi utvrdili promjene relativne veličine struktura između vrsta. Rezultati pokazuju da sa povećanjem veličine mozga dolazi do brže ekspanzije zapremine neokorteksa u odnosu na ostale strukture. Na istim podacima proveli su analizu glavnih komponenti. Dobijeni rezultati ukazuju na dvofaktorski model, pri

---

veći od mozga šimpanze. Jedan dio ovih varijacija može se objasniti veličinom tijela, kao i drugim varijablama. Odnos između težine mozga i tjelesne težine može se opisati pomoću eksponencijalne jednačine:

$$Y = kX^a,$$

pri čemu je Y težina mozga, k konstanta faktora skaliranja, X tjelesna težina te a eksponent. S obzirom na to da vrijednosti Y i X značajno variraju između vrsta, uobičajeno ih je transformirati u logaritamske vrijednosti, čime se dolazi do izraza za pravac regresije:

$$\log Y = a \log X + \log k.$$

Za primata jednačina glasi:

$$\log Y = 0,75 \log X - 0,94.$$

Kako bi se izmjerile razlike relativnih veličina mozga za životinje različitih tjelesnih težina, neophodno je najprije odrediti linearnu regresijsku jednačinu da bi se odredila varijabilnost težine mozga u funkciji tjelesne težine za cjelokupan uzorak primata. Pomoću ove jednačine može se procijeniti koliko bi trebala iznositi veličina mozga tipičnog primata određene tjelesne težine. Za svaku vrstu potom se određuje rezidualna vrijednost, tj. relativna veličina mozga vrste nakon što se isključi efekt tjelesne mase. Dobijena rezidualna vrijednost predstavlja procjenu inteligencije vrste i naziva se koeficijentom encefalizacije. Rezidualnom varijansom mjeri se razlika u evoluciji mozga između bliskih grupa životinja. Kada se uporede rezidualne vrijednosti između čovjeka i orangutana, uočava se znatna razlika, koja je i do dva puta veća kod čovjeka (Allman, 2000).

čemu prvi faktor objašnjava 96,29 %, a drugi 3,0 % varijanse. Prvi faktor autori su interpretirali kao veličinu mozga. S obzirom na to da je drugi faktor visoko zasićen veličinom olfaktorne glavice i relativno visoko veličinama struktura sa klasičnom „limbičkom“ komponentom, drugi faktor interpretiran je kao veličina olfaktorne glavice. Prema autorima, dvofaktorski model pruža precizan opis moždane konfiguracije. Zaključno, autori tvrde kako se nelinearanom funkcijom na osnovu apsolutne veličine mozga može prilično precizno prognozirati veličina moždanih struktura. Nadalje, autori su ispitivali ulogu trajanja neurogeneze (mjerenje pomoću vrhunca neurogeneze) kao determinante veličine moždane strukture. Naime, smatra se da neuron nastaje u trenutku kada matične ćelije, locirane na ventrikularnoj površini neuralne cijevi, započinu asimetričnu diobu i diferenciraju se kao neuroni. Vrhunac rođenja neurona u neuralnoj strukturi mjera je trajanja citogeneze za datu strukturu. Sa sve većim kašnjenjem neurogeneze može se formirati više matičnih ćelija, što rezultira većom strukturom. Ispitana je 51 moždana struktura (od primarnih motornih i sekundarnih senzornih neurona do neokorteksta i olfaktorne glavice) sedam vrsta (rezus majmun, pacov, miš, mačka, oposum, iglasti miš i hrčak). Podaci o vršnom danu neurogeneze preuzeti su iz literature. Kako je bilo i očekivano, najbrža neurogeneza utvrđena je za hrčka, a najsporija za rezus majmuna. Utvrđeno je da je redoslijed neurogeneze visoko očuvan kroz vrste i da korelira sa relativnim uvećanjem struktura kao i sa porastom veličine mozga. Pri tome se disproportionalno veći rast dešava kod mlađih struktura (engl. *late - generated structures*). S obzirom na to da je redoslijed neurogeneze očuvan, evolucija moždanih promjena podrazumijeva koordinirano uvećanje cjelokupnog mozga (izuzev olfaktornog mozga).

U primatološkim istraživanjima utvrđeno je da je veličina mozga u korelaciji sa nekoliko varijabli životne povijesti, uključujući maksimalno zabilježen životni vijek, dužinu gestacijske dobi, dobnu uzrast tokom prve reprodukcije itd. Teorija životne povijesti predstavlja važan okvir za razumijevanje evolucije kognicije i mozga³. S obzirom na to da su

---

³ Iz evolucijske perspektive opstanak i reprodukcija konačni su ciljevi svakog organizma. Kako bi se postigao ovaj cilj, potrebno je uspješno koristiti različite resurse. Korištenje resursa zahtijeva ulaganje energije i vremena. Naprimjer, pronalaženje hrane ljudima lovačko-sakupljačkih društava uključivalo je aktivnosti pripreme oruđa za lov, prelaženje nekad i velikih razdaljina, savladavanje životinje, dopremanje plijena do staništa. Međutim, svaka jedinka posjeduje ograničenu količinu energije, a aktivnosti usmjerene na korištenja resursa ne mogu trajati vremenski neograničeno dugo. Energija i vrijeme koji se ulažu u izvršavanje nekog zadatka su ograničeni, te stoga napori i vrijeme koji se ulažu u obavljanje jednog adaptivnog problema mogu onemogućiti ulaganje

varijable životne povijesti međusobno povezane, primati sa većim mozgom generalno imaju sporiji period rasta, kasnije seksualno sazrijevaju

---

napora i vremena u rješavanje nekog drugog adaptivnog problema. Naprimjer, ulaganje energije organizma u održavanje i rast tijela sprečava ulaganje energije u podizanje potomaka i brigu o njima. Stoga prirodna selekcija favorizira strategije dodjele resursa koje optimaliziraju njihovo korištenje. Teorija životne povijesti, grana evolucijske ekologije, nastoji objasniti evoluciju i razvoj ovih strategija. Prema Stearnsu (1992) i Roffu (1992), cilj teorije životne povijesti je objašnjenje načina na koje prirodna selekcija i druge evolucijske sile oblikuju fiziologiju, anatomiju i ponašanje organizma s ciljem optimalizacije korištenja resursa, a što omogućava opstanak i reprodukciju u suočavanju s ekološkim izazovima okruženja.

Životna povijest određena je crtama životne povijesti, ključnom jedinicom analize teorije životne povijesti. Crte životne povijesti su karakteristike koje određuju razvojnu i reproduktivnu stopu rasta kao i reproduktivne napore jedinke tokom njenog života (Stearns, 1992). Crte životne povijesti mogu biti gestacijska dob, brojnost i veličina poroda, tjelesna masa, dužina trajanja dojenja, obrasci postnatalnog rasta, dob prve reprodukcije, interval između poroda, dužina juvenilne ovisnosti, roditeljski angažman, veličina tijela odrasle jedinke i dužina životnog vijeka. Postoje varijacije crta životne povijesti kako između vrsta tako i unutar vrsta. Prema Stearnsu (1992) i Roffu (1992), varijacije u crtama životne povijesti rezultat su kompromisa u dodjeli resursa za kompetitivne životne funkcije: održavanje tijela, tjelesni rast i reprodukciju. S obzirom na interna (strukturalna) i eksterna (resursi) ograničenja, organizam ne može istovremeno postići maksimalno iskorištavanje svih komponenti reproduktivnog uspjeha. Organizam „bira“ one komponente kojima se kroz kompromis postiže prioritet u potrošnji resursa. Posljedica toga je da veće ulaganje energije i vremena u jedan domen znači manje ulaganje u drugi domen. Naprimjer, resursi utrošeni u rast i razvoj (kasnija dob seksualne zrelosti, veće tijelo u odrasloj dobi) ne mogu se utrošiti u reprodukciju jer veća reprodukcija dovodi do manjeg tijela. Stoga je korist koju organizam ima od prolongirane maturacije također i kompromis s obzirom na cijenu odložene reprodukcije. Svaki kompromis čini čvor odluke u raspodjeli resursa; svaki čvor odluke utječe na drugi u lancu života (jedna opcija se otvori, druga zatvori). Lanac odluka raspodjele resursa čini strategiju životne povijesti.

Budući da korist i cijena kompromisa životne povijesti variraju s obzirom na individualne karakteristike i lokalne uvjete, optimalne strategije životne povijesti variraju između jedinki unutar populacije i između populacija. Ove razlike razvijaju se kroz kombinaciju genetskih varijacija i fenotipske plastičnosti kao odgovor na okolinske uvjete. Prirodna selekcija favorizira mehanizme fenotipske plastičnosti koje omogućavaju organizmu da podesi životnu povijest unutar svog vlastitog životnog vijeka.

Crte životne povijesti pokazuju tendenciju povezanosti kroz optimalizirani sklop kompromisa koji udruženo doprinose opstanku organizma. Opšti obrazac koordinirano usmjerenih kompromisa dovodi do nastanka klastera povezanih crta životne povijesti koji leže na kontinuumu „sporo“ – „brzo“. Prema Kaplanu i Gangestadu (2005), za sisare koji se nalaze na „brzom“ kraju kontinuumu karakteristično je kraće vrijeme gestacije, ranija reprodukcija, manja veličina tijela, veći broj mladunčadi i visoka stopa smrtnosti. S druge, na „sporoj“ strani nalaze se sisari koje karakteriziraju suprotne crte životne povijesti. Kontinuum „sporo“ – „brzo“ utvrđen je kod mnogih životinjskih taksi: sisara (Oli, 2004), ptica (Saether i Bakke, 2000), reptila (Clobert, 1993) i insekata (Blackburn, 1991).

i duže žive (Harvey, Martin, Clutton-Brock, 1987). Prema Van Schaiku i Deaneru (2003), životna povijest djeluje kao filter: isti selekcijski pritisci vode prema unapređenju kognitivnih sposobnosti, a time i prema povećanju veličine mozga, ali kod vrsta sa sporom životnom poviješću, ali ne i kod vrsta sa brzom životnom poviješću. Organizmi sa sporom životnom poviješću vjerovatnije će na socijalne i ekološke zahtjeve odgovarati evolucijom kognitivnih adaptacija, te će se kod njih akumulirati različite kognitivne adaptacije.

Veličina mozga i životna povijest

U literaturi je predloženo nekoliko hipoteza koje objašnjavaju povezanost između veličine mozga i varijabli životne povijesti. Prema većini hipoteza, između veličine mozga i varijabli životne povijesti postoji direktna evulucijska veza. Kod promjena u jednoj, vjerovatne su odgovarajuće promjene u drugoj, bez obzira na druge biološke procese. U nastavku ćemo prezentirati neke od najčešće navođenih hipoteza.

Hipoteza fiziološkog regulatora

Prema hipotezi fiziološkog regulatora, veličina mozga određuje ukupnu regulaciju fizioloških funkcija. S obzirom na to da životinje s većim mozgom posjeduju precizniju regulaciju funkcija, žive duže (Hofman, 1993). Veličina mozga određuje dužinu životnog vijeka direktno kroz fiziološke mehanizme; stoga selekcija jednog (veličine mozga ili dužine životnog vijeka) nužno dovodi do promjena ovoga drugog. Hipoteza fiziološkog regulatora može se smatrati ekstenzijom teorije stope života (engl. *rate - of life theory*) (Boddington, 1978), prema kojoj su oštećenja na nivou molekula nužan nusprodukt trošenja energije, pa će niža stopa

---

Neke vrste pokazuju mješavinu sporih i brzih crta (Kraus i sar., 2005). Čovjek se nalazi na sporom kraju kontinuuma sa crtama kao što su: produžena juvenilna ovisnost, kasnija dob reprodukcije i duži životni vijek. Neke crte ipak odstupaju od „sprog“ obrasca: relativno raniji prestanak sisanja majčinog mlijeka i kraći interval između poroda.

Uz uvjet da je sve ostalo jednako, prirodna selekcija preferira bržu životnu povijest jer genotipi koji se brže reproduciraju brže će zamijeniti ostale jedinke u populaciji. Stoga mora postojati određena korist od spore životne povijesti. Prednost čini mogućnost da sporija životna povijest dovodi do izraženije veličine tijela, a time i mozga, što zatim dovodi do niže stope mortaliteta odraslih jedinki i veće reprodukcije djece ili produkcije djece većih dimenzija.

energetske potrošnje voditi ka sporijoj stopi propadanja molekula a time i dužem životnom vijeku. Drugim riječima, postoji povezanost između dužeg životnog vijeka i sporijeg metabolizma; mozak je ključna veza između metabolizma i životnog vijeka. Međutim, teorija stope življenja nije prihvaćena jer postoji dosta nalaza koji ukazuju na to da stopa metabolizma nije direktno povezana niti s akumuliranim oštećenjima molekula niti dužinom života. S druge strane, ne postoje dokazi da je efikasnost mehanizama smanjenja ili popravke oštećenih molekula na bilo koji način zavisna od veličine centralnog nervnog sistema. Kako navode Deaner i sar. (2003), hipoteza fiziološkog regulatora je mehanicistička hipoteza bez plauzibilnog mehanizma.

Hipoteza regulatora rasta

Prema hipotezi regulatora rasta, rast mozga upravlja rastom tijela. Za određenu veličinu tijela, vrstu koja ima veći mozak karakterizira sporiji, produženi rast tijela. Dokaze koji govore u prilog ove hipoteze autori su nalazili u analizama korelacija između indikatora veličine mozga i varijabli životne povijesti kod različitih životinjskih vrsta. Tako su Sacher i Staffeldt (1974) utvrdili povezanost između produženog gestacijskog perioda i većeg neonatalnog mozga. Veličina mozga i životna povijest nisu distinktivne osobine. S obzirom na fiziološke procese, nužno je da se dešavaju zajedno. Mnogi fiziološki mehanizmi osiguravaju komplementaran rast različitih dijelova tijela, uključujući i mozak (tzv. harmonija rasta, Bogin, 1999).

Hipoteza regulatora rasta nije u potpunosti u skladu s empirijskim opažanjima. Tako, naprimjer, postoje velike razlike u trajektorijama rasta mozga i tijela kod mnogih vrsta, što ukazuju na to da prirodna selekcija može promijeniti ove mehanizme (Read i Harvey, 1989). Osim toga, hipoteza nije ponudila plauzibilno fiziološko objašnjenje kako veći mozak dovodi do sporijeg rasta tijela.

Hipoteza neuralnog investiranja

Ključna postavka hipoteze neuralnog investiranja je ta da se neurogeneza kod sisara dešava samo u ranom razvoju jedinke. Hipoteza neuralnog investiranja predviđa da veličina mozga ograničava dužinu životnog vijeka, jer se funkcionalna populacija neurona smanjuje tokom života organiz-

ma. Oštećenja neurona, posebno u cerebelumu, koja uvjetuju opadanje sposobnosti, akumuliraju se kod starijih jedinki. Stoga je jedini način održavanja adekvatnog ponašanja u kasnijim godinama života investiranje u veći broj neurona, a time i veći mozak.

Evoluciju povećanja životnog vijeka nužno prati povećanje veličine mozga. Vrijedi i obrnuto: evolucijsko smanjenje veličine mozga praćeno je evolucijskim smanjenjem dužine životnog vijeka. Deaner i sar. (2003) testirali su ovu hipotezu kod tri takse sisara: primata, slijepih miševa i bubojeda. Suprotno očekivanjima, rezultati ne ukazuju na evolucijsku povezanost između veličine cerebeluma i dužine života kod šišmiša i bubojeda. Ipak, utvrđena je značajna povezanost između veličine cerebeluma i dužine života kod primata, koja, suprotno očekivanju prema hipotezi neuralnog investiranja, ipak nije viša od povezanosti između veličine neokorteksta i životnog vijeka.

Hipoteza ograničenja uvjetovanih maturacijom

Uobičajeno je zapažanje da prolongirani juvenilni period pruža veće mogućnosti učenja (Kaplan i sar., 2000), što je poslužilo nekim istraživačima da ispituju hipotezu prema kojoj su veliki mozak i sporiya životna povijest (posebno prolongirani juvenilni period) kod primata evolucijski povezani, jer životinje s velikim mozgom trebaju više vremena za učenje vještina koje koriste odrasle jedinke u poređenju sa životinjama s manjim mozgom (Janson i van Schaik, 1993). Deaner i sar. (2003) modificirali su ovu pretpostavku i predložili hipotezu ograničenja uvjetovanih maturacijom, prema kojoj neki tipovi kompleksnog ponašanja mogu biti podržani samo pomoću zrelog nervnog sistema (Allman, 2000). Stoga će evolucijski porast veličine mozga često dovesti do prolongirane maturacije.

Duži period maturacije mozga i ponašanja zapravo su nužni. Bez obzira na dostupnost okolinskih stimulusa ili nutritivnih resursa neki oblici kompleksnog ponašanja i neuralni krugovi koji su im u osnovi ne mogu se pojaviti odjednom, već zahtijevaju duži period maturacije. Prema Deanaru i sar. (2003), razvoj mozga i ponašanja odvijaju se na postupan način. Kompleksniji obrasci ponašanja i neuralne veze izgrađuju se na temeljima jednostavnijih obrazaca i veza, te se stoga kompleksno ponašanje ne može pojaviti odjednom.

Hipoteza kognitivnog bafera

Prema hipotezi kognitivnog bafera, veći mozak, fleksibilno ponašanje i naprednije sposobnosti učenja (što su karakteristike većeg mozga) u funkciji su smanjenja ekstrinzičnog mortaliteta, tj. smrtnosti uzrokovane nedostatkom hrane i predatorima. Pošto životinje s većim mozgom bolje ublažavaju ekološke opasnosti, veća je vjerovatnoća da će se kod njih smanjiti smrtnost, što je nužan uvjet za selekciju sporije životne povijesti (Allman, McLaughlin i Hakeem, 1993; Kaplan i sar., 2000).

Primarna adaptivna funkcija većeg mozga je ta da djeluje kao bafer između pojedinca i izazova iz okoline kroz pospješivanje konstrukcije bihevioralnih odgovora (Allman i sar., 1993; Deaner i sar., 2003). Efekt bafera trebao bi povećati stopu opstanka i favorizirati duži reproduktivni život, te time djelimično kompenzirati cijenu odgođene reprodukcije koja je potreba kako bi se povećao mozak (Iwaniuk i Nelson, 2003).

Osnovna pretpostavka hipoteze kognitivnog bafera je ta da veći mozak pospješuje konstrukciju novih ili izmijenjenih ponašajnih sklopova preko generalnih kognitivnih procesa kao što su inovacije i učenje. Smatralo se da je ovu pretpostavku teško validirati dijelom i zbog problema kvantifikacije ekološki relevantnih ponašajnih odgovora kod vrsta koje imaju prilično različite životne stilove, sve dok Lefebvre i sar. (1997) nisu predložili da kvantifikacija učestalosti novih ponašajnih obrazaca u prirodnim uvjetima korelira sa veličinom mozga vrste. U literaturi iz orintologije i primatologije može se naći dosta primjera posmatranja životinja koje koriste nove ponašajne obrasce kako bi riješili ekološke probleme. Životinje u prirodnom okruženju često rješavaju probleme za koje moraju izmisliti nova ili fleksibilna rješenja (Ricklefs, 2004). Klasični primjer je ponašanje plave sjenice (*Cyanistes caeruleus*), koja je naučila otvoriti poklopac sa flaše mlijeka⁴. Sistematska dokumentacija takvih ponašanja pokazuje da su neke životinje sposobnije producirati nova ili modificirana ponašanja od drugih i da takve životinje (inovativne životinje) imaju relativno veći mozak (pregled dat u Lefebvre i sar., 2004). Iako još uvijek nije u potpunosti jasno zašto je veći mozak funkcionalno bolji od manjeg moz-

---

⁴ Tokom 1921. godine u Swaythlingu, Engleska, zabilježene su misteriozne pojave. Naime, iz boca mlijeka koje su dostavljane ispred kućnih vrata sva kremasta masa koja se skuplja na vrhu boce bila je popijena. I pored toga što su imenovani potencijali krivci, misterizono nestajanje krema se nastavilo. Nakon izvjesnog vremena otkriven je lopov. Radilo se o plavoj sjenici. Narednih godina uvedeni su različiti načini zatvaranja boca, ali uglavnom bez većeg uspjeha. Osim toga, ovakvo ponašanje ptica proširilo se Engleskom a zatim i Evropom.

ga u ovakvim zadacima, nekoliko je mogućih razloga. Naprimjer, Herculano-Houzel, Mota i Lent (2006) smatraju da veći mozak sadrži veći broj neurona, što bi trebalo omogućiti veći kapacitet prikupljanja, pohrane i integracije informacija.

Prema Solu (2009a), pokazati da veći mozak pospješuje konstrukciju novih ponašajnih odgovora na socioekološke izazove je potreban, ali ne i dovoljan razlog kako bi se validirala hipoteza kognitivnog bafera. Kako bi se potvrdila hipoteza, potrebno je pokazati da veći mozak smanjuje mortalitet u divljini. Zapravo, opservacija da vrsta s većim mozgom živi duže često se navodi kao dokaz ove hipoteze. Ipak, povezanost između veličine mozga i dužine životnog vijeka predviđa se i drugim hipotezama (Deaner i sar., 2003), pa se stoga hipoteza kognitivnog bafera ne može smatrati ekskluzivnim objašnjenjem.

Hipoteza rizika od pothranjenosti mozga

Prema hipotezi rizika od pothranjenosti mozga, energetske zahtjevi većeg mozga i ekstremna osjetljivost na nutritivne perturbacije tokom razvoja su kompatibilni sa konzervativnim trajektorijama rasta mozga i tijela. Stoga, evolucijska ekstenzija perioda rasta tijela i korespondirajuće opadanje stope rasta tijela trebalo bi dovesti do povećanja vjerovatnoće evolucijskog porasta veličine mozga (Dearen i sar., 2003). Ovaj model temelji se na dvjema pretpostavkama o mozgu sisara i rastu tijela. Najprije, ako nisu zadovoljene energetske potrebe mozga u razvoju, makar i nakratko, mogući su visoki rizici od dugoročnih ili čak trajnih oštećenja mozga i abnormalnosti u ponašanju (Levitsky i Strupp, 1995). Pošto nedostatak energije tokom rasta mozga često dovodi do permanentnih ili dugoročnih nedostataka, značajno će se smanjiti uspjeh u opstanku i reprodukciji. Međutim, ako je rast tijela opstruiran zbog nedostatka resursa, naknadna dostupnost resursa omogućava da tijelo zadržava značajan kapacitet za postizanje ciljne veličine odrasle jedinice (tzv. *catch – up* rast; Tanner, 1986).

Druga postavka modela je da se kod sisara trajektorija rasta tijela usporava u odnosu na trajektoriju rasta mozga na sličan način. Mozak doseže vrhunac brzine rasta i veličinu odrasle jedinice znatno prije nego tijelo (Deacon, 2003). Ovakav odnos između trajektorija rasta mozga i tijela vjerovatno odražava selekciju funkcionalnog balansa između ponašajnih kapaciteta i veličine tijela. Životinja sa velikim mozgom u malom tijelu vjerovatno bi sa rastom tijela imala velike poteškoće da osigura dovoljno energije za održavanje svog velikog mozga.

Hipoteza odloženih koristi (engl. delayed benefist hypothesis)

Primarna korist većeg mozga je ta da omogućava razvoj vještina i znanja zasnovanih na iskustvu, a koje eventualno dovode do sposobnosti prilagodbe. Međutim, razvoj ovih sposobnosti uključuje utrošak vremena i određene rizike. Stoga koristi od takvih sposobnosti moraju biti veće od cijene njihovog razvoja. Korist može znatno porasti, te će životinje koje žive duže imati veće mogućnosti da iskoriste prednosti većeg mozga i učenja koje takav mozak omogućava u poređenju sa životinjama koje žive kraće (Kaplan i sar., 2000). Stoga, evolucijski porast životnog vijeka povećava i vjerovatnoću evolucijskog porasta veličine mozga.

Hipoteza socijalne inteligencije

Prema hipotezi socijalne inteligencije (poznatoj i pod nazivom hipoteza socijalnog mozga), relativna veličina mozga primata određena je kompleksnim socijalnim životom. Naime, život u grupi predstavlja efikasnu strategiju u suočavanju primata sa predatorima. Naprimjer, u grupi se lakše uočava predator, veće grupe mogu lakše izaći na kraj sa predatorima, veći broj članova veće grupe, koji se razbježe u različitim pravcima, zbunit će predatora dovoljno dugo da uspiju pobjeći. Međutim, život u grupi ima i nekih nedostataka kao što je nastajanje tzv. socijalnih tenzija. Socijalne životinje moraju balansirati između opasnosti od predatora i problema socijalnih tenzija. Rješenje je formiranje manjih grupa, tj. koalicija, unutar velikih grupa. Takve koalicije imaju različite forme, zavisno od ukupne socijalne i seksualne dinamike konkretne vrste. Život u grupama podrazumijeva kompleksan socijalni život.

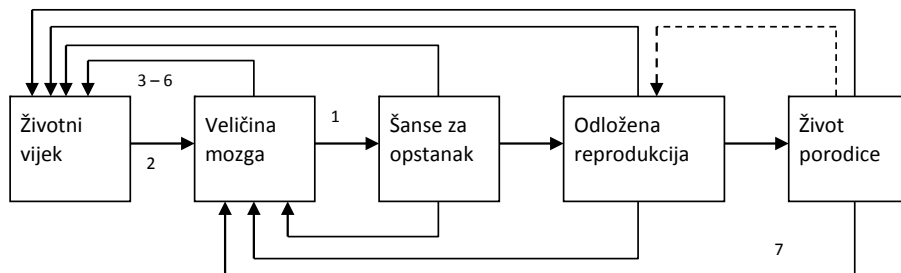
Komparativno veći mozak je nužan jer posjeduje odgovarajući kapacitet za procesiranje neophodno u takvim socijalnim prilikama (Byrne i Whiten, 1989; Barton i Dunbar, 1997; Dunbar, 1998). Hipoteza se temelji na opažanjima primatologa da neke vrste majmuna koriste veoma sofisticirane oblike socijalnog znanja, prije svega znanje o tome kako se drugi ponašaju i koriste ovakvo znanje za predviđanje ponašanja druge jedinke, a što su Byrne i Whiten (1989) nazvali makijavelistička inteligencija. Rezultati brojnih istraživanja pokazali su da se hipoteza socijalne inteligencije može primijeniti i na druge grupe sisara, uključujući kitove, mesoždere i neke vrste bubojeda (Marino, 1996; Dunbar i Bever, 1998).

Premda se hipoteza socijalne inteligencije često formulira u terminima veličine grupe, pokazana je veća važnost kompleksnosti socijalnih re-

lacija. U nekoliko studija potvrđen je ovakav stav. Tako su Kudo i Dunbar (2001) pokazali da kod primata veličina koalicije značajno korelira sa relativnom veličinom neokorteksa (volumenom neokorteksa podijeljenim veličinom ostatka mozga). Byrne i Corp (2004) pokazali su da učestalost korištenja taktičkih obmana također korelira sa relativnom veličinom neokorteksa. Ovaj nalaz posebno je važan zbog činjenice da je u fokusu istraživanja kognitivno kompleksno ponašanje (taktičko zavaravanje podrazumijeva da životinja namjerno zavarava druge individue). Dunbar i Shultz (2007) smatraju da je neokorteks moždana struktura od ključne važnosti. Smatraju da sa povećanjem veličine mozga disproporcionalni iznos (količina) kompjutacijske snage egzekutivnih funkcija postaje sve veći, omogućavajući više sofisticirano socijalno ponašanje.

Integracije hipoteza velikog mozga

Nakon logičke i konceptualne analize hipoteze kognitivnog bafera, Sol (2009a) je zaključio da postoji dovoljno opravdanih razloga koji govore u prilog ideji da veći mozak donosi prednosti. Ova prednost se manifestira kroz ponašajnu fleksibilnost u cilju izlaženja na kraj s novim okolinskim izazovima. Premda je Sol zagovornik hipoteze kognitivnog bafera, on smatra da nalazi istraživanja nisu dovoljni za zaključak da je hipoteza kognitivnog bafera glavna eksplanacija evolucije velikog mozga (Sol, 2009b). Međutim, teorija kognitivnog bafera, kroz njenu integraciju u širi okvir životne povijesti, pruža dobru početnu poziciju za izgradnju opštije teorije evolucije veličine mozga. Slijedeći radove Deanera i sar. (2003) i Ricklefsa (2004), Sol je predložio generalni konceptualni okvir evolucije veličine mozga (Slika 1), koji integrira nekoliko ključnih hipoteza veličine mozga.

Slika 2. Konceptualni okvir evolucije veličine mozga (preuzeto iz Sol, 2009a)

Isprekidana linija – negativni *feedback*, puna linija – pozitivni *feedback*: 1 – hipoteza kognitivnog bafera; 2 – hipoteza odložene maturacije; 3 – hipoteza fiziološke maturacije; 4 – hipoteza regulacije rasta; 5 – hipoteza neuralnog investiranja; 6 – hipoteza ograničenja maturacijom; 7 – hipoteza socijalne inteligencije.

Iako hipoteza kognitivnog bafera ukazuje na to da je povećanje veličine mozga izvedeno iz povećanja životnog vijeka, moguć je i obrnut scenarij. Naime, kada vrsta ima strategije karakteristične za dugovječnost, jedinka može steći veće prilagodbe kroz investiranje u preživljavanje odraslih prije nego u trenutnu reprodukciju (Ricklefs i Wikelski, 2002). Ovo implicira da će selekcija favorizirati evoluciju adaptacija (npr. veći mozak) koje povećavaju opstanak prije nego reprodukciju. Životinje sa dužim životnim vijekom će vjerovatnije biti izložene većim promjenama tokom svog života i time steći veću korist od usvajanja informacija i fleksibilnog ponašanja (Deaner i sar., 2003). Stoga je veći mozak od veće koristi pa će se tokom prirodne selekcije favorizirati veći mozak kod dugovječnijih životinja prije nego kod životinja sa kraćim životnim vijekom.

Veći mozak može biti povezan sa dužim životnim vijekom kroz neke druge mehanizme osim povećanja opstanka (Deaner i sar., 2003). Naprimjer, prema hipotezi fiziološkog regulatora, s obzirom na to da životinje sa većim mozgom imaju preciznije regulacije funkcija, one su sposobnije da žive duže. Iako je ova hipoteza ostala relativno nezapažena kod istraživača, Sol (2009) smatra da je važna zbog njenog potencijala za generiranje pozitivne povratne sprege i akcelerirane evolucije veličine mozga.

Porast veličine mozga i učenje vještina potrebnih za opstanak zahtijevaju duži razvojni period (Iwaniuk i Nelson, 2003). Ovo sugerira da evolucija velikog mozga može biti ograničena kod životinja koje žive kraće. Međutim, razumijevanje važnosti evlucijskih ograničenja na evoluciju veličine mozga zahtijeva dodatna istraživanja, prije svega korištenjem filogenetskih tehnika rekonstrukcije karakteristika.

Dugovječnost može favorizirati kašnjenje sa reprodukcijom, što roditeljima može dati priliku produženog investiranja u potomke i unapređenja porodičnog života (Covas i Griesser, 2007). Ovo može olakšati povećanje veličine mozga ako (kao što hipoteza socijalne inteligencije predlaže) individua živi u stabilnim socijalnih grupama i suočava se sa visokim kognitivnim zahtjevima (Dunbar i Shultz, 2007).

NEURALNA REORGANIZACIJA

Evolucija veličine mozga primata podrazumijeva kompleksne obrasce promjena koje uključuju i povećanje i smanjenje veličine pojedinih struktura (Smaers i sar., 2012). Stoga, pored poređenja apsolutne i relativne veličine mozga različitih vrsta, značajan izvor informacija o evoluciji mozga čine i komparativne studije anatomske organizacije i neuralnih krugova sličnih struktura mozga. Na osnovu prirodnih endokasa i fosiliziranih skeletnih ostataka lubanje, De Sousa i Cunha (2012) dali su pregled veličine, oblika i morfologije fosilnih mozgova hominina. Evolucijske promjene mozga hominina evidentne su za sljedeće regione i strukture: petalije, orbitofrontalni lobus, frontoorbitalni sulkus, Brokina kapa, temporalni polovi, polumjesečasti sulkus, parietalni lobus i cerebelum.

Poređenjem evolucijski starijih i mlađih struktura mogu se uočiti radikalno različiti smjerovi evolucije ovih struktura. Naprimjer, mreže serotonergičkih neurona u moždanom stablu nalazimo kod najranijih vrsta kičmenjaka i ostale su gotovo iste anatomske pozicije tokom čitave evolucije kičmenjaka. S druge strane, neokorteks je znatno mlađa moždana struktura i prilično je varijabilne anatomske organizacije između vrsta. Kod čovjeka i nekih vrsta sisara neokorteks je doživio značajnu ekspanziju, što nije slučaj s ostalim strukturama. Holloway i sar. (2005) naglašavaju važnost neurološke reorganizacije koja je tokom evolucije dovela do mijenjanja kvantitativnih odnosa između moždanih jedara, puteva i struktura. Ovakve promjene omogućile su restrukturiranje mreža i promjene neurohemijskih procesa u mozgovima sličnih ili različitih veličina.

Smaers i Soligo (2013) smatraju da ukupna veličina nije jedini način na koji se mozak može adaptirati na okruženje. Važna je i relativna veličina pojedinih struktura mozga. Pokazano je da mozaičke varijacije odražavaju obrazac anatomske povezivanja (Smaers i sar., 2011; Whiting i Barton, 2003) i predviđaju različite aspekte ponašajnih kapaciteta širom životinjskog carstva (Dunbar i Shultz, 2007). Drugim riječima, neuralni sistem adaptira se i na veličinom zavisani i veličinom nezavisani način.

Rezultati nekih istraživanja govore u prilog mozaičke evolucije i važnosti neuralne reorganizacije.

Smaers i Soling (2013) u svom istraživanju utvrdili su kako mozaičke promjene mozga doprinose više objašnjenju diverziteta neuralnog sistema između vrsta nego promjene u relativnoj veličini mozga. Autori smatraju da tradicionalni fokus na relativnu veličinu mozga značajno potcjenjuje doprinos različitih neuralnih puteva diverzitetu neuralnih sistema primata. Tokom više od 40 miliona godina evolucije antropoida različita neokortikalna i cereberalna područja varirala su u svom doprinosu različitim mozaičkim obrascima. Neuralne adaptacije kod antropoidnih primata primarno uključuju diferencirane selekcije na različite organizacijske obrasce nezavisne od veličine. Autori su proveli filogenetsku analizu glavnih komponenti relativnih veličina mozga i relativnih veličina 20 moždanih struktura. U istraživanju su kvantificirane evolucijske promjene veličine mozga i organizacije filogenetskog stabla 17 vrsta antropoidnih primata, uključujući i čovjeka. Korišten je hijerarhijski multivarijantni model uz filogenetski kontroliranu analizu glavnih komponenti. Evolucijske promjene specifičnog mozaičkog obrasca modelirane su za sve pojedinačne vrste koristeći pristup zasnovan na modelu adaptivnog vrha evolucije (engl. *adaptive peak model of evolution*) (Smaers i sar., 2012; Smaers i sar., 2011). S obzirom na to da se mozak i moždane strukture skaliraju približno izometrijski u funkciji broja ćelija (a time i kompjutacijske snage) kod primata, predviđena je mozaička promjena u zavisnosti od promjene ukupne veličine mozga, jer sa promjenom određenog mozaičkog obrasca, tokom evolucijskog vremena, apsolutna veličina atribuirana svakom mozaičkom obrascu (a time i broj ćelija) doprinosit će svojoj kompjutacijskoj snazi. Prikupljeni su podaci o volumenu citoarhitektonskih struktura iz post-mortem histološki seciranih mozgova.

Rezultati filogenetske analize glavnih komponenti ukazuju na sedam glavnih komponenti koje objašnjavaju 90,4 % variranja veličina neuralnih struktura, a obuhvataju evolucijski period unazad 40 miliona godina. Prva komponenta, koja objašnjava 25,8 % ukupnog variranja evolucije mozga, ukazuje na visoko inverzna zasićenja između relativne veličine mozga i relativnog volumena olfaktorne glavice i medule. Autori su ovu komponentu interpretirali kao komponentu koja odražava promjenu u relativnoj veličini mozga (olfaktorna glavica i medula doživjele su najmanju promjenu tokom evolucije antropoida, dok je veličina mozga doživjela najveću promjenu). Naredne komponente imaju niža zasićenja na relativnoj veličini mozga i predstavljaju obrasce mozaičkih promjena nezavisnih od veličine. Druga komponenta (18,7 %) povezana je uglavnom sa

prefrontalnom bijelom masom, treća (14,7 %) uključuje formiranje hipokampusa i entorinalnog korteksa, četvrta (12,7 %) prefrontalno strijalne formacije, peta (7,7 %) paleokortekst (grupe struktura dominantno povezanih s olfaktornim funkcijama), šesta (6 %) je povezana sa strukturama uključenim u izvršavanje motornih planova (spinocerebelum, mezencefalom i medula) i sedma (4,6 %) sa strukturama povezanim sa motornim učenjem (cerebrocerebelum i frontalna motorna područja). Autori smatraju da se obrasci koevolucije moždanih struktura, nezavisni od veličine mozga, grubo mogu povezati sa socijalnim rezoniranjem, motornom kontrolom, učenjem i pamćenjem.

Kako bi se utvrdili vrijeme nastanka, stopa i procesi koji su u osnovi mozaičkih obrazaca reorganizacije mozga, korišten je pristup zasnovan na adaptivnom modelu vrha evolucije. Rezultati ukazuju na tri mozaička obrasca koji, kada se uzme u obzir ukupno povećanje veličine mozga, diferenciraju velike majmune i ljude od ostalih primata: prefrontalna bijela masa, prefrontostrijalno i kortikocerebelarno područje. Evolucijsko investiranje u ove moždane sisteme svoje porijeklo ima kod linije predaka majmuna od prije 20 do 30 miliona godina. Ostale formacije pokazuju porast varijacije u lozama kada se apsolutna veličina mozga smanjuje, što sugerira asimetričnost reorganizacije mozga, zavisno od toga da li se apsolutna veličina mozga povećava ili smanjuje. Ovaj asimetrični obrazac moždane reorganizacije može biti povezan s adaptacijama na različite ekološke niše vrsta sa različitom ukupnom veličinom mozga, mogućim povećanjem pritiska na adaptacije nezavisne od veličine u okolnostima suočavanja sa povećanjem energetske ograničenja na promjene apsolutne veličine mozga i/ili sa geometrijskim ograničenjima veličine.

Autori su u ovom istraživanju pokazali da različita neokortikalna i cerebralna područja imaju različite doprinose u objašnjenju različitih mozaičkih obrazaca u različitim lozama, da obrasci moždane reorganizacije mogu ukazivati na različite evolucijske puteve različitih vrsta zavisno od toga da li se veličina mozga povećava ili smanjuje, te da neke organizacijske promjene imaju duboke evolucijske korijene koji datiraju unazad najmanje u period divergencije čovjekolikih i majmuna staroga svijeta (između 20 i 30 miliona godina).

ZAKLJUČAK: INTEGRACIJA DVA PRISTUPA

Premda se i dalje vodi debata o važnosti veličine mozga nasuprot neurološke reorganizacije (Falk i Gimbson, 2001), prema nekim autorima radi se zapravo o pogrešnoj dihotomiji (Gould, 2001), jer su obje perspektive važne za razumijevanje evolucije mozga primata. Evolucija organizma odvija se na koordiniran način. S ukupnim povećanjem veličine tijela povećava se i veličina dijelova tijela, unutrašnjih organa, prema tome i mozga. Stoga, značajan dio varijabiliteta veličine pojedinih dijelova tijela može se objasniti ukupnom veličinom tijela. S druge strane, variranje djelova mozga nezavisno je od ukupne veličine mozga. Prema Gouldu (1978), koncept mozaičke evolucije nalaže da će organi evoluirati na različite načine s obzirom na variranje selekcijskih pritisaka. Kao što je to slučaj s organima tijela, i pojedine strukture mozga mogu varirati na adaptivno specifičan način, nezavisno od variranja čitavog mozga. Premda tkiva moždanih struktura imaju ekstenzivne neuralne veze (što je neophodno zbog integriranog procesiranja informacija), a što može ograničiti važnost mozaičke evolucije, pojedine komponente su strukturalno i funkcionalno odvojeni neuralni sistemi specijalizirani za određene kognitivne operacije, na koje prirodna selekcija može djelovati barem djelimično nezavisno od evolucijskih promjena u ostalim sistemima.

Evolucijske promjene specifičnih sistema povezane su sa ponašanjem u različitim ekologijama (Barton, 2007). Naprimjer, evolucija vizuelnog i olfaktornog sistema primata povezana je s ekologijom na različite načine (Barton 2004, 2006). Veličina parvocelularog lateralnog genikularnog nukleusa i veličina vizuelnog korteksa pozitivno koreliraju sa stepenom korištenja voća u ishrani i veličinom socijalne grupe, što sugerira da je evolucija vizuelnog sistema mogla biti pod utjecajem nekoliko aspekata načina življenja (Barton, 1998). S druge strane, veličina olfaktorne glavice koja posreduje u procesiranju mirisa snažnije je povezana sa socijalnim varijablama kao što su veličina grupe i spacijalna disperzija nego s ekološkim varijablama (Barton, 2006).

Keverne i sar. (1996) ispitivali su evoluciju mozga primata sa genetskog i funkcionalnog aspekta. U analizama su korišteni sekundarni podaci o moždanima strukturama – veličini i težini tijela i drugim socijalnim i ekološkim varijablama – prikupljeni od 44 vrste primata i 31 vrste bubojeda. Moždane regije grupirali su u tzv. egzekutivni mozak, koji uključuje neokorteks i striatum, i tzv. emocionalni mozak, koji uključuje hipotalamus i septum. Autori su utvrdili različite filogenetske razvojne trajektorije genomski i funkcionalno različitih regiona mozga primata. Dok se veličina

egzekutivnog mozga povećavala u odnosu na ostali dio mozga, emocionalni mozak se smanjivao. Područja ovakve ekspanzije su ona u kojima majčin genom ima suštinski razvojni doprinos. Prema autorima, ovakav nalaz je značajan s obzirom na važnost ekspanzije mozga primata tokom razvoja kompleksnih ponašajnih strategija. U mnogim društvima primata uređivanje socijalne kohezije i grupnog kontinuiteta tokom generacija zavisi od ženske linije. Regioni relativne kontrakcije su oni u kojima očev genom ima značajan doprinos. S druge strane, genomski i funkcionalno povezana područja izgleda da su evoluirali zajedno. Prethodna istraživanja genomskeg utiskivanja potvrđuju nalaze autora da je majčin genom od posebne važnosti u razvoju područja neokorteksa i striatuma, dok očev genom ima snažan utjecaj na hipokampus (Fundele i Surani, 1994). U prilog ovome govori i hipotetski model posljednjeg zajedničkog pretka hominina i panina koji su na osnovu razlika između majmuna i velikih majmuna predložili Sherwood, Subiaul i Zawidski (2008). Prema ovim autorima, promjene okruženja kasnog miocena rezultirali su širom distribucijom šumovitih predjela, što je kod afričkih velikih majmuna dovelo do stabilnijih odnosa između pripadnika suprotnog spola i snažnijih veza između muških srodnika (Foley i Lee, 1989). Posljednji zajednički predak hominina i panina vjerovatno je živio u okruženju u kojem je raštrkanost hrane vodila ka široj rasprostranjenosti ženki i posljedično selekciji muških srodnika ka formiranju kooperativnih koalicija kako bi efikasnije branile prošireni opseg staništa (Foley i Lee, 1989). Posljednji zajednički predak je pokazivao ponašajne karakteristike povezane sa povećanim kapacitetom egzekutivne kontrole da inhibira uobičajene odgovore u korist socijalne tolerancije i traganja za novim i fleksibilnim rješenjima problema. Ovakvi ponašajni obrasci i sposobnosti, povezani s ekspanzijom egzekutivnog mozga, donosili su prednost primatima kasnog miocena. Mozak posljednjeg zajedničkog pretka bio je specijaliziran za socijalnu kogniciju (Cheney i Seyfarth, 2008).

Mozak savremenog čovjeka rezultat je evolucijskog razvoja koji traje više miliona godina. U tom periodu desile su se značajne promjene u veličini i organizaciji mozga. S obzirom na to da odražava kapacitet modifikacije ponašanja, mozak ima centralnu ulogu u adaptaciji na promjenljivo okruženje (Sol, 2009), te je stoga u fokusu istraživanja promjene veličine i organizacije mozga i moždanih struktura. Campbell (2011) smatra da različita povećanja i redukcije moždanih struktura ukazuju na mozaični sklop evolucijskog razvoja mozga hominina. Prirodna selekcija „ne vidi“ mozak, nego ponašanje, a mozak je medijator između ponašanja i okoline. Ako odgovarajuće ponašanje doprinosi preživljavanju, prirodna selekcija favorizirat će pojedince čija organizacija mozga podržava takvo ponašanje.

LITERATURA

- Allman, J. (2000). *Evolving Brains*. Scientific American Library, New York.
- Allman, J., McLaughlin, T. & Hakeem, A. (1993). Brain weight and life-span in primate species. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 90(1), 118–122.
- Amiel, J. J., Tingley, R. & Shine, R. (2011). Smart moves: effects of relative brain size on establishment success of invasive amphibians and reptiles. *PLoS One*, 6(4), e18277.
- Balzeau, A., Holloway, R. L. & Grimaud-Hervé, D. (2012). Variations and asymmetries in regional brain surface in the genus *Homo*. *Journal of human evolution*, 62(6), 696–706.
- Barton, R. A. & Dunbar, R. I. M. (1997). Evolution of the social brain. In *Machiavellian intelligence II* (ed. A. Whiten & R. W. Byrne), 240–263. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Barton, R. A. (1998). Visual specialization and brain evolution in primates. *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 265(1409), 1933–1937.
- Barton, R. A. (2004). Binocularity and brain evolution in primates. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 101(27), 10113–10115.
- Barton, R. A. (2006). Olfactory evolution and behavioral ecology in primates. *American Journal of Primatology*, 68(6), 545–558.
- Begun, D. R. (2010). Miocene hominids and the origins of the African apes and humans. *Annual Review of Anthropology*, 39, 67–84.
- Blackburn, T. M. (1991). Evidence for a fast-slow'continuum of life-history traits among parasitoid Hymenoptera. *Functional Ecology*, 65–74.
- Boysen, S. T., Berntson, G. G., Hannan, M. B. & Cacioppo, J. T. (1996). Quantity-based inference and symbolic representations in chimpanzees (*Pan troglodytes*). *Journal of Experimental Psychology: Animal Behavior Processes*, 22, 76–86.
- Boddington, M. J. (1978). An absolute metabolic scope for activity. *Journal of theoretical Biology*, 75(4), 443–449.
- Bogin, B. (1999). *Cambridge Studies in Biological and Evolutionary Anthropology 23. Patterns of Human Growth*. Second edition. Cambridge University Press.
- Byrne, R. W. (1995). *The thinking ape: Evolutionary origins of intelligence*. Oxford University Press on Demand.

- Byrne, R. & Whiten, A. (1989). Machiavellian intelligence: social expertise and the evolution of intellect in monkeys, apes, and humans. Oxford science publications.
- Byrne, R. W. & Corp, N. (2004). Neocortex size predicts deception rate in primates. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 271(1549), 1693–1699.
- Campbell, C. (2011). Human brain. In: (Ed. Birx, H. J) 21th Century Anthropology. A references Handbook. Vol 1 and 2. Sage Publication, Los Angeles.
- Cheney, D. L. & Seyfarth, R. M. (2008). Baboon metaphysics: the evolution of a social mind. University of Chicago Press.
- Colbert, E. H. (1993). Feeding strategies and metabolism in elephants and sauropod dinosaurs. *American Journal of Science*, 293(A), 1–19.
- Connolly, C. J. (1950). External morphology of the primate brain. Springfield, IL: C. C. Thomas.
- Covas, R. & Griesser, M. (2007). Life history and the evolution of family living in birds. *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 274(1616), 1349–1357.
- Darwin, C. (2007; 1871). *Podrijetlo čovjeka i odabir ovisan o spolu* (The Descent of Man and Selection in Relation to Sex), Školska knjiga, Zagreb.
- Deacon, T. W. (2003). Multilevel selection in a complex adaptive system: the problem of language origins. *Evolution and learning: The Baldwin effect reconsidered*, 81–106.
- Deaner, R. O., Isler, K., Burkart, J. & Van Schaik, C. (2007). Overall brain size, and not encephalization quotient, best predicts cognitive ability across non-human primates. *Brain, Behavior and Evolution*, 70(2), 115–124.
- Deaner, R. O., Barton, R. A. & Van Schaik, C. (2003). Primate brains and life histories: renewing the connection. In: *Primates Life Histories and Socioecology* (P. M. Kappeler & M. E. Pereira, ed.), 233–265. The University of Chicago Press, Chicago.
- De Sousa, A. & Cuhna, E. (2012). Chapter 14 – Hominins and the emergence of the modern human brain. *Progress in Brain Research*, 195, 293–322.
- Dunbar, R. I. (1998). The social brain hypothesis. *Evolutionary Anthropology*, 6(5), 178–190.
- Dunbar, R. I. M. & Bever, J. (1998). Neocortex size predicts group size in carnivores and some insectivores. *Ethology*, 104(8), 695–708.

- Dunbar, R. I. & Shultz, S. (2007). Understanding primate brain evolution. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 362(1480), 649–658.
- Falk, D. & Gibson, K. R. (ed.) (2001). *Evolutionary anatomy of the primate cerebral cortex*. Cambridge University Press.
- Finlay, B. L. & Darlington, R. B. (1995). Linked regularities in the development and evolution of mammalian brains. *Science*, 268(5217), 1578.
- Foley, R. A. & Lee, P. C. (1989). Finite social space, evolutionary pathways, and reconstructing hominid behavior. *Science*, 243(4893), 901.
- Fundele, R. H. & Surani, M. A. (1994). Experimental embryological analysis of genetic imprinting in mouse development. *Genesis*, 15(6), 515–522.
- Gabora, L. & Russon, A. (2011). The evolution of human intelligence. In: (R. Sternberg & S. Kaufman, ed.) *The Cambridge Handbook of Intelligence*, 328–350. Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Gómez, J. C. (2004). *Apes, monkeys, children, and the growth of mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goodall, J. (1986). *The Chimpanzees of Gombe: Patterns of Behavior*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gould, S. J. (1978). *Ever Since Darwin*. Penguin.
- Gould S. J. (2001). Size matters and function counts. In: Falk, D., Gibson, K. R. (ed.). *Evolutionary anatomy of the primate cerebral cortex*. Cambridge University Press, Cambridge, pp. xiii–xvii.
- Grabowski, T. J., Damasio, H., Tranel, D., Ponto, L. L., Hichwa, R. D. & Damasio, A. R. (2001). A role for left temporal pole in the retrieval of words for unique entities. *Human Brain Mapping*, 13, 199–212.
- Harvey, P. H., Martin, R. D. & Clutton-Brock, T. H. (1987) Life histories in comparative perspective. In: *Primate Societies* (ed. B. Smuts et al.), 181–196. University of Chicago Press.
- Herculano-Houzel, S., Mota, B., & Lent, R. (2006). Cellular scaling rules for rodent brains. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 103(32), 12138–12143.
- Hirata, S. & Fuwa, K. (2007). Chimpanzees (*Pan troglodytes*) learn to act with other individuals in a cooperative task. *Primates*, 48(1), 13–21.
- Hofman, M. A. (1993). Encephalization and the evolution of longevity in mammals. *Journal of Evolutionary Biology*, 6(2), 209–227.
- Holloway, R. L., Broadfield, D. C. & Yuan, M. S. (2005). *The human fossil record*. John Wiley & Sons, Inc.

- Iwaniuk, A. N. & Nelson, J. E. (2003). Developmental differences are correlated with relative brain size in birds: a comparative analysis. *Canadian Journal of Zoology*, 81(12), 1913–1928.
- Janson, C. H. and Van Schaik, C. P. (1993). Ecological risk aversion in juvenile primates: Slow and steady wins the race. In: M. E. Pereira and L. A. Fairbanks, ed., *Juvenile Primates: Life History, Development, and Behavior*, Oxford University Press: New York, pp. 57–74.
- Jerison, H. J. (1973). *Evolution of the brain and intelligence*. New York: Academic Press.
- Kaas, J. H. (2006). Evolution of the neocortex. *Current Biology*, 16(21), R910–R914.
- Kaplan, H., Hill, K., Lancaster, J. & Hurtado, A. M. (2000). A theory of human life history evolution: diet, intelligence, and longevity. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 9(4), 156–185.
- Kaplan, H. S. & Gangestad, S. W. (2005). Life history theory and evolutionary psychology. *The handbook of evolutionary psychology*, 68–95.
- Keverne, E. B., Martel, F. L. & Nevison, C. M. (1996). Primate brain evolution: genetic and functional considerations. *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 263(1371), 689–696.
- Kraus, C., Thomson, D. L., Künkele, J. & Trillmich, F. (2005). Living slow and dying young? Life-history strategy and age-specific survival rates in a precocial small mammal. *Journal of Animal Ecology*, 74(1), 171–180.
- Kudo, H. & Dunbar, R. I. M. (2001). Neocortex size and social network size in primates. *Animal Behaviour*, 62(4), 711–722.
- Kuhlmeier, V. A., Boysen, S. T. & Mukobi, K. L. (1999). Scale-model comprehension by chimpanzees (*Pan troglodytes*). *Journal of comparative psychology*, 113(4), 396.
- Lefebvre, L., Reader, S. M. & Sol, D. (2004). Brains, innovations and evolution in birds and primates. *Brain, behavior and evolution*, 63(4), 233–246.
- LeMay, M. (1976). Morphological cerebral asymmetries of modern man, fossil man, and nonhuman primate. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 280(1), 349–366.
- Levitsky, D. A. & Strupp, B. J. (1995). Malnutrition and the brain: Changing concepts, changing concerns. *Journal of nutrition*, 125, 2212S–2220S.
- Lynch, J. C. (1980). The functional organization of posterior parietal association cortex. *The Behavioral and Brain Sciences*, 3, 485–534.

- Marino, L. (1996). What can dolphins tell us about primate evolution? *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 5(3), 81–86.
- Matsuzawa, T. (2001). Primate foundations of human intelligence: A view of tool use in nonhuman primates and fossil hominids. In: T. Matsuzawa (ed.), *Primate origins of human cognition and behavior* (pp. 3–25). Tokyo: Springer – Verlag.
- Oli, M. K. (2004). The fast-slow continuum and mammalian life-history patterns: an empirical evaluation. *Basic and Applied Ecology*, 5(5), 449–463.
- Parker, S. T. & McKinney, M. (1999). *Origins of intelligence: The evolution of cognitive development in monkeys, apes, and humans*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Pearce, J. M. (1997). *Animal learning and cognition*. Psychology Press, Exeter.
- Read, A. F. & Harvey, P. H. (1989). Life history differences among the eutherian radiations. *Journal of Zoology*, 219, 329–353.
- Ricklefs, R. E. & Wikelski, M. (2002). The physiology / life-history nexus. *Trends in Ecology & Evolution*, 17(10), 462–468.
- Ricklefs, R. E. (2004). The cognitive face of avian life histories: the 2003 Margaret Morse Nice lecture. *The Wilson Bulletin*, 116(2), 119–133.
- Roff, D. A. (1992). *The Evolution of Life Histories. Theory and Analysis*. New York: Chapman and Hall.
- Roth, G. & Dicke, U. (2005). Evolution of the brain and intelligence. *Trends in cognitive sciences*, 9(5), 250–257.
- Ruvolo, M. (1997a). Genetic diversity in hominoid primates. *Annual Review of Anthropology*, 26(1), 515–540.
- Ruvolo, M. (1997b). Molecular phylogeny of the hominoids: inferences from multiple independent DNA sequence data sets. *Molecular Biology and Evolution*, 14(3), 248–265.
- Sacher, G. A. & Staffeldt, E. F. (1974). Relation of gestation time to brain weight for placental mammals: implications for the theory of vertebrate growth. *The American Naturalist*, 108(963), 593–615.
- Sæther, B. E. & Bakke, Ø. (2000). Avian life history variation and contribution of demographic traits to the population growth rate. *Ecology*, 81(3), 642–653.
- Savage-Rumbaugh, E. S. & Lewin, R. (1994). *Kanzi: The ape at the brink of the human mind*. Wiley.

- Sayers, K., Raghanti, M. A. & Lovejoy, C. O. (2012). Human evolution and the chimpanzee referential doctrine. *Annual Review of Anthropology*, 41, 119–138.
- Van Schaik, C. P. & Deaner, R. O. (2003). Life history and cognitive evolution in primates. *Animal social complexity: Intelligence, culture and individualized societies*, 5–25.
- Semendeferi, K., Armstrong, E., Schleicher, A., Zilles, K. & Van Hoesen, G. W. (2001). Prefrontal cortex in humans and apes: a comparative study of area 10. *American journal of physical anthropology*, 114(3), 224–241.
- Sherwood, C. C., Subiaul, F. & Zawidzki, T. W. (2008). A natural history of the human mind: tracing evolutionary changes in brain and cognition. *Journal of Anatomy*, 212(4), 426–454.
- Shibata, T. & Ioannides, A. A. (2001). Contribution of the human superior parietal lobule to spatial selection process: An MEG study. *Brain Research*, 897, 164–168.
- Shumaker, R. W., Palkovich, A. M., Beck, B. B., Guagnano, G. A. & Morowitz, H. (2001). Spontaneous use of magnitude discrimination and ordination by the orangutan (*Pongo pygmaeus*). *Journal of Comparative Psychology*, 115(4), 385.
- Smaers, J. B., Steele, J. & Zilles, K. (2011). Modeling the evolution of cortico-cerebellar systems in primates. In: *New perspectives on neurobehavioral evolution* (ed. J. I. Johnson, H. P. Zeigler, P. R. Hof), 176–190. New York: Annals of the New York Academy of Sciences.
- Smaers, J. B., Dechmann, D. K., Goswami, A., Soligo, C. & Safi, K. (2012). Comparative analyses of evolutionary rates reveal different pathways to encephalization in bats, carnivorans, and primates. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(44), 18006–18011.
- Smaers, J. B. & Vinicius, L. (2009). Inferring macro-evolutionary patterns using an adaptive peak model of evolution. *Evolutionary Ecology Research*, 11(7), 991–1015.
- Smaers, J. B. & Soligo, C. (2013). Brain reorganization, not relative brain size, primarily characterizes anthropoid brain evolution. *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 280(1759): 20130269.
- Sol, D., Duncan, R. P., Blackburn, T. M., Cassey, P. & Lefebvre, L. (2005). Big brains, enhanced cognition, and response of birds to novel environments. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 102(15), 5460–5465.

- Sol, D. (2009a). Revisiting the cognitive buffer hypothesis for the evolution of large brains. *Biology Letters*, 5(1), 130–133. Stearns, S. C. (1992). *The evolution of life histories*. Oxford: Oxford University Press.
- Sol, D. (2009b). The cognitive-buffer hypothesis for the evolution of large brains. In: *Cognitive ecology II* (ed. R. Dukas & R. M. Ratcliffe), Chicago, IL: Chicago University Press.
- Striedter, G. F. (2005). *Principles of brain evolution*. Sunderland, MA: Sinauer Associates.
- Tanner, J. M. (1986). Growth as a target – seeking function – catch – up and catch down growth in Man: Volume 1 – *Developmental Biology, Prenatal Growth* (ed. F. Falkner, J. M. Tanner). Plenum Press. New York and London: 167– 179.
- Thompson, R. K. & Oden, D. L. (2000). Categorical perception and conceptual judgments by nonhuman primates: The paleological monkey and the analogical ape. *Cognitive Science*, 24(3), 363–396.
- Varki, A. & Nelson, D. L. (2007). Genomic comparisons of humans and chimpanzees. *Annu. Rev. Anthropol.*, 36, 191–209.
- Whiting, B. A. & Barton, R. A. (2003). The evolution of the cortico-cerebellar complex in primates: anatomical connections predict patterns of correlated evolution. *Journal of Human Evolution*, 44(1), 3–10.
- Wise, S. M. (2003). *Drawing the line: Science and the case for animal rights*. Basic Books.
- Wood, B. & Richmond, B. G. (2000). Human evolution: taxonomy and paleobiology. *Journal of anatomy*, 197(1), 19–60.
- Yantis, S., Schwarzbach, J., Serences, J. T., Carlson, R. L., Steinmetz, M. A., Pekar, J. J. et al. (2002). Transient neural activity in human parietal cortex during spatial attention shifts. *Nature Neuroscience*, 5, 995–1002.

HOMINID BRAIN EVOLUTION: BRAIN SIZE AND/OR NEURAL REORGANIZATION

ABSTRACT

Through millions of years of evolution, major adaptations took place that changed and shaped the brain of primates. What characteristics of the brain are relevant to explain the evolution of intelligence and differences in intelligence with different taxonomies of primates? Are those the general characteristics like absolute brain size, or anatomical and physiological specialisations of different brain parts? This paper primarily shows hypotheses that explain the connection between the size of the brain and life-history variables. According to the majority of hypotheses, there is a direct evolutionary connection between the size of the brain and life-history variables. When changes occur in one variable, certain changes are expected in the other, regardless of the biological processes. However, the evolution of primate brain size entails complex patterns that include both an increase and decrease of the size of certain structures. Therefore, alongside the comparison of the absolute and relative size of the brain in different species, comparative studies of the anatomic organisation and nerve circles in similar brain structures also constitute a significant source of information on brain evolution. Although there is an ongoing debate on the importance of the size of the brain versus the neurological reorganisation, it could be argued that this is a misplaced dichotomy, for both perspectives are important in order to understand the evolution of brain in primates. The evolution of organisms unfolds in a coordinated manner. With the overall increase in the body size, an increase also occurs in the size of body parts, internal organs, and accordingly the brain. That is why a significant section of variability of size in certain body parts can be explained in the overall size of the body. On the other hand, the varying size of certain parts of the brain is independent of the overall size of the brain. The mosaic evolution concept obtains that organs evolve in different ways given the varying nature of selective pressures. As is the case with body organs, certain brain structures can change in an adaptively specific manner, independently of changes to the entire brain.

Key words: *hominid brain evolution, brain size, neural reorganization*

Amela Dautbegović | Sibela Zvizdić

ZNAČAJ SOCIJALNE I EMOCIONALNE PRILAGODBE STUDENATA U OBRAZOVNOM KONTEKSTU

Sažetak: Iz perspektive humanističkog shvatanja obrazovanja, obrazovne institucije trebaju biti organizirane na način da djeci i adolescentima pružaju podršku u procesu aktualiziranja svih pozitivnih individualnih potencijala. Pored obrazovnih potencijala i akademskog razvoja, koji je u fokusu postojećeg obrazovnog sistema, izuzetno je važno u obrazovnom kontekstu kontinuirano poticati i pratiti socijalni i emocionalni razvoj pojedinca. U ovom radu su prikazani pojedini aspekti prilagodbe na studij (socijalna i osobno-emocionalna prilagodba) koji su značajni za osobnu i društvenu kompetentnost pojedinca. Naime, socijalna prilagodba predstavlja mjeru za uspjeh studenta u suočavanju sa međuljudskim i društvenim zahtjevima svojstvenim studentskom životu, a osobno-emocionalna prilagodba ukazuje na psihološko funkcioniranje studenta u akademskom kontekstu. Znanstvenici ukazuju na to da psihološki problemi koji se javljaju kao posljedica teškoća u prilagodbi na studij mogu u velikoj mjeri opteretiti studente, interferirati s optimalnim akademskim uspjehom te negativno djelovati na njihov intelektualni i socijalni razvoj. Zbog toga se sve češće u obrazovnim ustanovama uvode različiti preventivni programi koji imaju za cilj jačanje zaštitnih faktora, tj. razvijanje socijalne i emocionalne kompetentnosti kod djece i adolescenata, a što je obrazloženo u posljednjem dijelu ovoga rada.

Ključne riječi: prilagodba na studij, socijalna prilagodba, osobno-emocionalna prilagodba

PRILAGODBA NA STUDIJI

Pojedinac se svakodnevno suočava sa nizom situacija koje su važne za njegov lični opstanak, rast i razvoj, pri čemu različite osobe koriste i različite strategije i načine zadovoljenja svojih potreba. Strategije koje koristi pojedinac, a koje mu omogućavaju da zadovolji potrebe i ispuni zahtjeve okoline, imaju važnu ulogu i mnogo govore o samoj prilagodbi. Znanstvenici su nastojali definirati prilagodbu čovjeka u različitim kontekstima.

U području psihologije često se upotrebljava termin „prilagodba“ i predstavljen je kao širi koncept. Operacionalizira se kao ponašanje pojedinca koje mu omogućava da se uspješno nosi sa zahtjevima okoline. Wolman (1989) definira psihološku prilagodbu kao adaptivni odnos s okolinom i sposobnost pojedinca da zadovolji psihološke i socijalne potrebe. Brodsky (1988) objašnjava da proces prilagodbe znači postojanje unutrašnje harmonije, tj. psihološke prilagodbe (Sulaiman, 2013). Prema kognitivnoj teoriji, psihološka prilagodba je stanje u kojem su pojedinci psihički prilagođeni, odnosno u stanju su razmišljati logično, racionalno i znanstveno (Sulejman i EI-Mensal, 1998; Derlega i Janda, 1986; prema Sulaiman, 2013). Robinson (2009) objašnjava da proces prilagodbe predstavlja načine na koji se pojedinac pokušava nositi sa stresom, konfliktima, napetošću te zadovoljiti svoje potrebe. U ovom procesu pojedinac nastoji održavati skladne odnose s okolinom (Mutambara i Bhebe, 2012).

Znanstvenici i stručnjaci su složni u tome da je psihološka prilagodba najbolji pokazatelj mentalnoga zdravlja pojedinca (Ward i Rana-Deuba, 1999). Ujedno, predstavlja važan pokazatelj osobnog rasta i razvoja osobe. Postoje značajne individualne razlike koje mogu biti determinirane različitim osobnim, okolinskim i situacijskim faktorima (Anderson, 1994), a ogledaju se upravo u razini i načinu prilagodbe pojedinca.

Pregledom literature iz ovoga područja moguće je konstatovati da je teško naći jednu sveobuhvatnu operacionalnu definiciju prilagodbe, ali bismo je, možda, u njenom širem smislu mogli shvatiti kao sklad ili ravnotežu između zahtjeva i potreba pojedinca i okoline. Prilagodba je jedna od najvažnijih psiholoških aktivnosti ljudskih bića. Tako Bhat (2012) navodi da je i sam život proces prilagodbe, a ukoliko osoba teži tome da postigne zadovoljstvo, treba se uskladiti sa svojim okruženjem. Prilagodba je neizvjesna, pa čak i promjena ravnoteže između potreba i želja pojedinca, s jedne strane, i zahtjeva okoline ili društva, s druge strane. Sposobnost osobe da se adekvatno suoči s različitim okolinskim i socijalnim izazovima te da prepozna, upravlja i izražava svoje emocije na primjeren i djelotvoran način imaju ključnu ulogu u postizanju ciljeva i prilagodbi u određenom kontekstu.

Razumijevanje potreba i očekivanja mladih u obrazovnom kontekstu olakšava znanstvenicima i stručnjacima da ponude jasne smjernice u procesu unapređenja obrazovnog sistema. Posljednjih godina se intenzivnije proučavaju *različiti aspekti prilagodbe studenata*. U razdoblju adolescencije događaju se intenzivne promjene koje imaju utjecaj na razvoj pojedinca, a jedna od većih tranzicijskih promjena jeste i prelazak iz srednje škole na studij. Svako tranzicijsko razdoblje predstavlja više ili manje stresogeno iskustvo za većinu ljudi, a procjene razine stresa koju izazivaju takve situacije često su rezultat pojedinčevih percipiranih zahtjeva situacije u odnosu na percipirane osobne izvore suočavanja. Prelazak na višu razinu obrazovanja podrazumijeva povećane akademske zahtjeve, ali i niz izazova i poteškoća koje se odnose na emocionalno i socijalno funkcioniranje adolescenta. Tome ponekad doprinosi nepotpuna kognitivna i emocionalna zrelost adolescenta, ali i faktori kao što su promjene u sistemu socijalne podrške, separacija od obitelji, potreba za osamostaljivanjem u različitim aspektima funkcioniranja i sl. Stoga je i očekivan nalaz prema kojem postoji značajan broj studenata koji nailaze na poteškoće vezane uz osobne, međuljudske, ali i akademske izazove (Baker i Siryk, 1999; Pascarella i Terenzini, 2005; Tinto, 1996).

Većina istraživanja u ovoj domeni izravno ili neizravno ovisi o teorijskoj taksonomiji Bakera i Siryka (1984) te, vodeći se njihovim saznanjima, ispituje prilagodbu na studij. Baker i Siryk tvrde da prilagodbu na studij karakteriziraju četiri tipa prilagodbe, a to su *akademska, socijalna, osobno-emocionalna prilagodba* i *institucionalna privrženost*. Stoever (2001) ukazuje na to da je prilagodba na studij često razmatrana u ranijim istraživanjima kroz pojedine aspekte: akademska prilagodba (npr. Borow, 1947; Baumgart i Johnstone, 1977), socijalna prilagodba (npr. Wright, 1973), osobno-emocionalna prilagodba (npr. Kramer, 1980) i institucionalna privrženost (npr. Munro, 1981). Znanstvenici ukazuju na to da i pored četiri vrste prilagodbe često nedostaju objašnjenja prilagodbe studenata koji dolaze iz drugih kultura. Ti adolescenti nisu samo studenti koji treba da se prilagode na akademski kontekst nego su i stranci koji osjećaju veći pritisak da prevladaju izazove, poteškoće i prilagode se na novi i drugačiji kulturološki kontekst. Zapravo, takvi studenti prolaze kroz proces psihološke akulturacije koja se dešava kada se pojedinac iz jedne kulture mijenja kroz kontakte sa drugom kulturom (Berry i Sam, 1997; prema Dalton, Elias i Wandersman, 2001). Ne treba zanemariti Berryjev model prema kojem postoje četiri strategije akulturacije: separacija / segregacija, asimilacija, marginalizacija i integracija (Dalton, Elias i Wandersman, 2001). Iz tog razloga u okviru različitih istraživanja se sve češće govori o tzv. kulturološkoj prilagodbi (engl. *cultural adjustment*) (Chen i Chen, 2009).

U obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini problem predstavlja često zanemarivanje socijalnog i emocionalnog funkcioniranja i prilagodbe pojedinca, što je najviše rezultat aktuelne obrazovne politike. Fokus je na akademskom uspjehu, tj. postignutim rezultatima tokom studija. Razina akademske prilagodbe često se uzima u obzir kao pokazatelj u kojoj mjeri su studenti uspješno savladali akademske obaveze i zadatke. Međutim, niz poteškoća u emocionalnom i socijalnom funkcioniranju pojedinca mogu ugroziti prilagodbu na studij i onemogućiti studentu aktualiziranje osobnih potencijala. Socijalne i emocionalne kompetencije bi trebalo posmatrati kao integralni dio učenja, na što ukazuju i različiti teorijski i istraživački koncepti u okviru kojih se nerijetko dovode u vezu sa različitim atributima akademskog uspjeha (npr. inteligencijom, motivacijom) i njihovim ishodima kao što su postignuti rezultati, ocjene ili redovitost prisustva na nastavi (Rijavec i Marković, 2008).

Odgojno-obrazovni sistemi i obrazovne institucije trebali bi poticati i pratiti emocionalni i socijalni razvoj pojedinca, odnosno njegovu osobnu i društvenu kompetentnost. Međutim, dosadašnja nastojanja ne daju očekivane rezultate, što rezultira sve većom odgojnom, ali i obrazovnom krizom. Važno je poticanje i praćenje cjelokupnog ostvarenja pojedinca i svih njegovih potencijala, kao i onih znanja i sposobnosti koje obrazovna ustanova ne mjeri, a koji su presudni za cjelokupan razvoj, postignuća i uspjeh u životu. Navedeno se posebno odnosi na poticanje i praćenje socijalnih i emocionalnih kompetencija (Buljubašić-Kuzmanović i Botić, 2012).

SOCIJALNA PRILAGODBA

Socijalna prilagodba uključuje četiri aspekta: raspon socijalnih aktivnosti i uspjeh u funkcioniranju općenito, povezanost, tj. odnos s drugima osobama na fakultetu, nostalgiju za domom i zadovoljstvo socijalnim okruženjem. Socijalna prilagodba može se posmatrati kroz stepen u kojem su studenti uključeni u društvene strukture na fakultetu, kao i stepen sudjelovanja u fakultetskim aktivnostima, upoznavanje novih ljudi te sklapanje prijateljstava.

Početak studiranja za mnoge adolescente znači i prvi put živjeti odvojeno od obiteljskoga doma. Kod znatnog broja adolescenata jedini sistem podrške koji su doživjeli do dolaska na studij je onaj iz obiteljskog okruženja (Rice i sur., 2009). Te prve godine studenti se moraju suočiti s akademskim okruženjem i steći iskustvo bez oslanjanja na poznati i sigurni sistem podrške. Mnogi studenti prve godine prijavljuju prisustvo osjećaja

usamljenosti i nostalgije, što je rezultat nedovoljne socijalne prilagodbe na studij (Prancer i sur., 2009).

Iako student prve godine može razviti niz društvenih odnosa, to ne mora nužno spriječiti osjećaj usamljenosti te nostalgiju (Rice i sur., 2009). Kvaliteta uspostavljenih interpersonalnih odnosa u ovom periodu života izuzetno je važna i utječe na to da li će se adolescent osjećati usamljenim. Rezultati istraživanja ukazuju na to da se studenti sa manje uspješnom socijalnom prilagodbom osjećaju usamljeno i više im nedostaje obitelj. Studenti sa višim rezultatom na skali prilagodbe na studij (Baker i Siryk, 1984), a posebno na subskali socijalne prilagodbe, više su uključeni u društvene aktivnosti koje donosi studentski život. Mnogi znanstvenici ukazuju na to da su ovi studenti angažiraniji u izvannastavnim aktivnostima (Baker i Siryk, 1984; Wick i Shilkret, 1986; Santonicola, 1989; Elacqua, 1992; Evans-Hughes, 1992; Montgomery i Haemmerlie, 1993; Montgomery i Howdeshell, 1993; Tomlinson-Clarke i Clarke, 1994; Woo i Bilynsky, 1994; Schriver, 1996; Jackson, 1998; Bettencourt i sur., 1999; Montgomery i Haemmerlie, 2001; Beyers i Goossens, 2002; prema Baker, 2002). Nadalje, bolja socijalna prilagodba povezana je s većim brojem bliskih prijatelja, dužim trajanjem prijateljstava, kvalitetnijim odnosima s kolegama. Također se ogleda u interpersonalno-profesionalnoj kompetenciji, kao npr. kvalificiranje za poziciju asistenta u studentskom domu, što je uobičajeno za studentske domove u naprednijim društvima (Baker, 2002). Drugi pokazatelji većeg uključivanja u studentski život kod studenata koji postižu visok rezultat na subskali socijalne prilagodbe jesu njihovi iskazi da se osjećaju ugodno u studijskom okruženju (Hurtado, 1996) i da ne posjećuju često obiteljski dom (Savino, 1987; prema Baker 2002).

Dakle, u dosadašnjim istraživanjima Baker (2002) navodi da su rezultati relativno dosljedno ukazivali na to da studenti koji postižu visoke rezultate na skali socijalne prilagodbe imaju više bliskih prijatelja (Humble, 1987), provode više vremena družeći se s prijateljima (Beyers i Goossens, 2002), češće održavaju prijateljstva tokom vremena (Elacqua, 1992), zadovoljniji su svojim društvenim, platonskim i romantičnim odnosima (Coatsworth, 2001), te je više vjerovatno da će imati romantične partnere (Harris, 1988). Ovi studenti odnose sa kolegama procjenjuju kvalitetnim (Bettencourt i sur., 1999) te su zadovoljniji svojim društvenim životom (Martin i sur., 2000; prema Baker, 2002).

Studenti koji su ostvarili bolju socijalnu prilagodbu procjenjuju kvalitetnijim odnose sa drugim studentima (Bettencourt i sur., 1999), iskazuju općenito veće zadovoljstvo svojim društvenim životom (Martin i sur., 2000) i veća je vjerovatnoća da će se nakon studija zaposliti i aplicirati

na željena radna mjesta (Baker i Siryk, 1989; prema Baker, 2002), a što autori velikim dijelom pripisuju njihovim kompetencijama koje su uspjeli razviti učestvujući u različitim vannastavnim aktivnostima i uspostavljajući veći broj interpersonalnih odnosa za vrijeme studija.

Grupni procesi i grupna dinamika značajni su faktori koji doprinose razvijanju socijalne svijesti i općenito socijalnom sazrijevanju djece i adolescenata. Tokom studija kod mladih je posebno izražena želja da imaju prijatelje, da održavaju prisne veze s njima i da jedni drugima pružaju podršku. Značajno im je da ostave dobar utisak na vršnjake i nastavno osoblje. Adolescenti stječu samostalnost, kod njih se postepeno izgrađuju moralna i društvena svojstva koja doprinose razvoju ličnosti, unose više reda u njihovo ponašanje i pomažu im da odgovorno postavljaju ciljeve te se i angažiraju s ciljem njihove realizacije. Ukoliko su u tome uspješni, onda postižu dobru socijalnu prilagodbu tokom studiranja, a ukoliko postoji neuspjeh u svim tim nastojanjima, tada studenti dolaze u sukob s okolinom i zbog toga se nerijetko izlažu kritici vršnjaka, roditelja i nastavnika. Sve navedeno ukazuje na to koliki značaj ima socijalni aspekt funkcioniranja adolescenata za vrijeme studiranja.

OSOBN-EMOCIONALNA PRILAGODBA

Važnost emocija i njihov utjecaj na svakodnevno funkcioniranje pojedinca te prilagodbu u različitim kontekstima znanstvenici i stručnjaci također sve češće ističu u svojim radovima (Salovey, 2001). Kao rezultat toga, kroz istraživanja prilagodbe mijenja se fokus istraživača sa kognitivnih procesa ka emocijama (Heesacker i Bradley, 1997). Fokus je na emocijama i samoregulaciji budući da je u životu pojedinca sve više prisutan psihološki stres, a znanstvenici ističu da se loša emocionalna prilagodba odražava na fizičko, psihičko i društveno blagostanje pojedinca (Edwards, 1998). Emocije se smatraju izvorom psihološke prilagodbe i zaštite od fizičke boli, te su ključne u održavanju identiteta u interpersonalnim odnosima i društvenim događajima. Emocije također usmjeravaju pojedinca da ostvari ciljeve i uspjehe (Oalvey i Jenkins, 1998). Konstrukt poput emocionalne inteligencije postaje neizostavan u razmatranju zadovoljstva pojedinca i njegovog uspjeha u različitim životnim kontekstima (Parker, Summerfelds, Hogan i Majeski, 2004; Vakola, Tsaousis i Nikalaou, 2004). Pojedinci se razlikuju u razinama vještina koje im pomažu da shvate vlastite i tuđe emocije, da organiziraju i koriste emocije u podizanju razine vlastitog kooperativnog ponašanja, što će rezultirati i razlikama u kvali-

teti osobno-emocionalne prilagodbe u različitim životnim kontekstima. Teorija analize interakcije ukazuje na značaj uloge individualnih razlika kako bi se razumjelo zašto neki ljudi manje vješto reaguju u odnosu na neke druge kada su suočeni s istim okolnostima i psihološkim stresom (Cox, 1993). Mnoge studije atribuiraju te razlike tipovima ličnosti i nekim drugim osobnim obilježjima poput optimizma (Spector i Oconnell, 1994). Osim osobnih obilježja, psiholozi su svjesni važnosti koju imaju i drugi faktori poput interpersonalnih odnosa sa značajnim drugima (uključujući socijalnu podršku, privrženost) te faktori koji dolaze iz okruženja pojedinca. Uzimajući u obzir važnost koju emocije imaju u životu pojedinca, potrebno je uvidjeti značaj osobno-emocionalne prilagodbe na studij, a koja odražava stepen u kojem student doživljava stres, tjeskobu i psihosomatske reakcije. Ova vrsta prilagodbe uključuje dva aspekta: psihološku i fizičku prilagodbu na studij. U većini istraživanja utvrđeno je da je rezultat na subskali osobno-emocionalne prilagodbe povezan sa traženjem psiholoških usluga za vrijeme studiranja. Dakle, studenti koji imaju lošiju osobno-emocionalnu prilagodbu češće traže psihološke usluge u okviru centra u kampusu (Baker i Siryk, 1984, 1989; Baker, 2002; Beyers i Goossens, 2002). Pokazalo se da najčešće traže psihološku pomoć zbog akademskih i emocionalnih problema (Terrell, 1989; prema Beyers i Goossens, 1998). Nadalje, studenti s lošijom osobno-emocionalnom prilagodbom na studij izvještavaju o doživljaju visoke razine stresa (Harris, 1991; Mathis i Lecci, 1999; Montgomery i Haemmerlie, 2001), o većem broju ličnih problema i poteškoća (Martin, Swartz-Kulstad i Madson, 1999; Martin i sur., 2000) te opisuju prelazak iz srednje škole na studij kao izrazito težak i emocionalno iscrpljujući period života (Albert, 1988; prema Baker i sur., 2002).

Dakle, osobno-emocionalna prilagodba najčešće se odnosi na psihološke probleme i somatske simptome povezane s procesom prilagodbe. Heath (1968; prema Mutambara i Bhebe, 2012) je izvijestio da su bruceši općenito zabrinuti i posebno je izražena želja da se dokažu svojim vršnjacima. U tom nastojanju nerijetko mogu početi s upotrebom droga, alkohola, što će uvijek rezultirati lošom emocionalnom prilagodbom i nizom drugih problema koji će remetiti njihovo funkcioniranje na studiju (Kasayira i sur., 2007). Posljedice loše emocionalne prilagodbe će posredno utjecati i na akademsko postignuće. Emocionalno neprilagođeni studenti su pod većim rizikom da se suoče s ozbiljnijim psihološkim problemima. Tako i Kitzrow (2003) ističe da je broj studenata koji se bore s problemima, a koji se tiču njihovog mentalnog zdravlja, stalno u porastu (Mutambara i Bhebe, 2012).

Dakle, treba uzeti u obzir to da se tokom studija studenti suočavaju s mnogo stresora, a mnogi od njih javljaju se prvi put u njihovim životima.

Tu su, prije svega, novi stil života, koji nerijetko uključuje nepoznate cime, nove i drugačije prijatelje, izloženost alternativnim načinima razmišljanja, drugačijoj kulturi i običajima itd. Kada studenti ne mogu upravljati izvorima stresa, vjerovatno je da se neće osjećati dovoljno kompetentnim ili spremnim da se na adekvatan način nose s akademskim okruženjem, zbog čega mogu postati preosjetljivi i suočiti se sa psihološkim stanjima poput depresije i anksioznosti (Lapsley i Edgerton, 2002). Tome u prilog idu nalazi istraživanjima prema kojima su zabilježeni lošija emocionalna prilagodba i veće stope psiholoških poremećaja kod studenata na prvoj godini studija u odnosu na studente sa viših studijskih godina u mnogim dijelovima svijeta (McDermott i Pettijohn, 2011; prema Mutambara i Bhebe, 2012).

Problemi u emocionalnoj prilagodbi na studiju neminovno će se odraziti i na sve ostale aspekte funkcioniranja pojedinca. U istraživanju koje su proveli Mathis i Lecci (1999), za studente koji su imali visoke rezultate na subskali osobno-emocionalne prilagodbe procjenjuje se da imaju dobro mentalno zdravlje. Osobno-emocionalna prilagodba pokazala se pozitivno povezanom i s općim fizičkim zdravljem studenata. Studenti sa visokim rezultatom na ovoj subskali izvještavali su o manjoj učestalosti fizičkih simptoma, imali su manje posjeta zdravstvenim ustanovama i manje izostanaka sa nastave zbog bolesti (prema Baker i sur., 2002).

Kod većeg broja adolescenata koji doživljavaju te iskazuju emocionalne i tjelesne pritužbe i teškoće problem predstavlja i njihova nemogućnost tj. nedovoljna educiranost da pravovremeno prepoznaju pritužbe i teškoće te potraže stručnu podršku i pomoć. Važno je da sistem obrazovanja ne umanjuje značaj emocionalnog aspekta funkcioniranja studenata. Student koji doživljava i iskazuje emocionalne i tjelesne pritužbe i teškoće neće uvijek biti u stanju prilagoditi se na studij i realizirati postavljene ciljeve. Kod ovih adolescenata češći su izostanci i posjete liječniku, povećana je okupiranost somatskim teškoćama koje najčešće nisu ograničene na jedan organ ili organski sistem. To će neupitno pratiti i manji angažman u savladavanju gradiva, kao i slabiji akademski uspjeh.

ZNAČAJ PREVENTIVNIH PROGRAMA

Rezultati istraživanja idu u korist tvrdnjama da se socijalne i emocionalne kompetencije mogu naučiti kroz programe integrirane u redovni nastavni program. Zbog toga sve više raste interes znanstvenika i stručnjaka za kreiranje različitih intervencija u obliku programa za socijalno i emocio-

nalno učenje (Mayer, Caruso i Salovey, 2000; prema Munjas i Takšić). Pojedine obrazovne ustanove realiziraju kratkoročne programe (u trajanju od nekoliko sedmica ili mjeseci) usmjerene na ciljana ponašanja, npr. prevenciju nasilja ili delinkvenciju. Međutim, u tim slučajevima učenici / studenti mogu imati kratkoročne dobiti u smislu emocionalnog i socijalnog funkcioniranja, ali su efekti programa prolazni. Kako bi se unaprijedio socioemocionalni život djece i adolescenata, obrazovne ustanove trebaju postati zajednice gdje je unapređenje emocionalne prilagodbe te usvajanje socijalnih vještina i znanja integrirano s akademskim učenjem (Elias i sur., 2001; prema Munjas i Takšić, 2009).

U naprednim društvima u okviru odgojno-obrazovnih institucija posebnu ulogu i značaj imaju programi za unapređenje socijalnih vještina. Trening socijalnih vještina jedan je od pristupa unutar psihoedukativnog pristupa. Nakon prolaska kroz sve faze programa usmjerenog na razvoj socijalnih vještina, djeca i adolescenti pokazuju višu razinu prilagodbe, zadovoljniji su, prihvaćeniji i manje su usamljeni (Klarin i Vidaković, 2002). Programi treninga socijalnih vještina zasnivaju se na mnogim teorijama i orijentacijama, ali se mogu svrstati u jednu od četiri kategorije: bihevioralne, kognitivne, afektivne i multidimenzionalne (Muscott, Gifford, 1994; Goldstein i sur., 1995; prema Klarin i Vidaković, 2002).

Trening socijalnih vještina ima za cilj osnaživanje djece i mladih za snalaženje u svakodnevnim situacijama kroz učenje i vježbanje socijalnih vještina. Sve veći broj stručnjaka i znanstvenika ukazuje na značaj koji imaju različiti programi namijenjeni poticanju razvoja socijalnih vještina kod djece i adolescenata (prema Buljubašić-Kuzmanović i Botić, 2012). U okviru radionica usmjerenih na jačanje socijalnih kompetencija ostvaruju se uvjeti / okruženja koji će biti izazov za djecu i mlade, u njima će moći isprobati svoje kapacitete te dobijati podršku kako bi razvili svoje potencijale odnosno učili nova, socijalno prihvatljiva ponašanja i vještine koje će im biti „oruđe“ na putu njihovog razvoja i suočavanja sa sve većim i rizičnijim izazovima današnjice (Ferić i Kranželić Tavra, 2003).

Ekachai i Komelsevin (1998) te Milhous (1996) ukazuju na to da nastavne programe treba bogatiti sadržajima koji potiču i razvijaju interpersonalnu i interkulturalnu komunikaciju s ciljem poboljšanja globalne komunikacije (prema Buljubašić-Kuzmanović i Botić, 2012). Smatra se da je osoba socijalno vješta ovisno o razini na kojoj će komunicirati s okolinom tako da ostvari svoje potrebe, prava i želje, a pri tome da ne ugrožava ostvarenje potreba, prava i želja kod drugih osoba (Phillips, 1985; Buljubašić-Kuzmanović i Botić, 2012). Na osobnom planu, socijalne vještine doprinose uspostavljanju uspješnih odnosa s okolinom i većem osobnom

zadovoljstvu. Miljković (2010) navodi kako rezultati istraživanja također ukazuju na to da obrazovne ustanove koje dosljedno osiguravaju razvoj emocionalnih kompetencija imaju jasno utvrđene standarde ponašanja (Elias i sur., 1997), ciljeve za poticanje i promoviranje prosocijalnog ponašanja, programe razvoja socioemocionalnih vještina i sredstva za nagrađivanje prosocijalnog ponašanja (Brondolo i sur., 1994).

Novim generacijama djece i adolescenata potreban je veći broj socijalnih vještina, što je u skladu s činjenicom da život uopće, a naročito u ranijim razvojnim fazama, postaje sve zahtjevniji za pojedinca. Okvirno su te vještine, prema nekim autorima, razvrstane u tri grupe: akademske, osobne i građanske (Uchida i Cetron, 1996; prema Buljubašić-Kuzmanović i Botić, 2012).

Ako isključivom usmjerenošću na akademski uspjeh ne želimo zanemariti socijalni i emocionalni napredak studenata, onda je neophodno razmotriti uključivanje programa za razvijanje socijalnih vještina u postojeći bosanskohercegovački obrazovni sistem. Ipak, prije nego se krene sa realizacijom takvih programa, nužno je doći do jasnijih spoznaja kroz istraživanja koja bi trebala dodatno razjasniti koje kombinacije socioemocionalnih vještina daju najsnažnije efekte na određene ishode, koji način implementacije je najpouzdaniji, kako najprimjerenije educirati realizatore programa te kojim postupcima produžiti efekte programa (Munjas i Takšić, 2009).

Seligman (2002, prema Park, 2004) smatra da se na pozitivan razvoj mladih može najviše utjecati sinergijom odgojnih ustanova te razvojem karakternih snaga i pozitivnih subjektivnih iskustava. U literaturi se navodi niz različitih programa iz područja pozitivne psihologije koji su realizirani s različitim uzorcima iz cijelog svijeta, a sve ih karakterizira pokušaj pronalaska načina i metoda kojima bi se omogućili pozitivni utjecaji na neke aspekte psihološkog funkcioniranja. Naprimjer, od izuzetnog značaja je da se studentima povećaju mogućnosti za uspješne izvedbe. Naime, stručnjaci mogu pomoći studentima da izaberu edukacije u kojima je uspjeh vjerovatan. Važno je da studenti nauče postavljati proksimalne ciljeve kako bi osigurali češća iskustva uspjeha (Luzzo i sur., 1999). Pružanje mogućnosti studentima da evidentiraju svoj napredak preporučuje se kao metoda koja omogućava prepoznavanje vlastitog uspjeha. Također, važno je da student prepozna uzroke manje efikasnosti te da ima priliku posmatrati vršnjake koji su uspješni. Pozitivne povratne informacije, kada je u pitanju savladavanje novih izazova, posebno su korisne za povećanje samoefikasnosti studenata (Krumrei i sur., 2013). Preporuke su da studenti nauče tehnike upravljanja stresom kako bi se mogli uspješno

nositi sa negativnim emocijama i fiziološkim uzbuđenjem. Efikasnim su se pokazale tehnike relaksacije i kognitivne metode za osporavanje negativnih, pesimističnih misli (Krumrei i sur., 2013).

Ovo su primjeri samo nekih programa koji se rezultirali pozitivnim ishodima, a svaki uređeni obrazovni sistem promovira ih u velikom broju. Odgovornost visokoškolske ustanove je da u svoje strateške ciljeve ugradi i one koji se odnose na unapređenje i zaštitu mentalnog zdravlja studenata. Na mnogim evropskim i svjetskim univerzitetima psihološka pomoć studentima pruža se u okviru psiholoških savjetovališta koji su dio standardne brige univerziteta za svoje studente (prema Jokić-Begić, 2012).

ZAKLJUČAK

Krajnji cilj studiranja trebao bi biti formiranje profesionalnog identiteta i kompetentnosti. Na putu do ostvarenja tog cilja neminovno je da se studenti susreću s brojnim osobnim i profesionalnim zahtjevima te izazovima koji pretpostavljaju sve veći broj vještina potrebnih za njihovo savladavanje. Razvoj vještina treba obuhvatiti usvajanje širokog spektra znanja, navika i sposobnosti značajnih za zadovoljstvo i postignuća pojedinca na brojnim područjima – osobnom, socijalnom, akademskom. Učenje nije isključivo kognitivni fenomen već proces koji je usko povezan s emocionalnim i socijalnim potrebama pojedinca, kao i s kontekstom okruženja učenja (prema Kress i sur., 2004). U naprednim zemljama stručnjaci različitih profesija objedinjuju znanja s područja inteligencije, razvojne psihologije, neurologije te odgoja i obrazovanja kako bi osmislili strategije primarne prevencije kroz programe kojima djeci i adolescentima pomažu razviti socijalne i emocionalne kompetencije. Cilj takvih programa je razvijati rezilijenciju na razne psihopatološke probleme na način da se kod mladih potiču vještine prepoznavanja i upravljanja emocijama kod sebe i drugih, kontrole vlastitih reakcija, empatije i prosocijalnog ponašanja (Kuterovac Jagodić, 2003).

Uzimajući u obzir prethodno navedeno, možemo zaključiti da je nužno kontinuirano razvijati i unapređivati akademske i životne vještine kako bi se ostvario krajnji cilj studiranja, povećala zapošljivost i konkurentnost na tržištu rada te osnažilo pojedinca za uspješno nošenje s brojnim izazovima na koje će nailaziti tokom života.

LITERATURA

- Anderson, L. E. (1994). A new look at an old construct: cross-cultural adaptation. *International Journal of Intercultural Relations*, 18, 293–328.
- Baker, R. i Siryk, B. (1984). Measuring adjustment to college. *Journal of Counseling Psychology*, 31, 179–189.
- Baker, R. W. (2002). Research with the student adaptation to college questionnaire (SACQ). Clark University, Posted by: Robert Shilkret Mount Holyoke College.
- Baker, R. W. i Siryk, B. (1989). The student adaptation to College Questionnaire (SACQ). A WPS test Report by Western Psychological Services: Los Angeles, California.
- Baker, R. W. i Siryk, B. (1999). Student Adaptation to College Questionnaire. Western Psychological Services: Los Angeles.
- Beyers, W. i Goossens, L. (2002). Psychological separation and adjustment to university: Moderating effects of gender, age, and perceived parenting style. *Journal of Adolescent Research*.
- Bhat, M. (2012). A Study of Adjustment of College Student in relation to certain Variables in Surat District. *Quest International Multidisciplinary Research Journal*. Dostupno na www.mahidachintan.com. (pristupljeno: januar, 2016).
- Buljubašić-Kuzmanović, V. i Botić, T. (2012). Odnos školskog uspjeha i socijalnih vještina. *Život i škola*, br. 27, 38–54.
- Chen, X., Chen, H., Li, D. i Wang, L. (2009). Early childhood behavioral inhibition and social and school adjustment in Chinese children: A five-year longitudinal study. *Child Development* 80, 1692–1704.
- Cox, T. (1993). Stress management and stress research: Putting theory to work. HSE Contract Research Report No. 61/1993.
- Credé, M., Niehorster, S. (2012). Adjustment to College as Measured by the Student Adaptation to College Questionnaire: A Quantitative Review of its Structure and Relationships with Correlates and Consequences. *Educ Psychol Rev*, 24, 133–165.
- Dalton, J. H., Elias, M. J., Wandersman, A. (2001). *Community Psychology, Linking Individuals and Communities*. US: Wadsworth Thomson Learning.
- Dautbegović, A. (2016). Psihosocijalni faktori kao determinante prilagodbe studenata na studij. Neobjavljen doktorski rad. Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju.

- Edwards, J. R. (1998). Cybernetic theory of stress, coping and well-being. In: C. L. Cooper (Ed.), *Theories of organizational stress*. Oxford: Oxford University Press.
- Ferić, M., Kranželić Tavra, V. (2003). Trening socijalnih vještina – planiranje, primjena i evaluacija. *Kriminologija i socijalna integracija*, 11, 2, 143–150.
- Heesacker, M. i Bradley, M. M. (1997). Beyond feelings: Psychotherapy and emotion. *The Counseling Psychologist*, 25, 201–219.
- Humfleet, G. L. (1987). *Leaving home: Adjustment to college as related to separation-individuation*. Doctoral dissertation, DePaul University, Chicago.
- Jokić-Begić, N. (2012). *Psihosocijalne potrebe studenata*. Sveučilište u Zagrebu: Zagreb.
- Klarin, M. i Vidaković, J. (2002). Socijalne vještine kao temeljne/uspješne komunikacije. U: *Mediji, kultura i odnosi s javnostima*, vol. 1, br. 1, 164–168.
- Krumrei, E. J., Newton, F. B., Kim, E. i Wilcox, D. (2013). Psychosocial factors predicting first-year college student success. Dostupno na: <http://krex.ksu.edu> (pristupljeno 02. 08. 2015).
- Lapsley, D. K. i Edgerton, J. (2002). Separation-Individuation, Adult Attachment Style, and College Adjustment. *Journal of Counselling and Development*, 80, 484–492. <http://dx.doi.org/10.1002/j.1556-6678.2002.tb00215.x>
- Mathis, M. i Lecci, L. (1999). Hardiness and college adjustment: Identifying students in need of services. *Journal of College Student Development*, 40, 305–309.
- Miljković, D. (2010). Inducirana stresna situacija i uspjeh studenata u rješavanju matematičkih zadataka, *Odgovorne znanosti*, br. 2, 283–296.
- Munjas, R. i Takšić, V. (2009). Programi za poticanje emocionalne i socijalne kompetentnosti kod djece i adolescenata. *Suvremena psihologija*, 2, 355–371.
- Mutambara, J. i Bhebe, V. (2012). An Analysis of the Factors Affecting Students' Adjustment at a University in Zimbabwe. *International Education Studies*, 5.
- Park, N. (2004). Character strengths and positive youth development. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 591, 40–54.
- Parker, J. D. A., Summerfeldt, L. J., Hogan, M. J. i Majeski, S. (2004). Emotional intelligence and academic success: Examining the transition from

- high school to university. *Personality and Individual Differences*, 36, 163–172.
- Pascarella, E. T. i Terenzini, P. T. (2005). *How college affects students*. San Francisco: Jossey-Bass, Vol. 2.
- Prancer, S. M., Hunsberger, B., Pratt, M. W. & Alisat, S. (2009). Cognitive complexity of Expectations and adjustment to university in the first year. *Journal of Adolescent Research*, 15, 38–57. <http://dx.doi.org/10.1177/0743558400151003>
- Rice, K. G., Choi, C.-C., Zhang, Y., Villegas, J., Ye, H. J., Anderson, D., Nesic, A. i Bigler, M. (2009). International student perspectives on graduate advising relationships. *Journal of Counseling Psychology*, 56, 376–391.
- Rijavec, M., Marković, D. (2008), Nada, strah od ispitivanja i školski uspjeh, *Metodika*, Vol. 9, n 16, 8–17.
- Salovey, P. (2001). Applied emotional intelligence: Regulating emotions to become healthy, wealthy, and wise. In: J. Ciarrochi & J. P. Forgas (Ed.), *Emotional intelligence in everyday life: A scientific enquiry* (pp. 168–184). Philadelphia PA: Taylor & Francis.
- Spector, P. E. i Oconnell, B. J. (1994). The contribution of personality traits, negative affectivity, locus of control and type A to the subsequent reports of job stressors and job strain. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 67, 1–12. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1111/j.2044-8325.1994.tb00545>.
- Stoeber, S. (2001). *Multiple Predictors of college adjustment and academic performance for undergraduates in their first semester*. Dissertation, University of North Texas.
- Sulaiman, S. M. A. (2013). Emotional Intelligence, Depression and Psychological Adjustment among University Students in the Sultanate of Oman. *International Journal of Psychological Studies*, Vol. 5, No. 3.
- Tinto, V. (1996). Reconstructing the first year of college. *Planning for Higher Education*, 25(1), 1–6.
- Vakola, M., Tsaousis, I. i Nikolaou, I. (2004). The role of emotional intelligence and personality variables on attitudes toward organisational change. *Journal of Managerial Psychology*, 19, 88–110.
- Ward, C. i Rana-Deuba, A. (1999). Acculturation and adaptation revisited. *Journal of CrossCultural Psychology*, 30(4), 42.
- Wolman, B. B. (1989). *Dictionary of Behavior Science* (2nd ed.). New York, NY: Academic Press, Inc.

THE IMPORTANCE OF SOCIAL AND PERSONAL-EMOTIONAL ADJUSTMENT OF STUDENTS IN AN EDUCATIONAL CONTEXT

ABSTRACT

From a humanistic perspective on education, educational institutions should be organized in ways that would provide support for children and adolescents in processes of actualizing the entirety of their positive individual potential. In addition to educational potentials and academic development, in focus of the current educational system, it is extremely important to continuously encourage and monitor the social and emotional development of the individual in an educational context. This paper presents certain aspects of adjusting to studies (social and personal-emotional adjustment), which are important for an individual's personal and social competence. The social adjustment constitutes a measure of a student's success in dealing with interpersonal and social requirements characteristic of students' lives, and personal-emotional adjustment indicates the student's psychological functioning in an academic context. Scientists suggest that psychological problems occurring as a result of difficulties in adjustment to studies can greatly burden students, interfere with their optimal academic success and negatively affect their intellectual and social development. As a result, a growing number of educational institutions are introducing various preventive programs aimed at strengthening protective factors, i.e. developing social and emotional competence in children and adolescents, which is explained in the last part of this paper.

Key words: *adjustment to studies, social adjustment, personal-emotional adjustment*

**Jadranka Kolenović-Đapo | Nermin Đapo |
Nina Hadžiahmetović | Indira Fako**

RELATIONSHIP BETWEEN HUMOR STYLES AND SUBJECTIVE WELL-BEING

Abstract: A common belief is that a greater sense of humor enhances psychological well-being. The empirical evidence for this general facilitative effect of humor is quite equivocal, however, with only some research being supportive. The present study aimed to investigate the relationship between humor styles, positive and negative emotions, subjective happiness and life satisfaction among Sarajevo undergraduate students. A total of 394 undergraduates were asked to complete self-report measures of four components of sense of humor, as well as several indices of psychological well-being, including positive and negative affectivity, subjective happiness and life satisfaction. As we expected, the adaptive components of sense of humor are positively related with subjective well-being, being associated with greater life satisfaction, subjective happiness and positive mood. In contrast, the maladaptive components of humor are negatively related with subjective well-being, being positively associated with negative affectivity and negatively with life satisfaction and subjective happiness.

Key words: *humor styles, positive and negative affectivity, subjective happiness, life satisfaction*

INTRODUCTION

Throughout history, many authors from different scientific backgrounds have assumed that a good sense of humor affects life quality. However, during the 1980's and 1990's, researchers' interest was mostly directed at the examination of cohesion between humor and aspects of negative

psychological adaptation, mainly depression and anxiety. It was determined that humor has a significant role in negative emotion reduction (Dixon, 1980), stress effect (Martin & Lefcourt, 1983) and that it helps one to deal successfully with different life events (Kuipera, McKenzie & Belanger, 1995), even with the severe traumatic war experiences (Kolenović – Đapo, Đapo & Hadžiahmetović, 2010). Several studies have suggested that people with a better sense of humor have greater immunity to physical illness (Dillon and Totten, 1989) as well as experience fewer physical symptoms (Carroll & Schmidt, 1992).

Martin, Puchlik-Doris, Larsen, Gray, Weir (2003) gave a notable contribution to theoretical conceptualization and humor measurement through a 2x2 humor styles model, by which individual humor distinctions can be explained through four distinctive humor styles: affiliative, self-enhancing, aggressive and self-defeating. Affiliative and self-enhancing humor styles are adaptive, while aggressive and self-defeating are potentially harmful forms of humor. Furthermore, affiliative and aggressive humor styles are interpersonal, while self-enhancing and self-defeating are intrapersonal humor styles. A number of studies provide evidence for the existence of these four styles across European (Saraglou & Scariot, 2002; Vernon, Martin, Schermer & Mackie, 2008), North American (Kuiper et al., 2004; Martin et al., 2003), Middle Eastern (Kalliny, Cruthirds & Minor, 2006; Taher, Kazarian & Martin, 2008) and Eastern cultures (Chen & Martin, 2007). Furthermore, studies also support the existence of an association between the four humor styles and different aspects of psychological health: higher levels of adaptive humor are usually associated with lower depression and higher self-esteem, and higher levels of maladaptive humor are typically associated with increased depression and lower self-esteem (Saroglou & Scariot, 2002).

Kuiper, Grimshaw, Leite & Kirsh (2004) established two competitive hypotheses on the humor role in psychological well-being. According to the first hypothesis, humor has a facilitative effect on psychological well-being. The second hypothesis anticipates the effects of specific; some humor components should always have a positive effect on psychological well-being, while other components should have an inhibitory effect (Kuiper, et al., 2004). Adaptive humor styles have a facilitative effect, while maladaptive humor styles are expected to have an inhibitory effect. Affiliative humor style implies an individual's propensity to amuse others by using spontaneous witty jokes. In order to reduce the tension inside the group, individuals are ready to tell jokes and funny stories from their own lives. For others to feel comfortable, these persons often use self-

detracting humor elements, but without crossing the line beyond which their self-respect would have been jeopardized. Self-enhancing or positive humor implies a generally humorous approach to life, a tendency to be often amused by life's disproportion, even in stressful and frustrating situations (Kuiper, Martin & Olinger, 1993; Martin et al, 2003). Aggressive humor includes a tendency to criticise and manipulate others by humor. As Zillman (1983) described, this form of humor refers to the usage of sarcasm, irony, taunt, raillery, and mockery of other persons. Self-defeating humor is a propensity to amuse others at one's own expense. This component of humor encompasses outrageous self-detracting humor or telling self-disparaging funny stories in order to gain acceptance from others.

Although authors agree on humor having a facilitative effect on psychological well-being, (Portefield, 1987; Labolt & Martin, 1987; Lefcourt, Davidson, Prkachin & Mills, 1997; Overholser, 1992; Kuiper & et al., 1992, 1993; Frecknall, 1994), attention has been insufficiently devoted to the examination of the cohesion of humor and different positive psychology constructs, like happiness, hope, optimism and life satisfaction. Researchers have generally directed their attention to the examination of the cohesion between sense of humor and negative aspects of psychological well-being, for which we can find reasons first of all in the fact that theoretical conceptualizations and examinations of happiness and psychological well-being generally have been initiated relatively recently. In the literature different interpretations of positive psychological constructs are indicated. According to Diener and associates (Diener, 1984, 1996; Diener, Such, Lucas & Smith, 1999) the primary components of subjective happiness experience (i.e., psychological well-being) are frequently the experience of positive affects, great life satisfaction and the absence of negative affects. According to Watson (2002) positive affective conditions show the level at which individuals experience positive mood (gaiety, pride, enthusiasm). Individuals who experience more positive emotions enjoy more in their activities, think more clearly, are more sincere in receiving different information, and are more motivated in accomplishing their goals (Issen, 2002). Lyubomirsky and associates (Lyubomirsky, Sheldon & Schkade, 2005) suggested an integrative happiness model (subjective well-being) in which there are three primary factors that determine chronic happiness: set point, life circumstances and intentional activities. Set point is the central or expected value of happiness which is genetically determined, stable across time and immune to outer affect or control. Life circumstances relevant for happiness include factors that are incidental but relatively stable in the life of an individual. Intentional

activities form a category which includes a wide spectrum of our deeds and thoughts in everyday life. An important attribute of these activities is intention i.e. actions or practices that a person chooses and into which he or she puts particular effort. Life circumstances affect people; however, through particular activities a person can influence them. The authors indicate three types of activities that are connected with happiness: behavior (e.g. regular physical exercise or polite behavior towards others), cognitive (reorganisation of a situation in a more positive manner) and voluntary (being persistent in personal goals). Humor could contribute to happiness through behavioral and cognitive activities.

The purpose of this research is to investigate the relationship between humor styles and different psychological well-being measurements in a sample from Bosnia and Herzegovina. We have operated on psychological, subjective well-being through the measurement of positive and negative emotional conditions, life satisfaction and subjective happiness. Although Diener finds the term happiness equivalent to the term of subjective well-being consisting of an emotional component (positive and negative affects) and cognitive component (life quality), we have treated these constructs separately. Lyubomirsky & Lepper (1999) find that the measurement of subjective happiness allows an individual to evaluate globally how happy he or she is, and that estimation probably differs from the result which we would have obtained with cognitive and affective component summation. Life satisfaction is an evolutionary process in which a person estimates how much he or she is satisfied with his or her life being led by his/her own unique set of criteria (Pavot & Diener, 2009).

We assume that the estimation of life satisfaction will depend on the manner in which humor is used, whereby the satisfaction with life can relate to not only the presence of adaptive humor styles, but also to the absence of potentially harmful humor forms, such as aggressive and self-defeating humor forms. According to the humor 2x2 model, in order to test the hypothesis on humor specification, we expect the self-enhancing and affiliative humor to contribute positively to positive emotions, subjective happiness and to life satisfaction quality, while the self-defeating humor will be negatively related to the aforementioned psychological well-being measurements. With regard to former understandings that aggressive humor may be the strategy involved in the purpose of a negative effect on psychological well-being reduction (Kuiper, Grimshaw, Leite & Kirsh, 2004), we do not expect its contribution to be significant in the explanation of positive and negative emotions, happiness and life satisfaction. Moreover, two adaptive styles of humor (self-enhancing and affiliative),

include intentional activities which directly contribute to subjective happiness defined through the integrative happiness model (Lyubomirsky, Sheldon & Schkade, 2005). Therefore, we expect these two humor styles to be positively related to subjective happiness and life satisfaction.

METHOD

Participants

A total of 394 undergraduates (150 males; *mean* age = 19.46 years, *SD* = 1.89) from Faculty of Philosophy at University of Sarajevo participated in the study.

Measures

Humor styles

The 32-item Humor Styles Questionnaire (HSQ, Martin et al., 2003) was used to assess individual differences in the four humor styles (Affiliative, Self-Enhancing, Aggressive, Self-Defeating). The hypothesis of the author is that individual differences in the use of humor need to be looked for in two dimensions: (1) intrapsychic-interpersonal and (2) adaptive and maladaptive. The development of the 2x2 model idea was based on the Freudian view of humor as defense mechanism, the concepts of Abraham Maslow, Carl Rogers and Gordon Allport, which all considered the sense of humor to be a trait of a healthy and mature personality, and empirical data that has shown that not all forms of humor contribute equally to the psycho-social adjustment of an individual (Martin et al., 2003).

Adaptive humor styles have a facilitative effect, while maladaptive humor styles are expected to have an inhibitory effect. Participants responded to self-reflective statements related to these humor styles on a 7-point Likert Scale (where 1 = *totally disagree* and 7 = *totally agree*). Validity of the HSQ has been demonstrated by significant correlations between each of the subscales as well as theoretically predicted associations with other measures such as self-esteem, hostility, satisfaction relation etc. (Martin et al., 2003). In this study we used a Bosnian version which was back translated. The internal consistency of the HSQ was satisfactory (Self-Enhancing: $\alpha = .724$; Affiliative: $\alpha = .744$; Aggressive: $\alpha = .623$ and Self-Defeating: $\alpha = .625$).

Happiness

Participants evaluated their current happiness with the Subjective Happiness Scale (SHS; Lyubomirsky & Lepper, 1999). The SHS is a four item measure that asks respondents first to rate on seven - point Likert scales how generally happy they are (1 = not a very happy person, 7 = a very happy person) and how happy they are relatively to their peers (1 = less happy, 7 = more happy). The remaining two questions require participants to indicate the extent to which a description of a „very happy“ and a „very unhappy“ person, characterizes them respectively (1 = not at all, 7 = a great deal). After reverse-scoring the fourth item, higher scores on this measure indicate greater subjective happiness. Cronbach's alpha was .73.

Mood

The Positive and Negative Affect Scale (PANAS, Watson et al., 1988) is a self-report questionnaire that consists of two 10-item scales to measure both positive (PA) and negative (NA) affect. Each item is rated on a Likert scale of 1 (not at all) to 5 (very much). PANAS scores were calculated by averaging evaluations on PA and NA scales separately. In this study we found Cronbach's alpha of .79 for the positive affect items and .87 for the negative affect items.

The Satisfaction With Life Scale

Satisfaction with life was measured with the Satisfaction with Life Scale (Penezić, 1996, prema Lacković-Grgin, Proroković, Ćubela & Penezić, 2002). Penezić operates life satisfaction as a cognitive evaluation of the whole life, and through which each and every individual evaluates his or her own life. The Satisfaction with Life Scale is a 20-item instrument designed to measure global evaluations of satisfaction with one's life (17 items) and situational evaluations of satisfaction (3 items).

On a five-point Likert scale we asked participants to respond by circling the one number that most closely matched their level of agreement or disagreement with a particular statement. The total result is formed as the linear combination of evaluations. Depending on the age of the sample, the coefficient alpha for the scale ranged from .84 to .95 (Penezić, 1996). The Alpha reliability coefficient of the scale for the present study is .89.

Procedure

A convenient sampling method was used to draw the participants that participated in the study. All participants consented verbally to participate in the research work voluntarily before the research instrument was administered to them.

RESULTS

Table 1 presents the product-moments coefficients of correlations between each humor style and well-being measures, as well as the means and standard deviations for each measure.

Table 1. Means, standard deviations and intercorrelations of the four Humor Styles Questionnaire scales, PANAS, subjective happiness and life satisfaction.

	AFH	SEH	AH	SDH	PA	NA	SH	LS
AFH		,487***	,290***	,239***	,256***	-,082	,358***	,273***
SEH			,152***	,220***	,244***	-,270***	,464***	,465***
AH				,205***	-,014	,039	,037	-,018
SDH					-,009	,114**	-,004	-,088*
M	44,37	36,02	27,38	25,78	33,32	19,93	20,10	62,37
s	8,12	9,02	8,42	8,76	7,12	7,16	4,42	10,66

*** $p < 0,001$; * $p < 0,05$

Legend:

AFH – Affiliative humor

SEH – Self-Enhancing humor

AH – Aggressive humor

SDH – Self-Defeating humor

PA – Positive affectivity

NA- Negative affectivity

SH – Subjective happiness

LS – Life satisfaction

All humor styles measures are in positive bivariate correlation, whereby the very high correlation is between affiliative and self-enhancing humor style ($r = 0.487$, $p < 0.001$). Moreover, affiliative and self-enhancing humor style positively correlated with subjective happiness ($r = 0.358$, $p < 0.001$; $r = 0.464$; $p < 0.001$) and life satisfaction ($r = 0.273$, $p < 0.001$; $r = 0.465$; $p < 0.001$).

The standard multiple regression analysis was carried out to test the hypothesis that was stated. The results are presented in the Table 2.

Table 2. Regression model of humor style onto PANAS, subjective happiness and life satisfaction.

	PA		NA		SC		LS	
	β	p	β	p	β	p	β	p
Affiliative humor	,221	,001	,020	,719	,213	,000	,120	,015
Self-Enhancing humor	,171	,001	-,329	,001	,398	,000	,467	,000
Aggressive humor	-,090	,067	,050	,303	-,058	,186	-,084	,053
Self-Defeating humor	-,082	,094	,177	,001	-,130	,003	-,206	,000
R=	,317		,330		,509		,519	
R ² =	,100		,109		,259		,269	
$\sqrt{R^2}$ =	,092		,101		,252		,263	
F=	11,631***		12,780***		37,986***		40,372***	
df=	4;417		4;417		4;435		4;438	

*** $p < 0,001$

As shown in Table 2, regression model for positive affective states as criterion is significant ($F(4,417) = 11.631, p < .0001$). Regression model explains 10% of positive affective state variation. Affiliative humor has the highest predictive strength ($\beta = 0.221, p < .0001$), then self-enhancing humor ($\beta = 0.171, p < .0001$). In the explanation of negative affective states, regression model is also significant ($F(4,417) = 12,780, p < .0001$) and it explains 10.9% of the criterion variable. As well as in the prediction of positive affective states, self-enhancing humor has the highest predictive strength ($\beta = -0.329, p < .0001$), but in a negative direction. From maladaptive humor styles in prediction of negative affective states only the self-defeating humor is a significant predictor ($\beta = 0.177, p < .001$).

Regression model for criterion variable subjective happiness is significant statistically ($F(4,435) = 37,986; p < .0001$) and explains 25.9% variance of criterion variable. Self-enhancing humor has the highest predictive strength ($\beta = 0.398, p < .0001$), followed by affiliative humor ($\beta =$

213, $p < .0001$), then self-defeating humor ($\beta = -0.130$, $p < .01$). Aggressive humor style did not significantly predict the subjective happiness.

Regression model for criterion variable satisfaction with life is statistically significant ($F(4,438) = 40,372$; $p = 0.0001$) and explains 26.9% variance of criterion variable. Self-enhancing humor has the highest predictive strength ($\beta = 0.467$, $p < .0001$), then self-defeating humor ($\beta = -0.206$, $p < .001$) and affiliative humor ($\beta = 0.120$, $p < .05$).

DISCUSSION

The aim of this research was to examine the contribution of humor styles in explanation of positive and negative emotions, subjective happiness and life satisfaction. As we had expected, adaptive humor styles significantly contribute to positive emotions. Considering that the function of a self-enhancing humor style is the regulation of negative emotions, the result in which this style is positively related with the experience of positive emotions was expected. According to Martin et al. (2003), self-enhancing humor is negatively correlated with negative emotions, and positively correlated with self-esteem, openness to experience and with psychological well-being. On the other side, Martin et al. (2003) assumed a potential bond between affiliative humor and mental health and life satisfaction, respectively, positive correlation of this humor style with positive moods and emotions. The results of this study confirm the given assumptions. Moreover, the result obtained in our study according to which the affiliative humor style is correlated positively with affective states, line up with the results of the Kuiper et al. (2004) study. These authors found that self-enhancing humor is correlated, while affiliative humor was not correlated with positive affective states. Obtained discrepancies can be interpreted in the light of cultural differences. Although the term humor is found universally, respectively congenial between different cultures, there are certain cultural differences. At the same time, the contribution of affiliative humor in the explanation of positive affects in this study is consistent with the previous results of that conducted by Kuiper et al. (2004), in which affiliative humor is in a higher correlation with social self-esteem, rather than with the global, while the opposite relation of correlation is shown in the case of self-defeating humor. Affiliative humor had proved itself to be a better predictor of positive affects being measured generally, in relation to self-enhancing humor, although both humor styles belong to adaptive styles. However, while the self-enhancing humor

style is mostly related to coping with the stress, and thus contributes to negative direction in explaining negative affects, affiliative humor is interpersonally directed, and therefore the absence of its contribution to negative affect is somewhat acceptable. Taking into account that the positive affects might be understood as a subjective component of behavioral activation system (Watson, Wiese, Vaidya & Tellegen, 1999), by which they induce the behavior for the purpose of finding resources, and goal directed behavior, affiliative humor with the function of amusing others may be understood also as an affiliative motive for behavior directed towards others. Since affiliative humor is not directed to the source of humor, it is not expected that the negative emotions readiness system should be simultaneously activated, for the purpose of protecting the source, as is the case with self-enhancing humor. It is evident that self-enhancing humor, which in accordance with its function, is the best predictor of negative affects measured generally, which would address that self-enhancing in a humorous manner can be used for a long-term period in order to reduce negative effects, with the function of keeping the organism in readiness for a potentially threatening situation. This goes into the contribution of earlier confirmed results on self-enhancing humor as the best style for facing stress. Its protective function should be mostly expressed in the presence of stressful stimuli, and therefore the result of the largest regression coefficient in the explanation of general negative mood as criterion is somewhat expected. Results such as these are also in accordance with the earlier confirmed higher correlation between self-enhancing humor and global self-esteem, apart from the social (Kuiper et al., 2004). Aggressive humor neither contributes to the explanation of positive, nor of negative affects (all regression coefficients are insignificant) this is in accordance with the results of previous study (Saroglou & Scariot, 2002), according to which aggressive humor is interpreted as a strategy involved in having a negative affect on psychological well-being reduction. Under the assumption that the aggressive defense mechanism occurs preventively, it will not provide, and it will inhibit in advance, the arrival of negative emotions, thus as the earlier studies have shown the low and insignificant correlation of aggressive humor with depression and anxiety (Kuiper et al., 2004). Self-defeating humor contributes only to the explanation of negative emotions. Self-defeating humor has no protective role and comes under maladaptive interpersonally directed humor styles, to which individuals who attempt to get closer to others resort, only through their own scorn. In that case, it is entirely expected that the usage of low self-valuation with the purpose of preventing the rejection of others positively correlates with depression and anxiety feelings.

Correlations of self-defeating humor in measures of depression and anxiety have already been confirmed. Earlier studies have shown that negative affect is an unspecific factor of both depression and anxiety, while positive affect is a specific factor of depression only (Watson et al., 1988).

Self-enhancing and self-defeating humor styles are significant predictors of negative emotions. Self-defeating humor includes defense mechanisms of denial, humor, or hiding the elementary negative emotions and avoiding constructively facing problems (Kubie, 1971; in Martin et al., 2003:7). Self-defeating humor is negatively correlated with psychological well-being, and positively with negative emotions. Actually, if we refer back to the hypothesis by Martin and associates that this humor style is related to depression, anxiety, and low self-esteem, then the result given in our research is completely expected. A person who can make jokes on his or her own account, actually does not have the need for denial or for the hiding of elementary negative feelings, while he or she deals with the problems in a constructive manner.

According to personal approach to emotions (Larsen & Buss, 2008), happiness is the central comfortable disposition which leads to a feeling of life satisfaction. On the other side, humor which is positively directed towards self or towards others should produce a feeling of happiness and satisfaction. As can be seen in Table 2, adaptive humor styles explain happiness in a positive direction, whereas self-defeating humor negatively contributes to the experience of subjective happiness. One of the happiness components (Lyubomirsky et al., 2005) is the cognitive activity which implies the ability of situation reorganization in a positive manner. Assume that persons who use affiliative and self-enhancing humor styles possess that ability. Namely, when the person with an affiliative humor style evaluates that the tension in a particular group is growing, he or she will say or make something witty which will bring a reduction in tension, and group members will become closer in the most natural way - by humor. Persons who are happier are focused on other people, they are more cooperative and pro-socially oriented (Williams, Shiaw, 1999). On the other side, persons who use self-enhancing humor possess the ability to engage additional effort and reorganize the perspective by which they will observe a particular stressful or frustrating situation. These individuals are ready to introduce humor and to consider a particular situation's humorous side. Self-defeating humor negatively contributes to happiness. With regard to former understandings (Saroglou & Scariot, 2002; Martin et al., 2003; Kuiper, Grimshaw, Leite & Kirsh, 2004; Kolenović-Đapo, 2010) that persons who use self-defeating humor have low self-esteem, and that

they are more prone to experiencing negative emotions, we assume that these persons, because of their negative self-image and self-perception, experience happiness to a lower extent. Also, they experience others as thinking about them wrongly, which inhibits them in intentional activities that might lead to happiness. We assume that persons who use self-defeating humor cannot be happy if they believe others have a bad opinion about them. As we have expected, aggressive humor does not contribute to subjective happiness, neither in a positive nor in a negative sense.

Humor styles explain 26.9% of life satisfaction. A somewhat lower percentage of variance (25%) in life satisfaction which humor styles explain had been obtained in research conducted by Martin et al. (2003). Adaptive humor styles positively contribute to life satisfaction, which is in accordance with the hypothesis in this study and the results of other researchers (Cann, Stilwell & Taku, 2010; Kazarian & Martin, 2006).

Results obtained in our research are consistent with the research findings of Martin et al., (2003), Kuiper et al., (2004), Kazarian & Martin (2006), Bilge & Saltuk (2007).

Generally, adaptive humor styles contribute to life satisfaction, whereas self-defeating humor is negatively correlated with subjective well-being measurements. Aggressive humor is not significantly correlated with the psychological well-being measure, which is consistent with the results of previous research.

In general, humor styles give an independent contribution to the prediction of distinct subjective well-being measurements: positive and negative emotions, subjective happiness and global life satisfaction. Although the nature of the relation between humor styles and subjective well-being measurements is not completely known, it seems logical that persons with a greater sense of humor, which is accordingly directed to self and other's well-being, are more satisfied with their lives and experience more positive emotions.

REFERENCES

- Bilge, F. & Saltuk, S. (2007). Humor Styles, Subjective Well-Being, Trait Anger and Anxiety among University Students in Turkey. *World Applied Sciences Journal*, 2(5), 464-469.
- Cann, A., Sticwerll, K., Taku, K. (2010). Humor Styles, Positive Personality and Health. *Europe s Journal of Psychology*, 3/2010, 213-235.
- Carroll, J. L., & Schmidt, J. L. Jr. (1992). Correlations between humorous coping styles and health. *Psychological Reports*, 70, 402.
- Chen, G-H., & Martin, R. A. (2007). A comparison of humor styles, coping humor, and mental health between Chinese and Canadian university students. *Humor: International Journal of Humor Research*, 20, 215-234.
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542-575.
- Diener, E. (1996). Traits can be powerful but are not enough: Lessons from subjective well-being. *Journal of Research in Personality*, 30, 389-399.
- Diener, E., Such, E.M., Lucas, R.E., Smith, H.L. (1999). Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276-302.
- Dillon, K. M., & Totten, M.C. (1989). Psychological factors, immunocompetence, and health of breast-feeding mothers and their infants. *Journal of Genetic Psychology*, 150(2), 155-162.
- Dixon, N.F. (1980). «*Humor: A cognitive alternative to stress?*», In: Irwin G. Sarason – Charles D. Spielberger (eds.), 281-289.
- Frecknall, P. (1994). Good humor: A qualitative study of the uses of humor in everyday life. *Psychology: A Journal of Human Behavior*, 31(1), 12-21.
- Issen, A.M. (2002). A Role for Neuropsychology in Understanding the Facilitating influence of Positive Affect on Social Behavior and Cognitive Processes. In :C.R. Snyder and S.J. Lopez (eds.), *Handbook of Positive Psychology* (pp.528-540). New York: Oxford University Press.
- Kalliny, M., Cruthirds, K.W., & Minor, M.S. (2006). Differences between American, Egyptian and Lebanese Humor Styles: Implications for international management. *International Journal of Cross Cultural Management*, 6, 121-134.
- Kazarian, S.S. & Martin, R.A (2006). Humor styles culture-related personality, well-being and family adjustment among Armenias in Lebanon. *Humor*, 19-4, 405-423.
- Kolenović-Đapo, J. (2010). Stilovi humora, pet velikih i samopoštovanje. [Humor styles, big five and self-esteem]. *Zbornik radova. Društvo psihologa F BiH*. Arka Pres: Sarajevo.

- Kolenović-Đapo, J., Đapo, N., Hadžiahmetović. (2010). Uloga humora u kratkoročnoj i dugoročnoj prilagodbi. [The role of humor in short and long term adjustment]. *Knjiga rezimea. Naučni skup: XVI Empirijska istraživanja u psihologiji*. ISBN 978-86-86563-29-3. Beograd: Institut za psihologiju i laboratorija za eksperimentalnu psihologiju, str. 125-126.
- Kuiper, N. A., Martin, R. A., & Olinger, L. J. (1993). Coping humour, stress, and cognitive appraisals. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 25, 81-96.
- Kuiper, N.A., Martin, R.A., Dance, K.A. (1992). Sense of humour and enhanced quality of life. *Personality and Individual Differences*, 13 (12), 1273-1283.
- Kuiper, N. A., McKenzie, S. D., & Belanger, K. A. (1995). Cognitive appraisals and individual differences in sense of humor: Motivational and affective implications. *Personality and Individual Differences*, 19, 359-372.
- Kuiper, N. A., Grimshaw, M., Leite, C., Kirsh, G. (2004). Humor is not always the best medicine: Specific components of sense of humor and psychological well - being. *Humor* 17 - 1/2, 135 - 168.
- Larsen, R.J.& Buss, D.M. (2008). *Psihologija ličnosti: Područja znanja o ljudskoj prirodi*. [Personality Psychology: Domains of Knowledge about Human]. Nature. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Labbott, S.M., Martin, R.B. (1987). Stress moderating effects of weeping and humor. *Journal of Human Stress*. 13: 159-164.
- Lacković-Grgin, K., Proroković, A., Čubela, V., Penezić, Z. (2002). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*. [Collection of psychological scales and questionnaires]. Filozofski fakultet u Zadru, Svezak 1, 20-23.
- Lefcourt, H. M., Davidson, K., Prkachin, K.M,& Mills, D.E.(1997). Humor as a stress moderator in the prediction of blood pressure obtained during five stressful tasks. *Journal of Research in Personality* 31, 523-542
- Lyubomirsky, S., Sheldon, K.M. (2005). Pursuing Happiness: The Architecture of Sustainable Change. *Review of General Psychology*, 9, No 2, 113-131.
- Lyubomirsky, S., Sheldon, K.M., & Schkade, D. (2005). Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. *Review of General Psychology*, 9, 111-131.
- Lyubomirsky, S., Lepper, H.S. (1999). A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*, 46, 137-155.
- Martin, R. A., Lefcourt, H.M. (1983). *Humor and Life Stress (Antidote to Adversity)*. Springer-Verlag, New York.

- Martin, R.A., Puchlik-Doris, P., Larsen, G., Gray, J., Weir, K. (2003). Individual differences in uses of humor and their relation to Psychological Well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 37 (1), 48-75.
- Overholser, J.C.(1992). Sense of Humor when Coping life stress. *Personality and Individual Differences*. 7: 799-804.
- Pavot, W., Diener, E. (2009). Review of the satisfaction with Life Scale. Diener, E. (Ed). *Assessing Well-Being: The Collected Works of Ed. Diener. Social Indicators Research Series*, 39, 2354-4-5.
- Porterfield, A.L. (1987). Does sense of humor moderate the impact of life stress on psychological and physical well-being? *Journal of Research in Personality* 21: 306-317.
- Saroglou, V., and Scariot, C (2002). Humor Styles Questionnaire: Personality and Educational Correlates in Belgian High School and College Students. *European Journal of Personality*. 16:43-54.
- Taher, D., Kazarian, S.S., & Martin, R.A. (2008). Validation of the Arabic Humor Styles Questionnaire in a community sample of Lebanese in Lebanon. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 39, 552-564.
- Vernon, P. A., Martin, R. A., Schermer, J. A., & Mackie, A. (2008). A behavioral genetic investigation of humor styles and their correlations with the Big-5 personality dimensions. *Personality and Individual Differences*, 44, 1116–1125.
- Watson, D. (2002). Positive Affectivity: The disposition to experience pleasurable emotional states. In C. R. Snyder & Sh. J. Lopez (Eds.), *Handbook of Positive Psychology* (pp. 106-119). New York: Oxford University Press.
- Watson, D., Clark, L. A. (1988). Positive and negative affectivity and their relation to anxiety and depressive disorders. *Journal of Abnormal Psychology*, 97(3), 346 – 353.
- Watson, D., Wiese, D., Vaidya, J., Tellegen, A. (1999). The two general activation systems of affect: Structural findings, evolutionary considerations and psychobiological evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 820 – 838.
- Williams, S. & Shiaw, W.T. (1999). Mood and organizational citizenship behavior: The effects of positive affect on employee organizational citizenship behavior intentions. *Journal of Psychology*, 133, 656-688.
- Zillman, D. (1983). Arousal and aggression. In Gem, R. G. & Donnerstein, E. (Eds), *Aggression: Theoretical and empirical reviews* (Vol. 1). New York: Academic.

RELACIJE IZMEĐU STILOVA HUMORA I SUBJEKTIVNE DOBROBITI

SAŽETAK

Smatra se da veći smisao za humor povećava psihološko blagostanje. Empirijski dokazi općenito pokazuju da humor ima facilitativni učinak, međutim ova hipoteza ima ograničenu potporu. Cilj ove studije je bio ispitati povezanost između stilova humora, pozitivnih i negativnih emocija, subjektivne sreće i zadovoljstva životom kod studenata u Sarajevu. Na uzorku od 394 studenta primijenjene su mjere samoiskaza za četiri komponente stilova humora i nekoliko mjera psihološke dobrobiti, kao što su pozitivne i negativne emocije, subjektivna sreća i zadovoljstvo životom. Kao što je očekivano, adaptivne komponente smisla za humor su pozitivno povezane sa subjektivnom dobrobiti, većim zadovoljstvom životom, subjektivnom srećom i pozitivnim raspoloženjem. Suprotno, maladaptivne komponente su negativno povezane sa subjektivnom dobrobiti, a pozitivno povezane sa negativnim emocijama, kao i sa kvalitetom zadovoljstva životom i subjektivnom srećom.

Ključne riječi: *stilovi humora, pozitivne i negativne emocije, subjektivna sreća, zadovoljstvo životom*

III.

**Lejla Hodžić | Lejla Kafedžić | Merima Zukić |
Snježana Šušnjara | Sandra Bjelan Guska**

STUDENTI S INVALIDITETOM I TRŽIŠTE RADA U BOSNI I HERCEGOVINI: STANJE I POTREBE

Sažetak: Posljednjih desetak godina politike Europske unije usmjerene su na povezivanje visokog obrazovanja u kontekstu suvremenih i brzih društveno-ekonomskih transformacija, kao i na pitanja povezanosti visokog obrazovanja i tržišta rada na regionalnom, nacionalnom i lokalnom nivou. Regionalni Erasmus+ projekt „Tranzicija studenata s invaliditetom od visokoškolskog obrazovanja do tržišta rada u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori“ (akronim: *Trans2Work*) jedan je od značajnih iskoraka ka unapređenju kvalitete i relevantnosti procesa tranzicije od visokoškolske ustanove do tržišta rada studenata s invaliditetom. Cilj projekta *Trans2Work* je povezivanje visokog obrazovanja i tržišta rada kroz: pripremu i unapređenje visokoškolskih ustanova za pružanje podrške studentima s invaliditetom u njihovoj tranziciji od fakulteta do radnog mjesta, i pripremu poslodavaca za potpunije razumijevanje potreba osoba s invaliditetom u cilju kreiranja i ponude radnih mjesta. Autori će u radu: a) predstaviti Projekt, b) predstaviti analizu zakonskog okvira u ovoj oblasti u Bosni i Hercegovini i c) predstaviti analizu potreba studenata s invaliditetom u odnosu na visokoškolske ustanove i poslodavce. Rezultati istraživanja pokazuju da postoje manjkavosti u zakonodavnom okviru u ovoj oblasti, te da studenti izražavaju potrebu snažnijega povezivanja visokoškolskih ustanova i tržišta rada kako bi bili prepoznati kao kompetentni stručnjaci u određenoj oblasti.

Ključne riječi: *studenti s invaliditetom, tržište rada, potrebe, projekt Trans2Work*

UVOD

Ustav Bosne i Hercegovine predviđa ravnopravnost svih njenih građana i zabranu diskriminacije po bilo kojem osnovu, pa tako i na osnovu invaliditeta. Prema Konvenciji Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom, invaliditet nastaje kao rezultat međudjelovanja osobe i barijera koje postoje u okolini (2006), a koje onemogućavaju njeno puno i djelotvorno sudjelovanje u društvu jednako kao drugi ljudi. Važne oblasti života koje propisuje Konvencija jesu **obrazovanje i zapošljavanje**. Naime, obrazovanjem se stječu i razvijaju kompetencije za obavljanje određenoga posla. Osoba je konkurentna na tržištu rada proporcionalno kompetencijama koje posjeduje. Iz toga proizlazi da je obrazovanje proces kojim se jača zapošljivost pojedinca i povećava njegova konkurentnost na tržištu rada. Ostvarivanje prava na obrazovanje i mogućnost dokvalifikacije i prekvalifikacije, u skladu s potrebama tržišta, osnovni su uvjeti za ostvarivanje prava na zapošljavanje i kasniju ekonomsku samostalnost. Ipak, u stvarnosti se najčešće barijere socijalnom uključivanju osoba s invaliditetom javljaju upravo u ovim oblastima. Stoga je vrlo značajno govoriti o potrebi za institucionalnom podrškom osobama s invaliditetom u procesu tranzicije od obrazovanja do tržišta rada, kako bi se omogućilo odnosno olakšalo njihovo zapošljavanje.

Mnoge od **prepreka u zapošljavanju osoba s invaliditetom** imaju dugogodišnju povijest u društvenim i političkim zbivanjima jedne zemlje. Živić i sur. (2009) navode da su nedovoljno razvijena svijest poslodavaca, nepostojanje odgovarajućih politika koje bi potaknule poslodavce da zapošljavaju osobe s invaliditetom, neprilagođeni prostori za rad i nepostojanje službi podrške za osobe s invaliditetom posebno izražene prepreke. Strauss i sur., pak, prepreke za zapošljavanje osoba s invaliditetom svrstavaju u sljedeće tri široke kategorije: a) strah poslodavaca koji se odnosi na uočene troškove (npr.: smještaj i dodatna obuka), gubitak produktivnosti i poteškoće u procesu otpuštanja radnika koji ne zadovoljava standarde može negativno utjecati na poslovanje tvrtke, b) postojanje nerazumijevanja različitih pitanja u vezi s pravnom odgovornošću, obukama, izostancima s posla, pitanja sigurnosti poslodavaca i c) nedostatak informacija poslodavaca o raspoloživim resursima za podršku.

Dakle, postoji trend da se osobe s invaliditetom smatraju nekompetentnima te da ih se percipira kao nekoga kome treba pomoć i zaštita. Međutim, i među osobama s invaliditetom, kao i u cjelokupnoj populaciji, postoje sposobniji i manje sposobni pojedinci, zainteresirani i manje zainteresirani, motiviraniji i manje motivirani, osobe različitih ličnih ka-

rakteristika. Osobe s invaliditetom nikako ne treba promatrati kao teret i loše radnike. Naprotiv, istraživanja (pogledati više u: Živić i sar., 2009) rađena o ovoj temi među poslodavcima pokazuju da su osobe s invaliditetom lojalni radnici, rjeđe izostaju s posla i duže se zadržavaju na jednom radnom mjestu. Pored navedenog, često svojom nazočnošću podižu radni moral u organizaciji motivirajući ostale zaposlene da se više zalažu i budu inicijativniji (Živić i sar., 2009). Jedina razlika u angažiranju osoba s invaliditetom ogleda se u tome što oni svoje potrebe zadovoljavaju na drugačiji način (npr.: potreban im je drugačije organiziran poslovni prostor, više vremena da bi uspješno završili određeni posao ili različit način komunikacije), što ne smije biti razlogom da se tretiraju kao manje konkurentni i/ili kompetentni. Osim toga, bitno je istaknuti to da diskriminacija osoba s invaliditetom nije samo neetička već je i nepravedna, predstavlja značajan gubitak ljudskog potencijala te kršenje osnovnih ljudskih prava.

Zapošljavanje je važno svakome, pa tako i osobama s invaliditetom, jer pruža mogućnost: učenja i razvoja, financijske neovisnosti, ostvarivanje pozitivno vrednovanih društvenih uloga, mogućnost izbora i donošenja odluka o svom životu i ostvarivanje prava (Perin i Bacalja, 2012). Dakle, ono je izravno vezano za financijsko stanje i stabilnost osobe, što opet utječe na ukupnu kvalitetu života, uključujući pristup kvalitetnoj prehrani, fizičkoj aktivnosti i društvenom angažmanu (Canadian Mental Health Association, 2012b; prema: Gillies, 2012), te utječe na identitet, samopoštovanje, mentalno zdravlje i osjećaj vrijednosti (Canadian Mental Health Association, 2012a; Sheeran, Abrams & Orbell, 1995; prema: Gillies, 2012). Isključivanje iz radnog odnosa, stoga, ima dalekosežne posljedice. Njime se ograničavaju mogućnosti osoba s invaliditetom da se smisleno uključe u život, čime se osnažuje 'teret' invaliditeta. Teret invalidnosti dodatno podupire biomedicinski i psihološki model koji se usredotočuje na 'popravljanje' pojedinaca, a malo pažnje posvećuje prilagođavanju društvene strukture. Ovaj teret invaliditeta produžuje odnos prema osobama s invaliditetom koji ih povezuju s disfunkcijom i ovisnošću o drugima, te daje epitet 'žrtva' ili 'nemoćni' (Dupuis i sur, 2011; Hokej & James, 1993, prema: Gillies, 2012). Ovakav društveni stav pridonosi socijalnom isključivanju osoba s invaliditetom i statusu marginaliziranih.

Govoreći o pravu na obrazovanje i zapošljavanje, neminovno se nameće pitanje tranzicije iz jednoga konteksta u drugi. **Prijelaz iz škole na posao** ključna je točka u životima studenata budući da se odnosi na njihovu ekonomsku i psihosocijalnu dobrobit (Heckhausen, 2002; prema: Gillies, 2012), a to određuje njihovu budućnost (Bynner & Parsons, 2002; prema: Gillies, 2012). U tom smislu, prijelaz iz škole na posao često se može

shvatiti kao prijelaz u odraslu dob. Iako ova tranzicija može predstavljati mogućnosti za rast i povećanje socijalne mobilnosti za jedne, također može biti vrijeme za pad i izostanak mobilnosti za druge (Heckhausen, 2002; prema: Gillies, 2012). Oni koji su marginalizirani, a ne posjeduju osobine koje poslodavci smatraju potrebnim, „suočavaju se s barijerama, ne samo za zapošljavanje, već i za razvoj karijere“, koji može imati dalekosežne posljedice na njihove živote i budućnost (Bynner & Parsons, 2002; prema: Gillies, 2012). Za osobe s invaliditetom ova vrsta tranzicije je često vrlo teška. Jedan od razloga je nedostatak podrške u tom procesu. Iako svršetak fakulteta predstavlja velik uspjeh za studente s invaliditetom, mnogi su često razočarani kad otkriju da neće dobiti posao koji žele raditi (Bynner & Parsons, 2002; prema: Gillies, 2012). Studenti koji ne primaju odgovarajuće smjernice i podršku tijekom prijelaznih razdoblja njihova života mogu „zaglaviti“ u tom procesu (Heckhausen, 2002; prema: Gillies, 2012). Zbog toga je prepoznato da usluge podrške unutar visokoškolskog okruženja mogu i trebaju bolje pripremiti studente s invaliditetom za prijelaz iz škole na posao i za novi život u zajednici (National Organization on Disability, 2012; prema: Gillies, 2012). To znači da proces tranzicije studenata s invaliditetom od obrazovanja do tržišta rada mora nužno uključiti sve aktere, od studenata, preko univerziteta, do poslodavaca. Samo **sinergijom sva tri sektora: univerzitet, poslodavci i studenti** može se povećati stupanj blagostanja svih građana i zemlje u cjelini. Sveučilišta bi trebala pružiti veću podršku studentima s invaliditetom u cilju njihove pripreme za izazove u procesu traženja posla, povezati se s poslodavcima i učiniti da studenti budu konkurentniji na tržištu rada. Poslodavci moraju biti osjetljivi na činjenicu da osobe s invaliditetom mogu komunicirati i imati drugačiji pristup u izvršavanju radnih zadataka koji se razlikuje od drugih zaposlenika. Predrasude, strahovi i nesigurnosti o zapošljavanju osoba s invaliditetom često proizlaze iz nerazvijene svijesti i manjka znanja i iskustva. Kroz proces informiranja i učenja poslodavci će biti spremniji kreirati adekvatna radna mjesta. Sam student može pomoći u ovom procesu vlastitim angažmanom, motivacijom, samoobrazovanjem i radnom etikom.

Izazovi sa kojima se u životu susreću osobe s invaliditetom nisu odvojeni od ostatka društva. To su pitanja koja se mogu i trebaju dijeliti u društvu kako bi svi bili uključeni i zajednički pronalazili rješenja. Zbog toga projekt *Trans2Work* dobija na značaju.

O PROJEKTU *TRANS2WORK*

Erasmus+ projekt „Tranzicija studenata s invaliditetom od visokoškolskog obrazovanja do tržišta rada u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori“ (akronim: *Trans2work*) osmišljen je kao dopuna projekata: „Jednak pristup za sve: Osnaživanje socijalne dimenzije u cilju jačanja europskog prostora visokog obrazovanja“ u Srbiji, „SINC@HE – Podrška i uključanje studenata s invaliditetom u institucije visokog obrazovanja u Crnoj Gori“ i „Jednake mogućnosti za studente s posebnim potrebama u visokom obrazovanju“ u BiH. Ovi projekti realiziraju se s ciljem poboljšanja jednakoga pristupa, inkluzije i podrške potencijalnim i trenutnim studentima s invaliditetom na visokoškolskim ustanovama u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Imajući u vidu specifične ciljeve navedena tri projekta, *Trans2work* predstavlja logičan slijed, a zasnovan je na pretpostavkama da studenti s invaliditetom često imaju ograničen pristup i uspjeh unutar visokoobrazovnih programa koji za posljedicu imaju ograničenu mogućnost njihovog zapošljavanja.

U tom smislu, *Trans2work* povezuje ishode prethodno spomenutih projekata i ide korak naprijed tako što priprema studente s invaliditetom za potrebe tržišta rada nakon diplomiranja. U skladu s tim, svrha projekta je unaprijediti kvalitet i relevantnost procesa tranzicije od visokoškolske ustanove do tržišta rada studenata s invaliditetom u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Glavni ciljevi su: a) pripremiti i unaprijediti visokoobrazovne institucije u pogledu pružanja podrške studentima s invaliditetom u procesu tranzicije od visokoškolske ustanove do tržišta rada praćenjem standarda i politika Europske Unije; b) povezati visoko obrazovanje s radnim okruženjem koje je prilagođeno osobama s invaliditetom; c) prilagoditi tranzicijske mogućnosti i vještine s praksama i politikama Europske Unije; d) pripremiti poslodavce da bolje razumiju potrebe zaposlenih osoba s invaliditetom u cilju kreiranja i ponude novih radnih mjesta za ove osobe.

Posebni ciljevi projekta su:

- identificirati i analizirati potrebe poslodavaca i studenata s invaliditetom;
- kreirati *web tool* koji će pomoći: a) poslodavcima da identificiraju osobe za specifična radna mjesta i koji će biti dizajniran kako bi zadovoljio specifične zahtjeve poslodavaca i b) studentima s invaliditetom da identificiraju svoja interesovanja i obrazovne potrebe;
- izraditi portal koji će povezivati poslodavce, osobe s invaliditetom i osobe koje će biti odgovorne za razvijanje obrazovnih programa za osobe s invaliditetom na razini svake partnerske zemlje;

- informirati zainteresirane strane o postojanju i mogućnostima korištenja ove platforme putem seminara, radionica, informativnih brošura i/ili elektronskoga materijala;
- obučiti: a) nastavni kadar, b) poslodavce i c) studente s invaliditetom da upravljaju svojom karijerom;
- ojačati ulogu karijernih centara i definirati ulogu mentora;
- informirati poslodavce o prednostima zapošljavanja osoba s invaliditetom;
- povećati svijest i motivirati poslodavce za sudjelovanje u procesu tranzicije studenata s invaliditetom ka tržištu rada i povećati broj zaposlenih visokoobrazovanih studenata s invaliditetom.

Projektni konzorcij čine 23 partnera iz Grčke, Njemačke, Poljske, Slovenije, Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Koordinator na projektu je Univerzitet Makedonija u Solunu (Grčka).

ZAKONSKE PRETPOSTAVKE ZA OSTVARIVANJE PRAVA NA OBRAZOVANJE I ZAPOŠLJAVANJE OSOBA S INVALIDITETOM U BOSNI I HERCEGOVINI

Planiranje strategije podrške studentima s invaliditetom u procesu tranzicije od visokoškolskog obrazovanja do tržišta rada mora uzeti u obzir postojeće zakonske regulative. Stoga je u okviru projekta *Trans2work* obavljena SWOT analiza s ciljem prepoznavanja jakih strana i slabosti te identificiranja svih mogućnosti i prijetnji. SWOT analiza provedena je u sve tri zemlje u kojima se realiziraju projektne aktivnosti.

Svaka analiza stanja u BiH mora uzeti u obzir i vrlo specifično državno uređenje. Bosna i Hercegovina je ustavom definirana kao država koja se sastoji iz dva entiteta, Republika Srpska i Federacija BiH, te Distrikta Brčko. Pri tome se entitet Federacija BiH sastoji iz deset kantona.

U Tabeli 1. predstavljeni su rezultati SWOT analize u Bosni i Hercegovini.

Tabela 1. Pravo na obrazovanje i zapošljavanje
osoba s invaliditetom u BiH: SWOT analiza

UNUTARNJI FAKTORI	
<p>STRENGTHS (jake strane odnosno pozitivni faktori koji su u potpunosti kontrolirani)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. BiH je 2009. godine potpisala UN-ovu Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom 2. Vijeće ministara BiH usvojilo je Zakon o invaliditetu BiH 3. Osobe s invaliditetom imaju pravo na ortopedska, tiflotehnička, surdotehnička i druga pomagala u skladu sa zakonskim regulativama 4. Usvojen Zakon o socijalnoj zaštiti u Republici Srpskoj 5. Povećanje iznosa doplatka za osobe s invaliditetom
<p>WEAKNESSES (slabosti ili faktori koji jesu kontrolirani, ali, ipak, na određen način ometaju dostizanje optimalne razine)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Organiziranje osoba s invaliditetom nema znatan utjecaj na unapređenje i promjenu trenutne situacije 2. Reduciranje troškova za financiranje osoba s invaliditetom 3. Podijeljene odgovornosti između različitih razina vlasti 4. Procjena stupnja invaliditeta ne vrši se u skladu s Međunarodnom klasifikacijom funkcioniranja Svjetske zdravstvene organizacije 5. Strategije i akcijski planovi makroekonomskih politika ne uključuju osobe s invaliditetom 6. Odsustvo programa i pravnih osnova kojima se daje prednost osobama s invaliditetom pri zapošljavanju u slučaju jednakih kvalifikacija 7. Relativno mali broj poslodavaca odlučuje se za zapošljavanje osoba s invaliditetom, dok ostali radije plaćaju zakonom predviđene kazne 8. Trenutna legislativa nije stimulatívna za zapošljavanje osoba s invaliditetom kojima je potrebna asistencija na radnom mjestu 9. Lokalne zajednice ne prepoznaju značaj investiranja u mogućnost zapošljavanja osoba s invaliditetom

VANJSKI FAKTORI

OPPORTUNITIES

(pozitivni vanjski čimbenici)

1. Tretiranje osoba s invaliditetom kao korisnih članova društva umjesto socijalne kategorije
2. Osigurati osobama s invaliditetom pravo na obrazovanje i doživotno učenje uvažavajući i gender pristup
3. Osigurati inkluziju u obrazovnom sustavu na svim razinama, pružajući i alternativno obrazovanje u specijalnim ustanovama ukoliko je to u interesu djeteta
4. Razviti programe dodatnog obrazovanja nastavnika, ali i osposobljavanje i angažiranje nastavnika koji spadaju u kategoriju osoba s invaliditetom
5. Razviti programe pristupačnosti, pomoći i literature dostupne za primjenu različitih tehnika (znakovni jezik, Braillevo pismo, zvučna oprema, prilagođeni sadržaj) za sve obrazovne razine.
6. Uspostaviti bazu podataka osoba s invaliditetom na svim razinama
7. Integriranje različitih programa socijalne zaštite na svim razinama
8. Efikasnija koordinacija različitih servisa unutar lokalne zajednice
9. Zakoni BiH u polju obrazovanja predstavljaju poticajan okvir za poduzimanje konkretnih akcija s ciljem unapređenja inkluzije na svim razinama obrazovanja
10. Obuka nastavnika za rad s djecom s invaliditetom
11. Potencijali specijalnih ustanova za obrazovanje djece s invaliditetom nisu dovoljno iskorišteni a prvenstveno se odnose na ljudske resurse i njihovo profesionalno iskustvo
12. Javne kampanje trebaju promovirati osobe s invaliditetom kao jednakopravne građane koji su sposobni za socijalnu participaciju
13. Lokalne zajednice trebaju više investirati kako bi se škole adaptirale i podržale u osiguravanju kvalitetnog obrazovanja te uklonile sve moguće prepreke inkluziji
14. Osigurati da svako dijete s invaliditetom ima individualni program
15. Promovirati primjere dobre prakse u zapošljavanju osoba s invaliditetom

THREATS (faktori koji marketinšku strategiju mogu dovesti u rizik)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Neusklađenost zakona i drugih regulativa s UN-ovom Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom može ugrožavati ostvarivanje njihovih prava 2. Nepromoviranje prava osoba s invaliditetom 3. Nedostatak adekvatnog i efikasnog sustava i mreže podrške osobama s invaliditetom 4. Javna prijevozna sredstva nepristupačna su osobama s invaliditetom 5. Postojeći resursi nisu usaglašeni i ne postoji razmjena informacija između različitih sustava koji osiguravaju podršku osobama s invaliditetom 6. Nastavnici nemaju adekvatnu dodiplomsku izobrazbu za rad s djecom s invaliditetom u redovnoj nastavi već njihove obuke ovise o projektima nevladinih i međunarodnih organizacija 7. U većini škola u BiH izostaje podrška nastavnicima koji u razredu imaju učenika s invaliditetom 8. Nedostatak finansijskih sredstava najčešća je prepreka poboljšanju kvalitete obrazovanja djece i odraslih s invaliditetom
--	--

Iz SWOT analize možemo zaključiti da zakonske pretpostavke za ostvarivanje prava na obrazovanje osoba s invaliditetom u BiH postoje. U oba entiteta, Republici Srpskoj i Federaciji BiH, sve relevantne institucije čine napore kako bi se unaprijedila inkluzivna praksa te razvila inkluzivna kultura. Zakoni u Bosni u Hercegovini u oblasti obrazovanja izmijenjeni su kako bi se omogućilo ostvarivanje prava osoba s invaliditetom. Sve razine vlasti osiguravaju jednaka prava osobama s invaliditetom – djeci sa teškoćama u razvoju u odgojno-obrazovnom sustavu u BiH. Strateško planiranje razvoja obrazovanja u BiH 2008–2015. navodi inkluziju djece s teškoćama u razvoju u obrazovanju kao jednu od ključnih determinanti unapređenja obrazovnog sektora.

Ishodi promjena zakonskih regulativa u oblasti obrazovanja očituju se u povećanom broju djece i mladih s invaliditetom uključenih u obrazovni sustav od predškolske do visokoškolske razine. Međutim, njihova potpuna realizacija otežana je kompleksnim državnim uređenjem i cjelokupnom socioekonomskom situacijom u državi, što se ogleda u visokoj stopi nezaposlenosti, malim ulaganjima u obrazovanje općenito, neusklađenosti obrazovnog sustava i tržišta rada. Osim toga, postoji i niz

konkretnih prepreka koje se javljaju u ostvarivanju prava na obrazovanje osoba s invaliditetom. To se odnosi na nedovoljno razvijenu infrastrukturu u školama, teškoće u implementaciji individualnih nastavnih programa, nedostatak dodatnog obrazovanja nastavnika za provođenje inkluzije, ograničene kapacitete stručnih službi za podršku školama, mali broj asistenata u nastavi te nepostojanje mreže institucionalne podrške svim relevantnim akterima inkluzije.

Ipak, uz sve navedene teškoće primjetan je napredak u procesu uključivanja osoba s invaliditetom u polju obrazovanja, što predstavlja znatan korak ka njihovoj socijalnoj inkluziji. Važan aspekt socijalne inkluzije jest i uključivanje na tržište rada. U tom je smislu nužno povezivanje obrazovnog svijeta i svijeta rada. Međutim, iako ne postoje zakonske prepreke, osobe s invaliditetom vrlo teško ostvaruju svoja prava na rad. Uzroci su različiti: odsustvo programa i pravnih osnova kojima se daje prednost osobama s invaliditetom pri zapošljavanju u slučaju jednakih kvalifikacija, poslodavci imaju izuzetno nepovjerenje u mogućnosti osoba s invaliditetom te radije plaćaju zakonom predviđene kazne nego što im daju priliku za zaposlenje, trenutna legislativa nije stimulativna za zapošljavanje osoba s invaliditetom kojima je potrebna asistencija na radnom mjestu i lokalne zajednice ne prepoznaju značaj investiranja u mogućnost zapošljavanja osoba s invaliditetom.

Povezivanje obrazovanja i tržišta rada može biti uspješno jedino uz analizu potreba svih uključenih u taj proces (učenici / studenti, obrazovne institucije, institucije vlasti, poslodavci) i stvaranje prilika u kojima se te potrebe i ostvaruju.

POTREBE STUDENATA S INVALIDITETOM U KONTEKSTU TRANZICIJE OD VISOKOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA DO TRŽIŠTA RADA

U svrhu planiranja projektnih aktivnosti, s ciljem podrške studentima u prijelazu od visokoškolskog obrazovanja do tržišta rada, realizirano je istraživanje i utvrđeno je postojeće stanje. Izvršena je analiza potreba studenata s invaliditetom i poslodavaca s ciljem razumijevanja konteksta u kojem se odvija tranzicija od fakulteta do zapošljavanja. Zaključci doneseni na osnovu svih prikupljenih podataka značajni su za planiranje intervenzionih mjera u oblasti obrazovanja, zakonodavstva, ali i razvijanju svijesti o značaju uključivanja osoba s invaliditetom u sve aspekte društvenog života.

Jedan od značajnih problema s kojima se suočava Bosna i Hercegovina je neusklađenost potreba tržišta rada i obrazovnog sustava. Bolonjski proces na univerzitetima provodi se parcijalno a reforme se ne odvijaju dovoljno brzo kako bi se odgovorilo na potrebe tržišta rada. Izuzetno značajna ideja Bolonjskog procesa – koja se zasniva na interdisciplinarnom pristupu, transferu kredita i omogućavanju mobilnosti kako bi se osigurala mogućnost stjecanja raznolikih vještina i kompetencija, a time i povećala konkurentnost na tržištu rada – u praksi znatno izostaje. Osim toga, značajan problem s kojim se društvo suočava je izuzetno visoka stopa nezaposlenosti, koja je simptom nedovoljno razvijene ekonomije. Analiza potreba studenata s invaliditetom pokazala je da su studenti svjesni općenito teške situacije na tržištu rada te da osjećaju posebnu zabrinutost za njihovu poziciju s obzirom na specifične potrebe koje oni imaju na radnom mjestu. Sličnu bojazan iskazuju i poslodavci kada razmatraju angažiranje osoba s invaliditetom za rad u njihovim organizacijama. Poslodavci iskazuju strah od nedovoljne produktivnosti radnika koji ima invaliditet te bojazan zbog dodatnih troškova koje bi angažiranje osobe s invaliditetom moglo izazvati. Pri tome se najčešće spominju troškovi dodatne opreme ili čestih bolovanja.

Poslodavci i studenti s invaliditetom navode potrebe za izmjenama politike kada je u pitanju zapošljavanje osoba s invaliditetom. Pored materijalne podrške, navodi se i pružanje informacija i pomoć prilikom organizacije radnog okruženja, kako bi se zaposleniku s invaliditetom pružili optimalni uvjeti za funkcioniranje na radnom mjestu, podrška koja ima za cilj educiranje stručnjaka koji se bave identificiranjem mogućnosti, potencijala i kompetencija osoba s invaliditetom, zatim i to kako najbolje osmisliti programe prve orijentacije da bi se i ostali zaposlenici bolje prilagodili na novonastalu situaciju.

Iz navedenog proizlazi da je analiza potreba ukazala na postojanje objektivnih i subjektivnih prepreka u procesu tranzicije studenata s invaliditetom od obrazovanja do tržišta rada. To znači da ovaj proces zahtijeva promjene kako institucionalnog karaktera tako i promjene društvene svijesti o mogućnostima osoba s invaliditetom.

ZAKLJUČAK

Zakoni BiH u oblasti obrazovanja i zapošljavanja omogućavaju poduzimanje konkretnih akcija u pravcu unapređenja inkluzije osoba s invaliditetom na svim razinama. Međutim, SWOT analizom i analizom potreba studenata

s invaliditetom identificirane su teškoće koje se javljaju u njihovoj implementaciji. Različito se manifestiraju, jer su i uzroci različitog karaktera.

Postojeći resursi za podršku ostvarivanja prava na obrazovanje osoba s invaliditetom u BiH nisu adekvatno iskorišteni, što otežava komunikaciju i razmjenu relevantnih informacija između institucija nadležnih za podršku inkluziji u obrazovanju. Spremnost obrazovnih institucija da prihvate djecu i mlade s invaliditetom ovisi prvenstveno o razvijenosti lokalnih zajednica, koje, pak, često ne razumiju značaj njihovog uključivanja u redovan obrazovni sustav. To ukazuje i na nepostojanje inkluzivne kulture kao životne filozofije, prema kojoj bi sustav uvažavao individualne razlike, umjesto očekivanja da se osoba s invaliditetom prilagodi postojećem društvenom okviru. Osim toga, značajna praktična prepreka jest nedostatak obuke nastavnika za rad s djecom i mladima s invaliditetom te izostanak podrške stručnog tima. Ove i druge prepreke imaju svoju refleksiju i na tržištu rada. Studenti s invaliditetom nisu percipirani kao potencijalni kompetentni zaposlenici. Potrebe koje imaju u procesu tranzicije, od obrazovanja do tržišta rada, odnose se na institucionalnu podršku, ali i na razumijevanje njihovih specifičnosti. To podrazumijeva razvijanje infrastrukture, koja ne znači samo formalno prihvaćanje u organizaciju već i osiguravanje adekvatne podrške u svakodnevnom funkcioniranju. U tom smislu, neophodno je zajedničko djelovanje i povezivanje svih relevantnih aktera: studenata, obrazovnih institucija, tržišta rada te zakonodavnih vlasti.

Rezultati projekta *Trans2work* će, nakon planirane trogodišnje realizacije, ponuditi primjer dobre prakse podrške tranziciji studenata od visokoškolskih institucija do tržišta rada, koji bi, s obzirom na njegovu kontekstualnu vrijednost, mogao biti primijenjen u zemljama u regiji.

LITERATURA

- Gatarić, Petar. Zapošljavanje i kvalitetna integracija osoba s invaliditetom na tržištu rada – priručnik za poslodavce. Križevci: Instruktažni centar D.O.O. 2012.
- Gillies, Jennifer. University Graduates with a Disability: The Transition to the Workforce. *Disability Studies Quarterly* – the first journal in the field of disability studies. Vol 32, No 3, 2012. <http://dsq-sds.org/article/view/3281/3115> (posljednji put posjećeno: 15. 03. 2017)
- Higher Education and the World of Work Conceptual Frameworks, Comparative Perspectives. Rotterdam: Sense Publishers. 2009. <http://www.sensepublishers.com> (posljednji put posjećeno: 05. 04. 2017)
- <http://sonoranucedd.fcm.arizona.edu/sites/sonoranucedd.fcm.arizona.edu/files/DisabilityAndTheEmploymentEnvironment.pdf> (posljednji put posjećeno: 05. 04. 2017)
- Perin, Višnja i Bacalja, Dubravko. Zapošljavanje osoba s invaliditetom: priručnik za poslodavce. Zadar Tisak: Kerschoffset Zagreb d.o.o. 2015.
- Priručnik za zapošljavanje osoba sa invaliditetom. 2012. http://youthfestnovisad.com/wp-content/uploads/2012/10/Zaposljavanje_OSI.pdf (posljednji put posjećeno: 21. 03. 2017)
- Strauss, L. Alan, Tobiesen, Jenna, Cohen, Leslie and Schweers, Laura. Disability and the employment environment; Sonoran University Center of Excellence in Developmental Disabilities University of Arizona. <http://trans2work.eu/wp-content/uploads/2015/12/DisabilityAndTheEmploymentEnvironment.pdf> (posljednji put posjećeno: 12. 03. 2017)
- UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom. 2006. http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Konvencija_bos.pdf (posljednji put posjećeno: 12. 03. 2017)
- Živić, Marina, Čarević Mitanovski, Lepojka i Savić, Marko. Priručnik za zapošljavanje osoba sa invaliditetom – pozitivnim primerom do odgovorne prakse. Beograd: Centar za monitoring i evaluaciju. 2009. <http://www.cme.rs> (posljednji put posjećeno: 12. 03. 2017)

STUDENTS WITH DISABILITIES AND THE LABOR MARKET IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: SITUATION AND NEEDS ANALYSIS

ABSTRACT

In the last decade, the primary focus of European Union policies has been on relating higher education to broader trends of present-day socio-economic changes as well as on the relationship between labor market and high education on regional, national and local levels. The regional Erasmus+ project „School-to-Work Transition for Higher Education Students with Disabilities in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro“ is an important step toward the improvement of education-to-work transition processes for students with disabilities. The aim of Trans2Work project is to relate higher education to the labor market through strengthening capacities of higher education institutions to support students with disabilities in the transition process to the labor market, and improving the employer’s understanding of persons with disabilities in order to design working positions for them. In this paper we are going to a) present the project, b) present the legal framework in Bosnia and Herzegovina in that area, c) present needs analysis of students with disabilities in transition processes. The research results suggest that there are drawbacks in the legal framework and that students communicate the need for a better connection of higher education institutions with the labor market in order for them to be recognized as competent professionals in their fields of work.

Key words: *students with disability, labor market, needs, project Trans2Work*

Emina Dedić Bukvić

PEDAGOŠKO-PSIHOLOŠKA I DIDAKTIČKO-METODIČKA IZOBRAZBA NASTAVNIKA NA FILOZOFSKOM FAKULTETU UNIVERZITETA U SARAJEVU

Sažetak: Posljednjih decenija obrazovne politike evropskih zemalja pridaju veliku pažnju podizanju kvalitete inicijalnog obrazovanja nastavnika. Ključna ideja reformskih pokreta jeste uspostavljanje optimalnog odnosa između naučnog (stručnog) pripremanja nastavnika, s jedne, i pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke pripreme nastavnika, s druge strane. U skladu s ovom idejom, analizirani su nastavni planovi i programi nastavničkih usmjerenja na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Dobijeni podaci ukazuju na to da je najviše pažnje posvećeno naučnom (stručnom) pripremanju nastavnika, a da je zanemarena pedagoško-psihološka i didaktičko-metodička izobrazba nastavnika.

Ključne riječi: *obrazovanje nastavnika, pedagoško-psihološka i didaktičko-metodička izobrazba nastavnika, ECTS bodovi, nastavničke kompetencije*

UVOD

Na učiteljsku / nastavničku profesiju gotovo se uvijek gledalo kao na najvažniju djelatnost koja omogućava učinkovito osposobljavanje učenika / studenata za produktivno ponašanje u postojećim i budućim promjenama. Odnosno, učitelji / nastavnici trebaju pripremiti učenike / studente za kontinuirane društvene promjene i naučiti ih da znaju učiti, tj. motivirati ih za cjeloživotno učenje. Kako bi se ostvarili zahtjevi koje društvo postavlja pred učitelje, neophodno je „odgovarajuće“ obrazovanje učitelja / nastavnika. Bit stručnosti nastavnika ogleda se u dvjema edukacijskim komponentama: sadržaju predmeta i studiju obrazovanja. Kompetentan

učitelj / nastavnik nije samo onaj koji se zadovoljava isključivo predmetnom edukacijom, a zanemaruje učiteljsku / nastavničku (obrazovnu) komponentu. Nije moguće biti kompetentan učitelj / nastavnik ukoliko se isključivo naglašava poznavanje predmeta kao neophodan uslov za proces odgoja i obrazovanja. Naime, kompetentan učitelj / nastavnik je onaj koji poznaje sadržaj predmeta, ali i tim sadržajem uspije podučiti mlađe generacije. Kompetencija podučavanja ne dolazi sama od sebe. Nju je potrebno naučiti.

OBRAZOVANJE NASTAVNIKA U EVROPI I SVIJETU

Obrazovanje učitelja / nastavnika sastoji se od tri osnovne komponente: inicijalno obrazovanje, uvođenje u posao (pripravništvo) i stručno usavršavanje (Spasenović, 2013).

Početno ili inicijalno obrazovanje učitelja / nastavnika najčešće se ostvaruje na dva načina (Pastuović, 1999):

- a) Dodiplomsko studiranje – školovanje studenata za učiteljski / nastavnički poziv prije njihovog zaposlenja;
- b) Školovanje uz rad – stjecanje početnog obrazovanja uz rad na određenoj poziciji u odgojno-obrazovnoj praksi.

Konkretni sadržaji programa pripremnog učiteljskog / nastavničkog obrazovanja u različitim zemljama međusobno se razlikuju, no pritom postoje zajedničke programske sastavnice (Pastuović, 1999: 491):

- 1) Studij sadržaja poučavanja (obrazovnog područja / akademske discipline);
- 2) Temeljni studij obrazovanja;
- 3) Studij učiteljske / nastavničke profesije (studij pedagoškog programa);
- 4) Organizirana učiteljska / nastavnička praksa.

Prva karakteristika programa obrazovanja učitelja / nastavnika sastoji se od pružanja **osnovnih znanja iz obrazovnog sadržaja** koji je predmet poduke učenika / studenata. U zavisnosti od stepena i vrste škole, postoje temeljna znanja za izvođenje razredne nastave, predmetne nastave u osnovnim i srednjim školama.

Druga karakteristika obuhvaća većinu odgojno-obrazovnih nauka, poput historije školstva, sociologije obrazovanja, obrazovne politike i slič-

no. Glavna svrha temeljnog studija obrazovanja jeste formiranje refleksivnog učitelja / nastavnika (Pastuović, 1999). **Refleksivno obrazovanje** učitelja / nastavnika omogućava kritički pristup podučavanju, kritički pristup istraživanju drugih naučnih pravaca i disciplina, etičke postavke odgojnog i obrazovnog procesa, inovacije i strategije rješavanja problema u novim i složenim situacijama.

Studij učiteljske / nastavničke profesije, kao treća karakteristika programa obrazovanja učitelja / nastavnika, naglašava **znanja i vještine podučavanja i znanja o razvoju kurikuluma**. Termin „pedagoško obrazovanje učitelja / nastavnika“ (Pastuović, 1999) podrazumijeva znanja i vještine podučavanja, poput teorija učenja, strategija procjene učeničkih / studentskih postignuća, vještine upravljanja razredom / grupom, upotreba IKT-a, interkulturalna i multikulturalna osjetljivost itd. Znanja o razvoju kurikuluma podrazumijevaju uspješnu primjenu kurikulumskih sadržaja, kao što su programi, udžbenici, priručnici, te i vještine u sudjelovanju u razvoju kurikuluma u odgojno-obrazovnim institucijama.

Pod **pedagoško-psihološkom izobrazbom**¹ podrazumijeva se uža profesionalna izobrazba učitelja / nastavnika koju on stječe (u dodiplomskom studiju ili nakon prvog uposlenja u školi) uz stručno-pedagošku pomoć mentora, nastavnika metodike, prosvjetnih savjetnika i drugih osoba i ustanova odgovornih za njegovu profesionalnu pripremu (Antić, 1995: 101). Ulaz učitelja / nastavnika u profesiju mora se ostvariti preko stažiranja pod nadzorom iskusnih učitelja / nastavnika kako bi postigao potpunu profesionalnu kompetentnost. To je priprema za samostalni rad u odgojno-obrazovnom procesu i mogućnost stjecanja visokih profesionalnih standarda u struci.

Generalno gledano, zastupljenost pedagoško-psiholoških i didaktičko-metodičkih sadržaja manja je u programima obrazovanja nastavnika nego u programima obrazovanja učitelja (Spasenović, 2013: 159).

I četvrta karakteristika, **organizirana učiteljska praksa**, smatra se najznačajnijom karikom u obrazovanju učitelja / nastavnika. Kao takva treba biti povezana sa prethodne tri karakteristike, jer jedino tako je moguće kvalitetno obrazovanje za svakog budućeg učitelja / nastavnika.

Ono što je zajedničko većem broju evropskih zemalja jeste pružavanje inicijalnog obrazovanja učitelja / nastavnika, te uspostavljanje

---

¹ Izobrazba je poseban oblik obrazovanja, a predstavlja proces u kojem se uče i usvajaju specifična, unaprijed određena i neposredno primijenjena znanja i motorne vještine uže transferne vrijednosti. Riječ *izobrazba* odgovara riječi *training* u engleskom jeziku, a znači trening i/ili izobrazba na radnom mjestu (Pastuović, 1999).

optimalnog odnosa između stručnog / naučnog osposobljavanja učitelja / nastavnika, s jedne, i pedagoško-psihološke pripreme, s druge strane (Spasenović, 2013).

U procesu obrazovanja učitelja / nastavnika posebna pažnja je usmjerena na sistem ECTS bodova, koji se odnose na **pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta**. Time se ukazuje na vrijednost umijeća podučavanja koje treba razvijati u procesu obrazovanja budućih nastavnika. Nikako se ne smije obrazovanje nastavnika zasnivati samo na poznavanju predmetnog sadržaja, a zanemarivanju umijeća podučavanja. Odnosno, nastavnici trebaju znati kako određeni predmetni sadržaj uspješno prenijeti na mlađe naraštaje. Taj prijenos nije puko interpretiranje sadržaja, nego predstavlja prezentaciju tog znanja u obliku zadanja problema unutar određenog konteksta i stavljanja problema u određen odnos kako bi mladi povezali njihovo rješenje sa širim pitanjima (Delors, 1998). Podržavajući iskazano, Slatina (2008) opisuje nastavnika kao pedagoškog subjekta koji je sposoban i spreman u drugom razvijati znanje i vrijednosti. Ova spremnost i kompetentnost nastavnika odvaja ga od stručnjaka nekog područja. Tačnije rečeno, jedno je biti matematičar, a drugo je biti učitelj matematike. Nastavnik matematike, pored poznavanja struke, nužno mora poznavati odgojno-obrazovne procese i biti obrazovan da druge i mlađe uči matematici. Zato je bitno uspostaviti ravnotežu između kompetencije u poučavanom predmetu i kompetencije u poučavanju (Delors, 1998). U nekim zemljama, uključujući BiH, zapostavlja se kompetencija poučavanja, a naglašava stručno-predmetna kompetentnost nastavnika. Oboje je potrebno i nijedno se ne smije žrtvovati na račun drugog u obrazovanju nastavnika.

Za stjecanje minimalnih nastavničkih kompetencija potrebno je odrediti sljedeće programe obrazovanja nastavnika: 1) studij obrazovnih znanosti (programi koji su na njima utemeljeni), 2) studij metodike nastave pojedinih predmeta i 3) školske prakse (Slatina, 2008). Prema ovakvom modelu, studenti – budućí nastavnici u svom inicijalnom obrazovanju imaju sljedeći odnos među obrazovnim modulima: 80% nastavnih sati („struka struke“) i 20% nastavnih sati „nastava struke“. Za „struku struke“ predviđeno je 240 ECTS bodova od ukupno 300 ECTS bodova, koliko je namijenjeno petogodišnjem studiju, dok je za „nastavu struke“ predviđeno 60 ECTS bodova od ukupno 300 ECTS bodova namijenjenih petogodišnjem studiju. Odnosno, *60 ECTS bodova namijenjeno je za pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta ili „nastavu struke“*.

Prema tvrdnjama Sahlberga (2010), budućí finški nastavnici imaju bogatu pripremu iz pedagoške grupe predmeta. U okviru nastavnog plana

i programa dodiplomskog studija studenti trebaju prikupiti 25 ECTS bodova na pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta, dok na diplomskom studiju trebaju prikupiti 35 ECTS bodova, što ukupno znači 60 ECTS bodova kao minimum bodova neophodnih za nastavnički kadar.

Pored ovih 60 ECTS bodova za pedagoške kolegije, studenti – budući nastavnici ostvaruju još 60 ECTS bodova na druge kolegije obrazovnih znanosti (Sahlberg, 2012). U okviru ovih 60 ECTS bodova ubrajaju se bodovi za magistarski rad. Izrada magistarskog rada zahtijeva samostalno istraživanje, sudjelovanje u istraživačkim seminarima i odbranu rada, te student za izradu ovakvog zadatka ostvaruje 40 ECTS bodova. To znači da u toku jedne akademske godine student utroši 120 ECTS bodova na pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta. Važno je izdvojiti to da studenti na oba ciklusa studija imaju organiziranu praksu, kako kroz teorijske predmete tako i u okviru praktičnih sati u školama².

Na univerzitetima u BiH magistarski rad ne čini sastavni dio pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta. Znači, studenti – budući nastavnici svoj inicijalni studij ne moraju završavati naučnoistraživačkim radom koji se bavi odgojno-obrazovnim problemima određene struke. Međutim, finski studenti nastavničkih studija moraju birati teme za magistarski rad iz dodatnih obrazovnih studija i obično im se za ovaj rad dodjeljuje 40 ECTS bodova na svim sveučilištima (Sahlberg, 2012).

Jedan od važnijih uslova učinkovitosti svakog odgojno-obrazovnog sistema jeste kvalitet učitelja / nastavnika. Obrazovanje učitelja / nastavnika je bitan element kvalitete rada učitelja / nastavnika u svakom školskom sistemu. Ipak, o kvaliteti učitelja / nastavnika, njihovom sistemu obrazovanja i profesionalizacije poziva vrlo malo se istražuje.

OBRAZOVANJE NASTAVNIKA NA UNIVERZITETU U SARAJEVU

Obrazovanje učitelja / nastavnika na Univerzitetu u Sarajevu³ organizirano je u dva ciklusa ili stepena na kojima se odvija nastavni i naučnoistraživački proces unutar određene visokoškolske institucije. Prvi ciklus

---

² Više informacija o strukturi obrazovanja nastavnika na Univerzitetu u Helsinkiju može se vidjeti u dokumentu *The Secret to Finland's Success: Educating Teachers* (2010). Dokument je dostupan na digitalnoj platformi: <https://edpolicy.stanford.edu/sites/default/files/publications/secret-finland%E2%80%99s-success-educating-teachers.pdf>.

³ Obrazovanje učitelja i nastavnika na Univerzitetu u Sarajevu odvija se na osam (8) fakulteta i dvije (2) akademije. Vidjeti više na: <http://www.ff.unsa.ba/>.

obuhvata tri (3) ili četiri (4) godine temeljnih dodiplomskih studija čijim završavanjem student stječe zvanje I ciklusa studija – *Bachelor*⁴, koje potječe od latinskog izraza *Baccalaureat*. Studenti na dodiplomskom studiju stječu 180 ECTS bodova na institucijama na kojima dodiplomski studij traje tri godine. Na institucijama koje realiziraju četverogodišnji dodiplomski studij studenti stječu 240 ECTS bodova.

Drugi ciklus visokoškolskog obrazovanja traje jednu (1) ili dvije (2) godine studija, u zavisnosti od određene institucije odnosno od toga da li je odlučila da dodiplomski studij traje tri (3) ili četiri (4) godine. Ovaj ciklus se naziva diplomski studij i predstavlja najvažniju studijsku cjelinu, jer na izvjestan način postaje mjerilo visokoškolskog obrazovanja (Dizdar, 2005). Drugi ciklus karakterizira strukovno ili akademsko usmjerenje, što određuje zvanje nakon završetka diplomskog studija. Odnosno, studenti koji završe strukovni diplomski studij stječu zvanje *magistra struke* određene oblasti / profesije, a studenti koji završe akademski diplomski studij stječu zvanje *magistra znanosti* za određenu oblast. Ovi su regulirani zakonskim aktima⁵ na entitetskim i kantonalnim nivoima. Studenti nakon drugog ciklusa stječu 60 (ako je jedna godina studija) ili 120 (ako su dvije godine studija) ECTS bodova.

U jednoj akademskoj godini nastava se realizira u dva semestra, u trajanju od petnaest (15) sedmica po semestru. Ukupni angažman studenta u toku akademske godine opisuje se opterećenjem od 25 do 30 sati u toku 40-satne radne sedmice. Ovo opterećenje izraženo je ECTS bodovima. Tačnije, 1 ECTS bod obuhvata 25 sati ukupnog opterećenja studenta kroz sve oblike rada na određenom predmetu. Zbir od 60 ECTS bodova odgovara prosječnom angažmanu studenta u obimu od 40-satne radne sedmice u toku jedne akademske godine, odnosno zbir od 30 ECTS bodova u toku jednog semestra.

Ovi elementi ukazuju na veći angažman studenata u savladavanju brojnih obaveza koje stoje pred njima. Umjesto pustog prisustva nastavi, studenti se trebaju angažirati u nastavnim i vannastavnim aktivnostima od 40 sati sedmično. Ako u toku petnaest (15) sedmica nastave i ispita student troši 40 sati sedmično da bi savladao određenu nastavnu materiju iz te godine studija, onda dobijamo ukupni fond opterećenja po studen-

---

⁴ Termin se javlja u NPP-u Univerziteta u Sarajevu, vidjeti više: <http://www.ff.unsa.ba/>.

⁵ *Uredba o korišćenju akademskih titula, sticanju stručnih i naučnih zvanja* (Sl. glasnik RS), vidjeti više na: www.blc.edu.ba/Akti/Uredba_o_zvanjima.doc. *Pravilnik o korišćenju akademskih titula i sticanju naučnih i stručnih zvanja na visokoškolskim ustanovama u KS*, vidjeti više na: <http://unsa.ba/s/images/stories/web-unsanovi/pravni%20akti/dokumenti/20.06.08.%20Konacan%20Pravilnik%20o%20akademskim%20titulama.pdf>.

tu prostim množenjem ova dva elementa: broj sedmica nastave x sedmično opterećenje = ukupno opterećenje godišnje (Dizdar, 2005).

Koliko je opterećenje studenta da bi savladao gradivo i pripremio se za ispit, trebalo bi da procjenjuje voditelj tog predmeta, ostali članovi odsjeka, kao i studenti. Bodovi u evropskome sistemu izražavaju samo opterećenje studenata mjereno u vremenskim jedinicama. Ne odnose se na status predmeta ili ugled pojedinog učitelja (Priručnik za primjenu ECTS-a, 2014). Temeljni razlog za uvođenje ECTS-a jeste stvaranje usporedivih i čitljivih studijskih programa u evropskim zemljama. [...] Inicijalno, ECTS je osmišljen kao sistem prijenosa kreditnih bodova, no s vremenom se razvio u sistem prikupljanja bodova, što je temeljni preduslov za razvikanje koncepcije doživotnog učenja (Polić Bobić, 2005). Prikupljeni bodovi predstavljaju kvantitativni oblik uloženog rada studenta koji je uspješno završio predmet. Jednom prikupljeni bodovi na jednom univerzitetu ili sveučilištu trebali bi se prenositi na drugi na koji student želi prijeći i time se omogućava mobilnost studenata (Polić Bobić, 2005). Ovo omogućava i ujednačavanje kriterija za verifikaciju diploma i postignuća studenata. Međutim, postavlja se pitanje – da li se proces prikupljanja bodova nastavlja i nakon završetka studija? Univerzitet u Sarajevu nema praksu nastavka prikupljanja bodova u neformalnim oblicima obrazovanja, kao ni u procesu profesionalnog usavršavanja učitelja / nastavnika. Onda ovakvo pitanje može biti podsticaj za daljnja promišljanja i pokušaje povezivanja obrazovnog sistema sa tržištem rada.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Filozofski fakultet⁶ kao član Univerziteta u Sarajevu ima viziju da u okviru integriranog evropskog prostora visokog obrazovanja primijeni zajedničke standarde postavljene Bolonjskom deklaracijom i da obrazuje kompetentne kadrove u svim oblastima u kojima djeluju od interesa za BiH.

Od ukupno trinaest (13) odsjeka i dvije (2) katedre, na jedanaest (11) odsjeka i na jednoj (1) katedri Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu organizira se nastavni proces za buduće nastavnike. Riječ je o sljedećim odsjecima i katedri: Odsjek za anglistiku, Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik, Odsjek za filozofiju, Odsjek za germanistiku, Odsjek za historiju, Odsjek za književnosti naroda BiH, Odsjek za orijentalnu filologiju.

---

⁶ Informacije o Filozofskom fakultetu, koje su predstavljene u radu, preuzete su sa web-stranice: <http://www.ff.unsa.ba/>.

ju, Odsjek za pedagogiju, Odsjek za romanistiku, Odsjek za slavenske jezike i književnosti, Odsjek za sociologiju i Katedra za historiju umjetnosti.

Studiji na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu odvijaju se na dodiplomskom, diplomskom i postdiplomskom (doktorskom) nivou. Dodiplomski studij traje tri (3) godine i studenti mogu ostvariti 180 ECTS bodova. Diplomski studij traje dvije (2) godine, u okviru kojih studenti mogu sakupiti 120 ECTS bodova. To znači da nakon I i II ciklusa studija studenti ostvare uspjeh koji se izražava sa 300 ECTS bodova. Odsjeci koji su organizirali doktorski studij nastavu i istraživački rad organiziraju u trajanju od tri godine i omogućavaju studentima da sakupe 180 ECTS bodova.

CILJ RADA

Cilj rada jeste utvrditi zastupljenost pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta u postojećim nastavnim planovima i programima za izobrazbu nastavnika na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

POSTUPAK I UZORAK

Za potrebe ovog istraživanja koristili su se zvanični dokumenti (ukupno 12 nastavnih planova i programa) koji su preuzeti sa digitalne platforme Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, a predstavljaju listu predmeta koje su studenti izučavali u toku 2014/2015. akademske godine. Analizom nastavnih planova i programa bilježeni su semestri u kojima su zastupljeni predmeti koji pripadaju grupi općih, stručnih i izbornih predmeta. Potom su prepoznavani predmeti koji pripadaju pedagoško-psihološkoj i didaktičko-metodičkoj grupi. Iz nastavnih planova izdvajani su interdisciplinarni predmeti čiji sadržaji pružaju prilike studentima da razvijaju ključne nastavničke kompetencije. Sadržaji ovih predmeta pružaju prilike studentima da razvijaju ključne nastavničke kompetencije. Drugačije kazano, ukoliko studenti studijskog programa Sociologije izučavaju predmet *Sociologija porodice*, sadržaji ovog predmeta razvijaju znanja studenata o odgojnim pitanjima porodice u prošlom i sadašnjem vremenu. Smatram da sadržaji ovog predmeta indirektno utječu na stjecanje kompetencija značajnih za područje porodičnog odgoja. Ili, ako se studentima Germanistike nudi predmet *Interkulturalizam u književnosti*, onda su studenti u prilici tumačiti interkulturalna obilježja protkana u

književnim djelima. Izučavajući ove sadržaje studenti mogu razvijati interkulturalne kompetencije neophodne za njihov budući odgojno-obrazovni rad. Pored ovih, postoje i drugi primjeri koji potvrđuju da odgoj i obrazovanje ne mogu biti vezani samo za naučnu oblast Pedagogije već ovi pojmovi nalaze svoje mjesto i u drugim naučnim oblastima. Analizom je obuhvaćen broj ECTS bodova koji pripada listi predmeta prikazanim u nastavnim planovima i programima.

Osnovno polazište u analizi nastavnih planova i programa za izobrazbu nastavnika na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu je konstatacija koliko su zastupljeni akademski sadržaji, a koliko pedagoško-psihološki i didaktičko-metodički sadržaji. To znači, u toku petogodišnjeg inicijalnog obrazovanja nastavnika potrebno je da od 300 ECTS bodova za izučavanje akademskih sadržaja bude izdvojeno 240 ECTS bodova, a za izučavanje pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta bude izdvojeno 60 ECTS bodova. U skladu s navedenim modelom, analizirani su nastavni planovi i programi nastavnčkih smjerova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Na nastavničkom smjeru *Odsjeka za anglistiku* u toku petogodišnjeg studijskog programa studentima se nudi četrnaest (14) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta. Za pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta izdvojeno je **66** ECTS bodova od ukupno 300 ECTS bodova namijenjenih petogodišnjem studiju. Nastavnički smjer Odsjeka za anglistiku prilikom kreiranja Nastavnog plana i programa primijenio je predloženi model pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke izobrazbe budućih nastavnika. Ustvari, uspostavljena je ravnoteža između kompetencije u poučavanom predmetu i kompetencije u poučavanju.

Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik obrazuje buduće nastavnike bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika. U toku I i II ciklusa studija, pored stručnih predmeta, studenti izučavaju i devet (9) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta i interdisciplinarnе grupe predmeta. Za ovu grupu predmeta izdvojeno je **28** ECTS bodova od ukupnih 300 ECTS bodova predviđenih za petogodišnji studij. Ovaj podatak ukazuje na to da studijski program nije u skladu sa predloženim modelom pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke izobrazbe budućih nastavnika. To znači da u Nastavnom planu i programu nije iz-

dvojeno minimalnih 60 ECTS bodova za pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta.

Uz navedene teze, smatram važnim istaknuti to da su studenti u mogućnosti kombinirati Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik i Odsjek za književnosti naroda BiH te nakon II ciklusa studija mogu steći zvanje nastavnika bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika i književnosti. Iako je moguće kombinirati studijske programe na Odsjeku za bosanski, hrvatski i srpski jezik i Odsjeku za književnosti naroda BiH, studenti nisu u prilici slušati više predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta niti skupiti veći broj ECTS bodova iz navedene grupe predmeta. Razlog tome jeste taj da se kombinacijom studija studentima nude isti (zajednički) predmeti iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmete, te u tom smislu konstatirana je veća zastupljenost akademskih sadržaja u odnosu na pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke sadržaje.

Odsjek za književnosti naroda BiH nudi studentima nastavničkog smjera izučavanje trinaest (13) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta i interdisciplinarne grupe predmeta. Za navedene predmete izdvojena su 44 ECTS boda od ukupnih 300 ECTS bodova koliko je predviđeno za I i II ciklus studija. Prilikom kreiranja Nastavnog plana i programa za nastavnički smjer Odsjeka za književnosti naroda BiH nije poštovan model pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke izobrazbe budućih nastavnika. Znači, nije omogućeno minimalno 60 ECTS bodova za pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta od ukupno 300 ECTS bodova namijenjenih za petogodišnji studij.

U toku petogodišnjeg studija za obrazovanje nastavnika na *Odsjeku za filozofiju* izučava se sedam (7) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta i interdisciplinarne grupe predmeta. Za navedene predmete izdvojeno je 35 ECTS bodova od ukupnih 300 ECTS bodova namijenjenih za oba ciklusa studijskih programa za obrazovanje nastavnika. Nastavni plan i program Odsjeka za filozofiju nije usklađen sa modelom koji nalaže minimalnih 60 ECTS bodova za predmete ključne za razvoj nastavničkih kompetencija (pedagoško-psihološka i didaktičko-metodička grupa predmeta).

Odsjek za germanistiku priprema buduće nastavnike njemačkog jezika i književnosti u toku studijskog programa u trajanju od pet (5) godina. U okviru ovog programa studenti izučavaju devet (9) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta i interdisciplinarne grupe predmeta za koje je predviđeno 26 ECTS bodova. Znači, u toku petogodišnjeg studija za pedagoško-psihološku i didaktičko-meto-

dičku grupu predmeta studenti ostvare 26 ECTS bodova od ukupnih 300 ECTS bodova. Ovaj podatak ukazuje na to da u zvaničnom dokumentu nastavničkog smjera Odsjeka za germanistiku nije uspostavljena ravnoteža između kompetencije u poučavanom predmetu i kompetencije u poučavanju, odnosno nije osigurano minimalnih 60 ECTS bodova za pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke predmete koliko se očekuje od studijskih programa za obrazovanje nastavnika.

Na nastavničkom smjeru *Odsjeka za historiju* izučava se jedanaest (11) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta i interdisciplinarne grupe predmeta u toku oba ciklusa studija. Nakon diplomskog studija studenti nastavničkog smjera Odsjeka za historiju ostvaruju **40** ECTS bodova na predmete iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta od ukupnih 300 ECTS bodova namijenjenih petogodišnjem studiju za obrazovanje budućih nastavnika. Ovaj podatak pokazuje da u Nastavnom planu i programu za izobrazbu budućih nastavnika historije nije osigurano minimalnih 60 ECTS bodova za predmete iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta od ukupnih 300 ECTS bodova.

Katedra za historiju umjetnosti djeluje u okviru Odsjeka za historiju. Nastavnički smjer Katedre za historiju umjetnosti studira se u kombinaciji sa drugim studijskim programima koje nudi Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu. U Nastavnom planu i programu Katedre za historiju umjetnosti istaknuto je da studenti izučavaju sedam (7) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta i interdisciplinarne grupe predmeta koji su uočeni na II ciklusu studija. Za ove predmete izdvojeno je **35** ECTS bodova. Budući da je riječ o dvopredmetnom studiju, studenti u kombinaciji sa drugom studijskom grupom mogu jačati ukupan zbir ECTS bodova za predmete koji potiču razvoj nastavničkih kompetencija.

Na *Odsjeku za orijentalnu filologiju* izučava se šest (6) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta. Za ove predmete izdvojeno je **18** ECTS bodova od ukupnih 300 ECTS bodova predviđenih za petogodišnje obrazovanje na tercijarnom nivou. To znači da u Nastavnom planu i programu nije prihvaćen prijedlog da se u sklopu studija za obrazovanje budućih nastavnika izdvoji minimalnih 60 ECTS bodova za pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta.

Na *Odsjeku za pedagogiju* izučava se ukupno 59 predmeta pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe i interdisciplinarne grupe predmeta. Za ove predmete izdvojeno je **267** ECTS bodova od ukupno 300 ECTS bodova koliko je predviđeno za petogodišnji studij. Specifičnost

studijskih programa Pedagogije ogleda se u tome što akademski sadržaji studija pripadaju grupi pedagoško-psiholoških i didaktičko-metodičkih predmeta. U skladu sa modulima za stjecanje minimalnih nastavničkih kompetencija, sadržaji pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta – akademski sadržaji trebaju zauzeti 240 ECTS bodova od ukupnih 300 ECTS bodova, a sadržaji iz općih predmeta (npr. maternji jezik, strani jezici, tjelesni odgoj i sl.) trebaju zauzimati 60 ECTS bodova od ukupnih 300 ECTS bodova. Prema tome, Odsjek za pedagogiju ispunjava očekivanih 240 ECTS bodova na predmete „struka struke“ ili na predmete iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe. No, studij bi trebalo obogatiti predmetima iz grupe općih predmeta kojima studenti Pedagogije mogu jačati opću pismenost i vještine za cjeloživotno učenje.

Odsjek za romanistiku priprema buduće nastavnike u toku petogodišnjeg studija. Za jedanaest (11) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta i interdisciplinarne grupe predmeta izdvojeno je **35** ECTS bodova od ukupnih 300 ECTS bodova predviđenih za oba ciklusa studija. U skladu s navedenim, moguće je istaknuti to da u Nastavnom planu i programu nije osigurano minimalnih 60 ECTS bodova na predmete iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe.

Na *Odsjeku za slavenske jezike i književnosti* studenti nastavničkog smjera izučavaju devet (9) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta i interdisciplinarne grupe predmeta. Za ovih devet (9) predmeta izdvojeno je **36** ECTS bodova od ukupnih 300 ECTS bodova namijenjenih za petogodišnje studije obrazovanja nastavnika. Prema tome, studijski program za obrazovanje budućih nastavnika slavenskih jezika i književnosti nije ispoštovao prijedlog da se za razvoj nastavničkih kompetencija osigura minimalnih 60 ECTS bodova za pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku grupu predmeta.

Odsjek za sociologiju na nastavničkom smjeru nudi studentima dvanaest (12) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe i interdisciplinarne grupe predmeta. Za ovih dvanaest (12) predmeta izdvojeno je **70** ECTS bodova od ukupno 300 ECTS bodova za petogodišnji studijski program. Ovaj podatak ukazuje na to da je prihvaćen ponuđeni model za pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku izobrazbu prilikom kreiranja Nastavnog plana i programa koji nalaže da se studijski program za obrazovanje nastavnika treba zasnivati na modelu od minimalnih 60 ECTS bodova za predmete iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta. Međutim, u Nastavnom planu i programu za obrazovanje budućih nastavnika na Odsjeku za sociologiju od ukupno dvanaest (12) predmeta iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke

grupe predmeta samo četiri (4) predmeta u potpunosti pripadaju obaveznim predmetima iz pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe. Ostalih osam (8) označenih predmeta, uvrštenih u grupu iz pedagoško-psiholoških i didaktičko-metodičkih predmeta, pripadaju interdisciplinarnim predmetima. Ovih osam (8) interdisciplinarnih predmeta svojim sadržajima bogate nastavničke kompetencije studenata, kao što bogate ukupan zbir ECTS bodova za pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke predmete.

Prethodno objašnjeni podaci dobijeni analizom nastavnih planova i programa nastavničkih smjerova Filozofskog fakulteta predstavljani su u Tabeli 1.

ODSJEK	BROJ PPDM PREDMETA	ECTS	ODSJEK	BROJ PPDM PREDMETA	ECTS
ANGLISTIKA	14	66	ORIJENTALNA FILOLOGIJA	6	18
BOSANSKI, HRVATSKI I SRPSKI JEZIK	9	28	ROMANISTIKA	11	35
KNJIŽEVNOSTI NARODA BiH	13	44	SLAVENSKI JEZICI I KNJIŽEVNOSTI	9	36
FILOZOFIJA	7	35	SOCIOLOGIJA	12	70
GERMANISTIKA	9	26	KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI	7	35
HISTORIJA	11	40	PEDAGOGIJA	59	267

Tabela 1. Zastupljenost pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta na nastavničkim smjerovima Filozofskog fakulteta

U ovom radu vrijedno je predstaviti i ECTS bodove namijenjene zajedničkoj grupi predmeta koje studenti nastavničkih smjerova Filozofskog fakulteta slušaju tokom petogodišnjeg studija. Riječ je o predmetima iz pedagoško-psihološke grupe čije nastavne sadržaje pripremaju i realiziraju nastavnici sa Odsjeka za pedagogiju i Odsjeka za psihologiju. Spomenutu grupu pedagoško-psiholoških predmeta čine predmeti: *Pedagogija 1*, *Pedagogija 2*, *Temeljna nastavna umijeća*, *Komunikacija u nastavi*, *Osnovi psihologije* i *Odabrane teme iz primijenjene psihologije*. Analizom nastavnih planova i programa utvrđen je nejednak broj ECTS bodova na

pojedininim nastavničkim smjerovima za zajedničku grupu predmeta. Drugačije kazano, nastavnik koji predaje jedan od zajedničkih predmeta za više studijskih grupa koje obrazuju buduće nastavnike predstavljen je u zvaničnim dokumentima različitim ECTS bodovima. Iako je nastavnik jednako opteretio studente različitih studijskih grupa nastavnim i ispitnim aktivnostima, ipak je opterećenje prikazano različitim bodovima u nastavnim planovima i programima. Tako je, npr., predmet *Pedagogija 1*, koji se realizira na III semestru I ciklusa studija, na Odsjeku za anglistiku opisan sa 3 ECTS boda, a na Odsjeku za romanistiku sa 4 ECTS boda, dok je na ostalim odsjecima koji pripremaju buduće nastavnike opisan sa 2 ECTS boda. Važno je zapitati se zašto je to tako? Mogući razlozi su neravnomjeran raspored ECTS bodova na pojedinim kolegijima tokom jedne akademske godine ili studijskog ciklusa, zatim potreba nastavnika da akademske sadržaje pojedinih nastavničkih studija opisuju sa više ECTS bodova, što znači i veće opterećenje studenta nastavnim i ispitnim aktivnostima, potom potreba nastavnika da istakne status stručno-predmetnih sadržaja i kolegija itd. Na veoma sličan način opisani su ECTS bodovi i za ostale zajedničke predmete na studijskim grupama, a ti podaci predstavljeni su u sljedećoj tabeli.

ZAJEDNIČKA GRUPA PREDMETA	ODSJECI										
	ANGLISTIKA	BOS., HRV., SRPSKI JEZIK	KNJIŽEVNOSTI NARODA BiH	FILZOFIJA	GERMANISTIKA	HISTORIJA	HISTORIJA UMJETNOSTI	ORIJENTALNA FILOLOGIJA	ROMANISTIKA	SLAVENSKI JEZICI I KNJ.	SOCIOLOGIJA
Pedagogija 1	3	2	2	-	-	2	-	2	4	2	-
Pedagogija 2	3	2	2	-	-	2	-	2	4	2	-
Temeljna nastavna umijeća	4	2	4	4	2	4	5	-	4	5	6
Komunikacija u nastavi	4	-	-	5	2	4	5	-	4	5	6
Osnovi psihologije	4	2	4	4	2	4	5	-	3	5	-
Odabrane teme iz primijenjene psihologije	-	-	-	3	5	3	5	-	4	5	-

Tabela 2. Zajednička pedagoško-psihološka grupa predmeta

Na osnovu uvida u Tabelu 2 moguće je uočiti neujednačen pristup prilikom kreiranja nastavnih planova i programa i preciziranja ECTS bodova za zajedničku grupu predmeta koja svojim sadržajima priprema buduće nastavnike za odgojno-obrazovni rad. Neminovno je da se nameće pitanje zašto se opterećenje studenata na istim predmetima pedagoško-psihološke grupe vrednuje drugačije na njihovim matičnim odsjecima, iako smo upoznati s tim da je angažman studenata na predmetima jednak bez obzira kojoj studijskoj grupi pripadaju?

Rezultati istraživanja mogu pružiti prilike za zajednički rad s ciljem ujednačavanja zastupljenosti pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke grupe predmeta na studijskim programima za pripremu budućih nastavnika na Filozofskom fakultetu, kao i prilike za druga istraživanja koja doprinose podizanju kvalitete inicijalnog obrazovanja nastavnika.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Da bismo pripremili mlade generacije za savremene društvene tokove, neophodno je dati poseban značaj obrazovanju učitelja / nastavnika. Učitelj / nastavnik je, nema sumnje, pedagoški subjekt koji je sposoban i spreman u drugom razvijati znanje i vrijednosti (Slatina, 2008) jer niti jedna profesija ne ostavlja tako važne posljedice na budućnost društva kao profesija učitelja / nastavnika. Proces stjecanja minimalnih nastavničkih kompetencija treba organizirati prema sljedećem modelu: 80% nastavnih sati (ili 240 ECTS bodova) usmjeriti na izučavanje akademskih sadržaja, a 20% nastavnih sati (ili 60 ECTS bodova) usmjeriti na pedagoško-psihološku i didaktičko-metodičku izobrazbu nastavnika.

U skladu sa ponuđenim modelom stjecanja nastavničkih kompetencija analizirani su nastavni planovi i programi nastavničkih studijskih programa na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Analizom nastavnih planova i programa, prema kojima se pripremaju budućni nastavnici za odgojno-obrazovni rad, dobijamo sliku kompetencija nastavnika koje gradi formalna visokoškolska institucija. Dobijeni podaci pokazuju da studijski programi nisu uspostavili optimalan odnos između akademskih sadržaja, s jedne, i pedagoško-psiholoških i didaktičko-metodičkih sadržaja, s druge strane. Prikazano istraživanje ukazuje na nužnost poboljšanja kvaliteta obrazovanja studenata –budućih nastavnika i na potrebu kreiranja nastavnih planova i programa koji će biti usklađeni sa novinama i standardima društva u kojem živimo.

LITERATURA

- Antić, S. (ur.) (1995). *Europska orijentacija hrvatskog školstva*, Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
- Delors, J. (1998). *Učenje – blago u nama*. Zagreb: Educa.
- Dizdar, S. (2005). *Vodič za uvođenje ECTS sistema studijskih bodova na Univerzitetu u Sarajevu*, Univerzitet u Sarajevu.
- OECD. (2005). *Nastavnici su bitni: Kako privući, usavršavati i zadržavati efikasne nastavnike*, OECD.
- Pastuović, N. (1999). *Edukologija: integrativna znanost o sustavu cjeloživotnog obrazovanja i odgoja*, Zagreb: Znamen.
- Polić Bobić, M. (ur.) (2005). *Prvi koraci u Bolonjskome procesu*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Priručnik za primjenu ECTS-a*. (2014). Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- Sahlberg, P. (2010). *The secret to Finland's success: Educating teachers*, Stanford Center for opportunity policy in Education – Research Brief; preuzeto: <https://edpolicy.stanford.edu/sites/default/files/publications/secret-finland%E2%80%99s-success-educating-teachers.pdf>.
- Sahlberg, P. (2012). *Lekcije iz Finske: Što svijet može naučiti iz obrazovne promjene u Finskoj*, Zagreb: Školska knjiga.
- Slatina, M. (2008). *Razvoj profesionalnih kompetencija univerzitetskih nastavnika u bolonjskom procesu*, u: Zbornik radova: II Savjetovanje Reforma visokog obrazovanja – primjena Bolonjskih principa na Univerzitetu u Sarajevu, str. 151–165.
- Spasenović, V. (2013). *Školski sistemi iz komparativne perspektive*, Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.

Internetski izvori:

<http://www.ff.unsa.ba/>

www.blc.edu.ba/Akti/Uredba_o_zvanjima.doc

<http://unsa.ba/s/images/stories/web-unsanovi/pravni%20akti/dokumenti/20.06.08.%20Konacan%20Pravilnik%20o%20akademskim%20titulama.pdf>

PEDAGOGIC-PSYCHOLOGIC AND DIDACTIC-METHODICAL EDUCATION OF TEACHERS AT THE UNIVERSITY OF SARAJEVO'S FACULTY OF PHILOSOPHY

ABSTRACT

In recent decades, education policies of European countries have devoted great attention to raising the quality of initial teacher education. The key idea of the reform movements is to establish an optimal ratio between the academic (professional) education of teachers and their pedagogic-psychologic and didactic-methodical education. In light of this idea, the paper analyzes the curricula of the Faculty of Philosophy's teaching chairs and departments. The research results indicate that the study programs of these chairs and departments are primarily focused on the academic education of teachers, whereas a significantly smaller amount of attention is allotted to their pedagogic-psychologic and didactic-methodical education.

Key words: teacher education, pedagogic-psychologic and didactic-methodical education teachers, ECTS credits, teacher's competencies.

IV.

Nedžad Leko | Nermina Čordalija

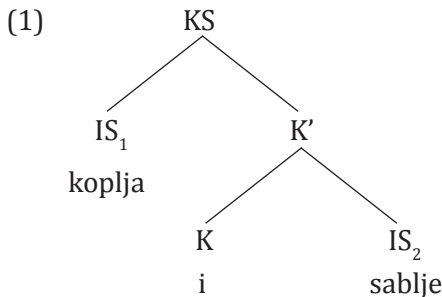
SLAGANJE PREDIKATA SA BLIŽOM IMENICOM U KOORDINIRANOM SUBJEKTU U BOSANSKOM / HRVATSKOM / SRPSKOM JEZIKU

Sažetak: U ranijim eksperimentalnim istraživanjima strategijâ slaganja u južnoslavenskim jezicima, kao i u bosanskom / hrvatskom / srpskom jeziku, utvrđeno je da i ovaj jezik, kao i slovenački, ima tri zasebne strategije slaganja subjekta i predikata kada se subjekat sastoji od koordiniranih imeničkih sintagmi. U tom slučaju oblici slaganja predikata (odnosno glagolskog pridjeva u sastavu predikata) u rodu i broju mogu se realizovati na tri različita načina u zavisnosti od obilježja koordiniranih imeničkih sintagmi u sastavu subjekta. Međutim, primjeri za koje se tvrdi da su rezultat slaganja s imeničkom sintagmom koja je najbliža glagolskom pridjevu, u kontekstima kada koordinirani subjekat slijedi iza glagolskog pridjeva, mogli bi se potencijalno objasniti i kao rezultat rečenične elipse. Analizirajući koordinirane strukture u arapskom jeziku, upravo ovakvu tvrdnju iznose Aoun, Benmamoun i Sportiche (1994). Međutim, ovu je tvrdnju teško braniti ako se uzme u obzir specifičan tip predikata, tzv. zbirni (engl. *collective*) predikat. Na ovo je prvi ukazao Munn (1999) ističući da sa takvim predikati-
ma nikako ne može biti riječi o rečeničnoj elipsi, već se radi o slaganju sa linearno najbližom imeničkom sintagmom. Dakle, imamo dvije konfliktne tvrdnje – jednu koja zagovara rečeničnu elipsu, i drugu koja zagovara koordinaciju sintagmi. U namjeri da provjerimo tačnost jedne ili druge tvrdnje proveli smo eksperiment u kojem smo tražili od izvornih govornika bosanskog / hrvatskog / srpskog jezika da ocijene u kolikoj mjeri rečenice sa zbirnim glagolima koji prethode koordiniranom subjektu odgovaraju pratećem crtežu koji predstavlja događaj ili situaciju koju rečenica izražava. Rezultati su pokazali da je hipoteza o rečeničnoj elipsi neodrživa.

Ključne riječi: *slaganje predikata, postverbalni subjekat, zbirni predikat, koordinirani subjekat, glagolski pridjev*

UVOD

U ranijim eksperimentalnim istraživanjima strategijâ slaganja u južno-slavenskim jezicima (vidi Willer-Gold et al., 2016), kao i u bosanskom / hrvatskom / srpskom jeziku (vidi Čordalija et al., 2016), utvrđeno je da i ovaj jezik, kao i slovenački (vidi Marušič, Nevins, and Badecker, 2015), ima tri zasebne strategije slaganja subjekta i predikata kada se subjekat sastoji od koordiniranih imeničkih sintagmi (koje formiraju hijerarhijsku strukturu predstavljenu u dijagramu stabla u (1)). U tom slučaju oblici slaganja predikata (odnosno glagolskog pridjeva u sastavu predikata) u rodu i broju mogu se realizovati na tri različita načina u zavisnosti od obilježja koordiniranih imeničkih sintagmi u sastavu subjekta. To može biti: (i) slaganje sa subjekatskom sintagmom kao cjelinom (to je slaganje sa maksimalnom projekcijom (KS – koordinirajuća sintagma), tj. projekcijom koordinatora (K) kao upravnog člana cijele sintagme; (ii) slaganje s imeničkom sintagmom (IS) koja je najbliža glagolskom pridjevu, tj. slaganje sa posljednjom imeničkom sintagmom (IS₂) kada je subjekat ispred glagola (SG poredak), ili slaganje sa prvom imeničkom sintagmom (IS₁) kada je subjekat iza glagola (GS poredak); (iii) slaganje sa najvišom imeničkom sintagmom, tj. slaganje s imeničkom sintagmom koja je hijerarhijski u najvišem položaju (IS₁).

Inače, slaganje predikata sa subjektom koji se sastoji od koordiniranih imeničkih sintagmi u slavenskim jezicima je u novije vrijeme predmet intenzivnog teorijskog i eksperimentalnog istraživanja. Ta istraživanja svakako doprinose široj teorijskoj raspravi o ulozi slaganja u gramatici (o tome, između ostalih, raspravljaju Benmamoun et al. (2010), Munn (1999), Bhatt i Walkow (2013)), kao i eksperimentalnim istraživanjima o tzv. fenomenu privlačenja (engl. *attraction*) (o čemu, između ostalih, raspravljaju Bock i Miller (1991), Franck et al. (2006, 2007), Franck (2011)). Kada je riječ o slavenskim jezicima, postoje dva dominantna pristupa. Jedan je isključivo sintaksički, gdje se sintaksička analiza fenomena slaganja

zasniva na intuicijama izvornih govornika ili teorijskim pretpostavkama (takav pristup zauzimaju Bošković (2009) te Puškar i Murphy (2015)), dok je drugi pristup tzv. multikomponentni pristup, koji zagovara to da je pored sintaksičke komponente u procesiranje slaganja uključena i druga, fonetska komponenta na nivou tzv. fonetske forme (engl. *Phonetic Form (PF) Component*) (Marušić et al., 2007, 2015).

Mi se u ovom radu bavimo strategijom slaganja navedenom pod (ii) gore, dakle slaganjem s imeničkom sintagmom (IS_1) koja je najbliža glagolskom pridjevu. Međutim, primjeri za koje se tvrdi da su rezultat slaganja s imeničkom sintagmom koja je najbliža glagolskom pridjevu kada koordinirani subjekat slijedi iza glagolskog pridjeva mogli bi se potencijalno objasniti i kao rezultat rečenične elipse, kao u primjeru (2):

- (2) a. U borbi su se sudarala koplja i sablje.
b. U borbi su se sudarala koplja i ~~u borbi su se sudarale~~ sablje.

RANIJE ANALIZE I OPIS EKSPERIMENTA

Analizirajući koordinirane strukture u arapskom jeziku, upravo ovakvu tvrdnju (tj. da su takve strukture rezultat rečenične elipse) iznose Aoun, Benmamoun i Sportiche (1994). U njihovom pristupu zasnovanom na primjerima iz tri dijalekta arapskog jezika (marokanskom, libanskom i standardnom arapskom) glagolsko slaganje u GS poretku zapravo je rezultat rečenične elipse, a ne slaganja s imeničkom sintagmom koja je najbliža glagolu. Zbog toga, oni predviđaju semantičku nezavisnost dva koordinirana događaja. Međutim, ovu je tvrdnju teško braniti ako se uzme u obzir specifičan tip predikata, tzv. zbirni (engl. *collective*) predikat¹. Na ovo je prvi ukazao Munn (1999) ističući da kod takvih predikata nikako ne može

---

¹ Kontrast u (i) pokazuje da je glagol *sastajati se* zbirni predikat jer se može upotrijebiti kao predikat samo sa subjektom u množini, kao u (ia), ili sa zbirnom imenicom u jednini, kao u (ib), gdje se semantički podrazumijeva množina pošto se vlada sastoji od zbira ministara.

- (i) a. Ministri se sastaju svake srijede.
b. Vlada se sastaje svake srijede.
c. *Ministar se sastaje svake srijede.
d. Ministar se sastaje sa predsjednikom svake srijede.

Primjer (ic) sa subjektom u jednini je neprihvatljiv, ali recenzent s razlogom ukazuje na činjenicu da se zbirni glagol može upotrijebiti i sa subjektom u jednini, pod uslovom da postoji neko proširenje kao u primjeru (id) koji navodi recenzent.

biti riječi o rečeničnoj elipsi, već se radi o slaganju sa linearno najbližom imeničkom sintagmom.

Dakle, imamo dvije konfliktne tvrdnje, jednu koja zagovara rečeničnu elipsu, i drugu koja zagovara koordinaciju sintagmi. U namjeri da proverimo tačnost jedne ili druge tvrdnje proveli smo eksperiment u kojem smo tražili od izvornih govornika bosanskog / hrvatskog / srpskog jezika da ocijene uolikoj mjeri rečenice sa zbirnim glagolima što prethode koordiniranom subjektu odgovaraju pratećem crtežu koji predstavlja događaj ili situaciju koju rečenica izražava. Eksperiment je proveden na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i u njemu je učestvovalo 30 studenata treće godine engleskog jezika.²

Da kratko ilustrujemo formu eksperimenta – jedan crtež je ilustrovao situaciju u kojoj se ukrštaju koplja i sablje i uz taj crtež je išla rečenica (2a). Ako je rečenica (2a) zaista rezultat koordinacije dvije rečenice s elipsom jednog dijela druge rečenice, kao što je to predstavljeno u (2b), onda bi se rečenica interpretirala kao da se radi o dva događaja ukrštanja – gdje se koplja ukrštaju sa kopljima, a sablje sa sabljama. S druge strane, ako se ne radi o koordinaciji rečenica, već o koordinaciji sintagmi, onda to pretpostavlja da se rečenica interpretira kao jedan događaj ukrštanja gdje se koplja ukrštaju sa sabljama, a to je upravo i prikazano na crtežu. To znači da se rečenice kao što je (2a) ne bi mogle podudarati sa crtežima koji se mogu interpretirati samo kao predstavljanje jednog događaja (a u ovom slučaju to je kada se koplja ukrštaju sa sabljama), ako su takve rečenice zaista derivirane primjenom rečenične elipse.

Eksperiment je osmišljen tako da je učesnicima u eksperimentu data rečenica i uz nju prateći crtež, a oni su morali odrediti da li rečenica odgovara crtežu i u kojoj mjeri (na skali 0–100%). U eksperimentu je učestvovalo 30 studenata. Primjenjen je 2 x 2 faktorski dizajn, sa zbirnim glagolima (tj. glagolima tipa *sudarati se*, kao u (3a)) i prostim glagolima (tj. glagolima tipa *izložiti*, kao u (3b)), po osam iz svake grupe glagola, kontrastirajući koordinirane subjekte (KS subjekte) (npr. *koplja i sablje*) sa prostim subjekatskim imeničkim sintagmama (IS subjekti) (npr. *sablje*), što je dalo 32 eksperimentalna elementa, kao i 32 kontrolna elementa, odnosno 32 tzv. filera (engl. *fillers*).

---

² Ovaj eksperiment je urađen u sklopu međunarodnog lingvističkog projekta *Experimental Morphosyntax of South Slavic* u koji su uključeni univerziteti u Zagrebu, Zadru, Novom Sadu, Nišu, Sarajevu i Novoj Gorici, a koji se koordinira s University College London i finansira iz fonda Leverhulme Trust. U pripremi ovog rada učestvovala je i Ivana Jovović, MA iz lingvistike na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

- (3) a. U borbi su se sudarala koplja i sablje.
b. U prodavnici su izložena ogledala i lampe.

Eksperiment je pokazao da postoji statistički značajna razlika između rečenica u zavisnosti od tipa glagola koji je upotrijebljen. Rečenice sa zbirnim glagolima su rangirane niže od rečenica koje su sadržavale glagole koji nisu zbirni. Ta razlika bi se mogla potencijalno objasniti semantičkom složenošću samih zbirnih glagola. Drugim riječima, razlika ne mora biti rezultat tipa koordinacije – rečenična ili sintagmatska koordinacija.

Međutim, ispostavilo se da nije bilo značajne razlike između rečenica sa koordiniranim subjektom (KS subjektom) i prostim subjektom (IS subjektom). To znači da rečenice sa koordiniranim subjektom i zbirnim glagolom nisu derivirane primjenom rečenične elipse. U protivnom, takve rečenice bi bile rangirane znatno niže od svih drugih zbog toga što bi pra-teći crteži bili nepodudarni s interpretacijom rečenice koja pretpostavlja dva događaja, a ne jedan. S druge strane, takva interpretacija bi bila neminovna ako takve rečenice u dubinskoj strukturi podrazumijevaju koordinaciju dvije rečenice. Prema tome, zaključujemo da rečenice sa koordiniranim subjektom i zbirnim glagolom ne mogu biti rezultat rečenične elipse. Eksperiment je pokazao da nema značajne razlike u rangiranju između rečenica koje sadrže koordinirani subjekat ili prosti IS subjekat sa zbirnim glagolom. Ovo se može pripisati činjenici da rečenice sa koordiniranim subjektom nisu derivirane iz koordiniranih rečenica.

DIZAJN EKSPERIMENTA

Eksperiment je proveden korištenjem softvera *Ibex* (vidi Drummond, 2011). Odgovori učesnika u eksperimentu automatski su snimani i kasnije podvrgnuti statističkoj analizi. Da bi se osigurala dijalekatska jednoobraznost, odabrani su učesnici eksperimenta koji su srednjoškolsko obrazovanje stekli u Sarajevu. Eksperiment je realizovan u dvije sesije obavljene u učionici na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Učesnici u eksperimentu bi najprije u sebi pročitali rečenicu a zatim vidjeli crtež koji ilustruje situaciju ili događaj koji se opisuje tom rečenicom. Njihov zadatak je bio da ocijene da li se i u kojoj mjeri crtež podudara sa rečenicom koju su pročitali na kompjuterskom ekranu tako što će koristiti miš i kliknuti na lijevu ili desnu stranu pomične skale. Lijeva strana skale je bila crvene boje i značila je da je podudarnost između crteža i rečenice veoma mala, a desna strana skale je bila zelene boje i označavala je veliku podudarnost između crteža i rečenice. Ukupno trajanje eksperimenta je bilo 25 minuta.

Nakon osam probnih primjera, svaki ispitanik je dobio 64 rečenice i isti broj pratećih crteža. Dužina rečenica je bila uravnotežena sa prosječnom dužinom od 41 slova. Primijenjen je 2 x 2 faktorski dizajn, a stimuli su osmišljeni tako da su četiri uslova (engl. *condition*) uključivala zbirne glagole sa koordiniranim subjektom, a četiri obične glagole sa koordiniranim subjektom. Svi oblici slaganja su bili ili ženskog ili srednjeg roda. Nije bilo oblika tzv. *default* slaganja u muškom rodu. Svaka rečenica je imala GS poredak, dakle subjekat je slijedio iza glagola, i svaka je započinjala priloškom ili prijedloškom sintagmom.

Kao što je ranije objašnjeno, zbirni glagoli su uvršteni zbog toga što oni dovode do slaganja sa linearno najbližom imenicom u koordiniranom subjektu, a istovremeno se semantički moraju odnositi na obje imenice u sastavu koordiniranog subjekta. Četiri uslova su uključivala koordinirane imenice različitog roda, kombinacije ženskog i srednjeg roda (ŽS), odnosno kombinacije srednjeg i ženskog roda (SŽ), a četiri su uključivala proste (nekoordinirane) imenice ženskog (Ž), odnosno srednjeg roda (S). Sveukupno je bilo osam uslova, od kojih je svaki bio zastupljen u četiri rečenice, što je dalo ukupno 32 stimulusa. Pri tom smo koristili oblike množine zajedničkih imenica koje ne označavaju ljudska bića i imenice koje označavaju nešto neživo (engl. *inanimate*).

Jedna grupa stimulusa je uključivala zbirne glagole sa koordiniranim subjektom ženskog i srednjeg roda (Ž+S):

- (4) Na gomilu su bile izdvojene prepone i kladiva.

Druga grupa je uključivala zbirne glagole sa koordiniranim subjektom srednjeg i ženskog roda (S+Ž):

- (5) Na mostu su se mimoilazila vozila i kočije.

Kod osam stimulusa zbirni glagoli su se kombinovali sa prostim (nekoordiniranim) subjektom ženskog roda, kao u (6), odnosno srednjeg roda, kao u (7):

- (6) U moru su se zapetljale mreže.
(7) U bici su se sudarala koplja.

Preostali stimulusi su uključivali glagole koji nisu zbirni, s istom strukturom subjekta. Subjekat su činile koordinirane imenice ženskog i srednjeg roda (Ž+S), kao u (8), ili srednjeg i ženskog roda (S+Ž), kao u (9):

- (8) Na zidu su visile medalje i priznanja.
(9) U trgovini su izložena ogledala i lampe.

Kod osam stimulusa glagoli koji nisu zbirni su se kombinovali sa prostim (nekoordiniranim) subjektom ženskog roda, kao u (10), odnosno srednjeg roda, kao u (11):

- (10) U ladicu su stavljene vizitke.
- (11) Nakon parade su počišćena parkirališta.

U slučaju filera smo imali četiri uslova sa zbirnim glagolima i četiri uslova sa glagolima koji nisu zbirni, a koji manifestuju slaganje sa najbližom imenicom. Imali smo i jedan uslov sa koordiniranim imenicama muškog roda (M+M), kao u (12), te tri uslova s imenicama sva tri roda (M, Ž, S) i odgovarajućim slaganjem na glagolskom pridjevu, kao u (13), (14) i (15). Sva četiri primjera uključuju zbirne glagole.

- (12) Na prelazu su se sudarili vozovi i autobusi.
- (13) Jedan pored drugog su složeni kompjuteri.
- (14) Kroz brda su se provlačile rijeke.
- (15) Potocima su povezana jezera.

Primjeri koji slijede (16)–(19) su paralelni primjerima (12)–(15), s tim da sadrže glagole koji nisu zbirni:

- (16) Od zime su se smrзли prsti i nokti.
- (17) Na stolu su stajali telefoni.
- (18) Na polici su stajale knjige.
- (19) U čamcu su ostavljena vesla.

I u ovom slučaju imamo osam uslova i četiri rečenice za svaki uslov, dakle, 32 filera, s tim da polovina (16) ilustruje potpunu nepodudarnost između rečenice i pratećeg crteža.

REZULTATI

Ukupno gledano, primjeri sa zbirnim predikatima koji sadrže oba tipa subjekta – koordinirani i prosti – pokazali su se veoma prihvatljivim kad je riječ o podudarnosti između rečenice i pratećeg crteža. Za takve primjere srednja vrijednost podudarnosti između rečenice i pratećeg crteža iznosi 77%.

Za zbirne glagole sa koordiniranim subjektom ženskog i srednjeg roda (Ž+S), koji se slažu sa najbližom imenicom, podudarnost između crteža i prateće rečenice bila je 82%. Kod primjera sa potpuno istim uslo-

vima, ali uz obrnut poredak imenica (S+Ž), podudarnost je bila nešto manja – 71%. Slično se pokazalo kod primjera sa zbirnim glagolima i prostim subjektom (IS), odnosno subjektom koji nije koordiniran. U slučaju imenica srednjeg roda i slaganja glagolskog pridjeva u srednjem rodu podudarnost je ponovo bila znatno manja (67%) nego s imenicama ženskog roda, gdje je podudarnost iznosila 87%.

Kod glagola koji nisu zbirni podudarnost između rečenica i odgovarajućih crteža kod primjera sa koordiniranim subjektom ženskog i srednjeg roda (Ž+S) je bila izuzetno velika – 94%. Primjeri sa prostim subjektom (IS) ženskog roda također pokazuju veliku podudarnost – 95%. Kod primjera sa glagolima koji nisu zbirni i koordiniranim subjektom srednjeg i ženskog roda (S+Ž), ili sa prostim subjektom (IS) srednjeg roda, podudarnost je iznosila 86%, odnosno 89%.

Kada se radi o analizi filera, primjeri sa pojedinačnim imenicama muškog, ženskog ili srednjeg roda u množini, a koji su svi predstavljali slaganje rečenice i crteža, podudarnost je iznosila 89% (prosječna vrijednost). Primjeri sa koordiniranim imenicama muškog roda i slaganjem u muškom rodu, a koji su također predstavljali primjere slaganja rečenice i crteža, su rangirani nešto više – 90%.

Ostatak filera je ilustrovao nepodudarnost rečenice i pratećeg crteža. Naprimjer, uz rečenicu s imenicom muškog, ženskog ili srednjeg roda u množini, koja uzrokuje odgovarajuće slaganje u množini, kao u (20), stajao je crtež koji je ilustrovao isti događaj, ali sa jednim objektom, a ne više njih (naprimjer, u (20) crtež je predstavljao jedan, a ne više aviona).

(20) Na nebu su vijugali avioni.

Za imenice sva tri roda srednja vrijednost podudarnosti je bila svega 26%. Neobičan slučaj predstavljaju primjeri sa koordiniranim imenicama muškog roda koji su osmišljeni da ilustruju slaganje u jednini. Rečenicu (21) je pratio crtež koji predstavlja jedan voz i jedan autobus.

(21) Na prelazu su se sudarili vozovi i autobusi.

Ocjena podudarnosti u ovom slučaju je bila gotovo dvostruko veća (45%) nego što je to bio slučaj sa primjerima rečenica koje su sadržavale samo jednu imenicu, kao u (20).

Određeni broj primjera s imenicama ženskog ili muškog roda u množini i odgovarajućim slaganjem glagolskog pridjeva predstavljao je potpuno nepodudarnost rečenice i pratećeg crteža. Naime, crtež je predstavljao potpuno drugačiji predmet od onog u rečenici. Tako je, npr., uz rečenicu

(22) stajao crtež koji predstavlja složene fascikle, a uz rečenicu (23) crtež koji predstavlja kugle na polici.

(22) Jedan pored drugog su složeni kompjuteri.

(23) Na polici su stajale knjige.

Podudarnost kod ovih primjera bila je vrlo mala, svega 3% za imenice ženskog roda i 5% za imenice muškog roda. Dodavanje još jedne imenice tako da se dobije koordinirani subjekat, npr. koordinirani M+M subjekat, značajno je uvećavalo ocjenu podudarnosti. Tako kod primjera sa koordiniranim imenicama muškog roda, gdje je crtež tačno predstavljao jednu od imenica, ali ne i drugu, podudarnost je iznosila 41%.

Bilo je i primjera koji su sadržavali imenice muškog, ženskog ili srednjeg roda s ispravnim slaganjem glagolskog pridjeva, ali u kojima je odgovarajuća priloška ili prijedložka sintagma bila pogrešno predstavljena na crtežu. Tako je rečenicu (24) pratio crtež sa kobasicama koje vise na konopcu, rečenica (25) je bila ilustrovana crtežom na kojem su kamioni parkirani jedan uz drugi, a uz rečenicu (26) je stajao crtež sa posterom savijezđa zalijepljenim na zidu.

(24) Na frižideru su se sušile kobasice.

(25) Jedan nasuprot drugog su se parkirali kamioni.

(26) Kroz ključaonicu su se vidjela savijezđa.

Ovdje je podudarnost bila najmanja s imenicama ženskog roda – 15%. Kod imenica srednjeg roda podudarnost je iznosila 24%, a kod imenica muškog roda 29%.

DISKUSIJA

Rezultati našeg eksperimenta potvrđuju da rečenice sa koordiniranim subjektom u položaju iza glagola nisu rezultat rečenične elipse. Srednja vrijednost podudarnosti kod rečenica sa zbirnim glagolom i četiri tipa subjekta (koordinirani subjekat Ž+S roda, koordinirani subjekat S+Ž roda, prosti subjekat ženskog roda, i prosti subjekat srednjeg roda) iznosila je 76.7%. Preciznije rečeno, zbirni glagoli sa prostim subjektom ženskog roda ispoljili su najveću podudarnost (87%), zatim slijede primjeri sa koordiniranim subjektom Ž+S roda (82%). Najniža podudarnost bila je kod primjera sa prostim subjektom srednjeg roda (67%). Primjeri sa glagolima koji nisu zbirni ponašaju se na isti način pošto se podudarnost

povećava ako je subjekat ženskog roda. Kod primjera sa glagolima koji nisu zbirni i subjektom ženskog roda podudarnost je iznosila 95%, a kod primjera sa koordiniranim subjektom *Ž+S* roda podudarnost je bila 94%. Ona se značajno smanjuje kada je subjekat srednjeg roda (89%) i kada imamo koordinirani *S+Ž* subjekat (86%).

Ovi rezultati imaju dodatnu implikaciju. Zašto se procenat podudarnosti povećava kada je subjekat imenica ženskog roda, ili kada je u koordiniranom subjektu prva imenica ženskog roda? Odgovor na ovo pitanje možda leži u učestalosti imenica ženskog roda u odnosu na imenice srednjeg roda. S obzirom na nedostatak informacija o procentualnom odnosu imenica različitog roda u bos. / hrv. / srp. jeziku, navodimo ovdje podatke iz drugog slavenskog jezika – ruskog. Akhutina et al. (1999) navode da se u ruskom jeziku 41% imeničkog leksikona sastoji od imenica ženskog roda, a samo 13% od imenica srednjeg roda. Stoga, ako pretpostavimo da bi sličan odnos mogao biti i u korpusu imenica bos. / hrv. / srp. jezika, mogli bismo zaključiti da je ovdje riječ o uticaju učestalosti određenog roda kod imenica na razumijevanje.

Analiza filera takođe donosi zanimljiv obrt. Kao što se moglo i očekivati, primjeri u kojima se rečenice i crteži podudaraju pokazali su visok procenat podudarnosti, sa srednjom vrijednošću od 89%. Međutim, kod primjera sa prostim subjektom koji su ilustrovali nepodudarnost u broju (jedan objekat na crtežu, a glagolski pridjev u obliku množine) i nepodudarnost u predmetu (crtež ne predstavlja onaj predmet koji označava imenica u rečenici) procenti podudarnosti su, prema očekivanjima, bili niski. Kada je riječ o nepodudarnosti u broju, prosječna vrijednost je bila 28%, a kod nepodudarnosti u predmetu prosječna vrijednost je bila 4%. Međutim, u slučaju subjekta sa koordiniranim imenicama muškog roda zabilježen je značajan porast postotka podudarnosti. U tom slučaju, kod nepodudarnosti u broju prosječna vrijednost je bila 45%, što je prilično neočekivano s obzirom na to da su koordinirane imenice bile u množini dok je crtež predstavljao samo jedan predmet. Kada je riječ u nepodudarnosti u predmetu, prosječna vrijednost je bila 41% – ponovo neočekivano visok postotak s obzirom na to da je jedna imenica u koordiniranom subjektu bila pogrešno predstavljena na crtežu.

Kakve su implikacije prethodno navednog za hipotezu da slaganje glagola sa najbližom imenicom nije rezultat rečenične elipse? S jedne strane, ovim se pobija ideja da bi se ovdje moglo raditi o elipsi kod primjera gdje se glagolski pridjev slaže sa najbližom imenicom, jer da je to slučaj, onda bi svi primjeri koordiniranih imenica muškog roda, kao u (27) sa nepodudarnošću u broju ili predmetu, bili ocijenjeni znatno niže.

(27) Na prelazu su se sudarili vozovi i autobusi.

Procenat od 45% za podudarnost između rečenice u (27) i crteža koji predstavlja sudar jednog voza sa jednim autobusom pokazuje da čak i kada imamo nepodudarnost u broju, učesnici u eksperimentu tretirali su oblik glagolskog pridjeva *sudarili* kao rezultat slaganja sa najbližom imenicom jer su se na crtežu sudarili voz i autobus, a ne voz i voz, odnosno autobus i autobus, što bi bila odgovarajuća interpretacija da je riječ o rečeničnoj elipsi.

Međutim, prosječna vrijednost od 41% za primjere koji ilustruju nepodudarnost predmeta (crtež predstavlja neki drugi predmet, a ne onaj koji označava imenica u datoj rečenici) sa koordiniranim imenicama muškog roda ukazuje na nešto drugo. Ako pretpostavimo da je oblik slaganja glagolskog pridjeva zapravo rezultat rečenične elipse, onda bi to moglo objasniti zašto je podudarnost bila relativno visoka za primjere kao što je (28):

(28) U kolicima su dovezeni kaktusi i kokosi.

Interpretacija koja podrazumijeva rečeničnu elipsu bi pretpostavila da su kaktusi i kokosi dovezeni posebno u zasebnim kolicima, pa bi to onda moglo lako objasniti zašto je podudarnost bila visokih 41%. Kokosi su bili jasno predstavljeni na crtežu, a činjenica da drugi predmet nisu bili kaktusi već ananasi nema puno značaja za interpretaciju koja podrazumijeva rečeničnu elipsu.

Međutim, analiza eksperimentalnih stimulusa je pokazala da je podudarnost između rečenica i odgovarajućih crteža koji ilustruju slaganje glagola sa najbližom imenicom veoma visoka, što onda isključuje mogućnost da se takvo slaganje tretira kao rezultat rečenične elipse. I analiza filera ovo potvrđuje. Posebno su zanimljivi primjeri koji ilustruju nepodudarnost između rečenice i pratećeg crteža. Nepodudarnost u broju je pokazala da, iako je slaganje u broju bilo narušeno pošto je crtež predstavljao pojedinačne predmete a prateća rečenica sadržavala koordinirane imenice u množini, učesnici u eksperimentu su ipak interpretirali takve rečenice kao primjer koordinacije i slaganja sa najbližom imenicom, a ne kao slučaj rečenične elipse.

Nepodudarnost u predmetu, s druge strane, pokreće pitanje da li je slaganje sa najbližom imenicom ipak slučaj rečenične elipse, pošto je procenat podudarnosti bio visok kod primjera sa koordiniranim imenicama muškog roda čak i onda kada je jedna od koordiniranih imenica bila pogrešno predstavljena na pratećem crtežu. Međutim, ovakav rezultat teško da može imati nekog značaja u okviru sveukupne analize. Naime, od ukupno 64 pri-

mjera samo su dva ilustrovala ovaj uslov. Pored toga, ako analiziramo pojedinačne odgovore za svakog učesnika u eksperimentu, uočavamo da su samo dva učesnika, od ukupno njih 30, ocijenila primjere sa koordiniranim imenicama muškog roda i sa nepodudarnim predmetom na crtežu veoma visoko, što je, naravno, imalo odraza na ukupan rezultat. Ostali učesnici u eksperimentu su se opredijelili ili za sredinu skale, što znači da se radi o djelimičnoj podudarnosti, ili pak za lijevu stranu skale, što znači da je podudarnost bila veoma niska. Bilo bi neophodno provesti dodatna istraživanja da bismo uopšte mogli tvrditi da rezultati za ova dva eksperimentalna primjera upućuju na rečeničnu elipsu. Shodno tome, smatramo da rezultati svih ostalih eksperimentalnih primjera za sve ostale uslove zaista upućuju na to da je slaganje sa najbližom imenicom zasebna strategija slaganja i da se takvi primjeri ne mogu podvesti pod rečeničnu elipsu.

Posebnu pažnju smo posvetili primjerima koji sadrže zbirne glagole. Postavili smo hipotezu da, ukoliko je slaganje sa najbližom imenicom zapravo rezultat rečenične elipse, onda podudarnost kod primjera sa zbirnim glagolima ne bi bila veoma visoka zbog toga što bi se primjeri kao što je (29) interpretirali kao vozila koja prolaze pored drugih vozila, i kočije koje prolaze pored drugih kočija, a ne kao mimoilaženje vozila i kočija.

(29) Na mostu su se mimoilazila vozila i kočije.

Međutim, to se nije desilo. Naprotiv, podudarnost je bila veoma visoka – 71% za primjere sa koordiniranim imenicama srednjeg i ženskog roda (S+Ž), kao u primjeru (29). Zbog toga zaključujemo da je slaganje sa najbližom imenicom legitimna strategija slaganja.

Međutim, naša analiza na implicitan način otvara nekoliko pitanja koja bi trebalo dodatno istražiti. Tako bi se u jednoj studiji mogla ispitati ocjena nepodudarnosti u predmetu u slučaju koordiniranih imenica muškog roda (M+M). Ako bi statistički značajan procenat učesnika ovake primjere označio kao podudarnost, onda bi se slaganje glagolskog pridjeva u muškom rodu moglo interpretirati kao rezultat rečenične elipse. Drugo pitanje koje bi se moglo istražiti odnosi se na povećanje procenta podudarnosti kada je subjekat pojedinačna imenica ženskog roda, ili kada je imenica ženskog roda najbliža imenica u koordiniranom subjektu. U ovoj studiji smo sugerisali da bi ovo moglo biti rezultat veće učestalosti imenica ženskog roda u korpusu u poređenju s imenicama srednjeg roda, ali bi dodatne studije u ovom slučaju bile neophodne. I pored ovih pitanja koja ostaju za buduća istraživanja, naša studija je uspjela pokazati da slaganje sa najbližom imenicom nije rezultat rečenične elipse, već zasebna strategija slaganja.

LITERATURA

- Akhutina, Tatiana, Andrei Kurgansky, Maria Polinsky i Elizabeth Bates. Processing of Grammatical Gender in a Three-Gender System: Experimental Evidence from Russian. *Journal of Psycholinguistic Research*, Vol. 28, No. 6: 695–713, 1999.
- Aoun, Joseph, Elabbas Benmamoun i Dominique Sportiche. Agreement, word order, and conjunction in some varieties of Arabic. *Linguistic Inquiry*, 25: 195–220, 1994.
- Aoun, Joseph, Elabbas Benmamoun i Dominique Sportiche. Further remarks on first conjunct agreement. *Linguistic Inquiry*, 30: 669–681, 1999.
- Benmamoun, Elabbas. Functional and inflectional morphology: Problems of projection, representation and derivation. PhD diss. University of Southern California, 1992.
- Benmamoun, Elabbas, Archana Bhatia i Maria Polinsky. Closest conjunct agreement in head final languages. U: J. van Craenenbroeck, eds. *Linguistic Variation Yearbook 2009*, 67–88, 2010.
- Bhatt, Rajesh i Martin Walkow. Locating agreement in grammar: an argument from agreement in conjunctions. *Natural Language and Linguistic Theory*, 31(4): 951–1013, 2013.
- Bock, J. K. i Miller, C. A. Broken agreement. *Cognitive Psychology*, 23: 45–93, 1991.
- Bošković, Željko. Unifying first and last conjunct agreement. *Natural Language and Linguistic Theory*, 27: 455–496, 2009.
- Bošković, Željko. Conjunct-Sensitive Agreement: Serbo-Croatian vs Russian. U: G. Zybatow, P. Dudchuk, S. Minor i E. Pschehotskaya (eds.). *Proceedings of FDSL 7*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 31–48, 2010.
- Čordalija, Nermina et al. Grammars of Participle Agreement with Conjoined Subjects in Bosnian / Croatian / Serbian. *Journal of Slavic Linguistics*, 24: 71–112, 2016.
- Drummond, Alex. *IbexFarm*. Version 0.2.7, 2011. (available at <http://spellout.net/ibexfarm>)
- Franck, Julie. Reaching agreement as a core syntactic process. Commentary on Bock and Middleton 'Reaching Agreement'. *Natural Language and Linguistic Theory*, 29: 1071–1086, 2011.
- Franck, J., Lassi, G., Frauenfelder, U. H. i Rizzi, L. Agreement and movement: A syntactic analysis of attraction. *Cognition*, 101: 173–216, 2006.

- Franck, J., Frauenfelder, U. H. i Rizzi, L. A Syntactic Analysis of Interference in Subject-Verb Agreement. *MIT Working Papers in Linguistics*, 53: 173–190, 2007.
- Marušič, Franc, Andrew Nevins i Amanda Saksida. Last-conjunct agreement in Slovenian. U: Robert Compton, Magda Goledzinowska i Ulyana Savchenko (eds.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics* 15. Ann Arbor, Mich.: Michigan Slavic Publications, 210–227, 2007.
- Marušič, Franc, Andrew Nevins i William Badecker. The Grammars of Conjunction Agreement in Slovenian. *Syntax*, 18.1: 39–77, 2015.
- Munn, Alan. First conjunct agreement: Against a clausal analysis. *Linguistic Inquiry*, 30.4: 643–668, 1999.
- Munn, Alan. A null operator analysis of ATB gaps. *The Linguistic Review*, 9: 1–26, 1992.
- Nevins, Andrew. Discarding a clausal coordination and ellipsis source for CCA: a picture-matching study. Talk at *Ellipsis Across Borders Conference*. University of Sarajevo, 20–21 June, 2016.
- Puškar, Zorica i Andrew Murphy. Closest Conjunct Agreement in Serbo-Croatian: A Rule-Ordering Account. U: A. Assmann, S. Bank, D. Georgi, T. Klein, P. Weisser i E. Zimmermann (eds.). *Topics at Infl. Vol 92 of Linguistische Arbeitsberichte* (LAB), Universität Leipzig, 2015.
- Willer-Gold, Jana et al. Conjunct agreement and gender in South Slavic: From theory to experiments to theory. *Journal of Slavic Linguistics*, 24(1): 187–224, 2016.

POSTVERBAL CONJOINED SUBJECTS AND FIRST CONJUNCT AGREEMENT IN BOSNIAN/CROATIAN/SERBIAN

ABSTRACT

In recent experimental research it was shown that South Slavic languages have three separate strategies of subject-predicate agreement when the subject consists of conjoined noun phrases. However, in postverbal contexts, agreement with the closest conjunct could potentially be analysed as an instance of clausal ellipsis, as claimed by Aoun, Benmamoun and Sportiche (1994). This claim is difficult to defend if a specific type of predicates is taken into account – the so-called collective predicates. This led Munn (1999) to argue that structures with collective predicates are necessarily instances of participle agreement with the linearly closest noun phrase, not of clausal ellipsis. Thus, we are confronted with two conflicting claims - one which argues clausal ellipsis, and the other favouring phrasal coordination. To resolve this conflict, we designed a sentence-picture matching experiment. The participants, native speakers of Bosnian/Croatian/Serbian, were asked to compare sentences containing collective predicates that precede conjoined subjects with pictures illustrating the event expressed by the sentence, and rate the level of correspondence. The results proved that the clausal ellipsis hypothesis cannot be maintained.

Key words: *predicate agreement, postverbal subjects, collective predicates, conjoined subjects, participles*

Nejla Kalajdžisalihović

PRIMJENA ELIPSE U OCJENAMA HOTELA KAO PARAMETRA AUTENTIČNOSTI

Sažetak: Rad ukazuje na značaj kritičkog pristupa čitaoca pri procjeni autentičnosti ocjena hotela na internetu koje su pisane na engleskom jeziku. Ocjene hotela, pisane informativnim stilom, sadrže mjerljive konstituente (vrste riječi), koji su u mnogim istraživanjima označeni kao parametri za nijansiranje autentičnosti. Međutim, korpusi ocjena hotela na internetu koji će biti spomenuti u radu, unakrsno upareni sa korpusima ocjena koje su na engleskom jeziku pisali volonteri za potrebe istraživanja, predstavljeni su i analizirani na osnovu prisustva jezičnog sadržaja o kojem postoje oprečna mišljenja u stilometriji. U ovom radu bit će predstavljeni zaključci doneseni na osnovu analize primjera manjeg korpusa od 160 ocjena hotela, u kojima je prisutna višestruka elipsa, analiziranih putem aplikacije *Review Sceptic*. Budući da se prema rezultatima analize aplikacije *Review Sceptic* radi o autentičnim pozitivnim i negativnim ocjenama, u ovom se radu predlaže to da se i elipsa može smatrati dopunskim parametrom za potvrdu autentičnosti ocjene.

Ključne riječi: *evaluacija, detekcija, elipsa, frekvencija, engleski jezik*

UVOD

Danas je najpopularniji i najlakši način pristupa informacijama o uvjetima smještajnih kapaciteta čitanje ocjena hotela ili, općenito, kratkih asinhronih poruka koje korisnici interneta najčešće pišu na engleskom jeziku. Postoji nekoliko veoma popularnih i aktivnih internet-stranica na kojima se svakodnevno razmjenjuju elektronske poruke, kao što su *Booking.com* i *TripAdvisor.com*. U slučaju da se radi o autentičnim ocjenama, razlog za ostavljanje kratkih poruka od najčešće minimalno 100 slovnih znakova

nalazimo prvenstveno u tome da korisnik određene usluge, npr. hotela, apartmana ili restorana, želi podijeliti svoje iskustvo s aktivnim i neaktivnim čitaocem poruke, ili na taj način želi pomoći drugim potencijalnim korisnicima usluge (Danescu et al., 2009: 2). Nakon slanja poruke korisnik osvaja zvjezdice ili bodove koji mu pomažu da stekne tzv. reputaciju. Na osnovu izgrađene reputacije svaki naredni komentar koji ostavlja postaje vjerodostojniji za čitaoca. Onog trenutka kada pisac poruke pošalje ocjenu hotela, portal filtrira poruku i pregleda da li sadrži uvredljiv sadržaj. Nakon što poruka bude objavljena, hotel može odgovoriti na poruku ili je ignorirati. Na taj način i hotel postaje aktivni čitalac poruke. Neaktivni čitaoci poruke su i oni korisnici koji čitaju ažurirani sadržaj na osnovu kojeg donose odluke. Bez obzira na to što je interakcija između pošiljalaca i primalaca poruke uglavnom jednosmjerna, korisnici interneta se najčešće koriste ocjenama hotela kada odlučuju koji hotel rezervirati, što dovodi i do toga da „trend ostavljanja lažnih ocjena na internetu postepeno postaje ustaljena zlonamjerna praksa u e-biznisu“ kojom se nastoji veoma brzo doći do odlične reputacije (Banerjee & Chua, 2014: 1). U posljednje vrijeme računalna i forenzička lingvistika bave se pronalaženjem najbolje metode za otkrivanje elemenata poruke koji upućuju na to da li se radi o lažnoj ocjeni. Autori su se u dosadašnjim istraživanjima uglavnom bavili prisustvom jezičnog sadržaja koji je predstavljen rezultatima softverskih aplikacija za izlistavanje frekvencije riječi. U tekstu koji slijedi predstaviti ćemo najvažnije rezultate dosadašnjih istraživanja o prisustvu jezičnog sadržaja u autentičnim i lažnim ocjenama hotela kako bismo ukazali na rezultate u vezi s kojim dolazi do neslaganja kod nekih autora. Budući da su ocjene u kojima se nalazi višestruka elipsa izlistane kao autentične, nakon analize, putem aplikacije *Review Sceptic*, u dijelu rada koji se bavi analizom primjera iz korpusa predlaže se da se prilikom određivanja stepena autentičnosti ocjene u obzir uzima i elipsa.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA O PRISUSTVU JEZIČNOG SADRŽAJA KAO PARAMETRA AUTENTIČNOSTI

Na primjeru ocjena čikaških hotela zaključeno je da lažne pozitivne ocjene koje su pisali volonteri za potrebe istraživanja nisu sadržavale veliku frekventnost imenica, dok su autentične ocjene, u odnosu na druge vrste riječi, sadržavale visok procenat ličnih imena ili imeničkih sintagmi. Lažne ocjene su obično sadržavale izmišljene sudionike u diskursu. Autentične i lažne ocjene također su se razlikovale u pogledu interpunkcije i

niskofrekventnih riječi. Autentične ocjene su sadržavale više imenica, dok su lažne ocjene sadržavale više glagola (Steele, 2011).

Zanimljivo je i to da autentične ocjene sadrže osvrte na prostor (eng. *spatial configurations*), a Vrij (2009) ovu tvrdnju potvrđuje zaključkom da je teško utkati prostorne konfiguracije u lažnu izjavu. Također, prema istraživanju objavljenom 2015. godine, u lažnim se ocjenama na početku rečenice najčešće javlja ime hotela (Chen et al., 2015: 468). Osim prisustva ili odsustva pojedinih vrsta riječi, prema istraživanju s Univerziteta Cornell, sve je više lažnih ocjena hotela koje su napisane s namjerom da sadrže pravopisne greške, i to kako bi prilikom čitanja bilo zaključeno da se radi o autentičnoj ocjeni. Iz toga razloga navodimo dva primjera iz spomenutog istraživanja (Ott et al., 2011: 309), od kojih je jedan autentičan (1), a drugi predstavlja lažnu ocjenu hotela (2):

(1) I have stayed at many hotels traveling for both business and pleasure and I can honestly say that The James is tops. The service at the hotel is first class. The rooms are modern and very comfortable. The location is perfect within walking distance to all of the great sights and restaurants. Highly recommend to both business travellers and couples.

(2) My husband and I stayed at the James Chicago Hotel for our anniversary. This place is fantastic! We knew as soon as we arrived we made the right choice! The rooms are BEAUTIFUL and the staff very attentive and wonderful!! The area of the hotel is great, since I love to shop I couldn't ask for more!! We will definatly be back to Chicago and we will for sure be back to the James Chicago.

Razlog zbog kojeg drugi primjer sadrži indikatore koji upućuju na to da se ne radi o autentičnoj ocjeni, prema ovom istraživanju, nalazimo u frekvenciji isticanja, ekspresivnosti i prenaplašavanja (upotreba uzvičnika), upotrebi velikih slova za pridjeve (*beautiful*) i prisustvu pravopisnih grešaka (*definatly*).

Nadalje, u primjeru (1), koji sadrži manji broj zamjenica, uključenost govornika je (eng. *speaker commitment*) (Olsson, 2004: 123), ako izuzmemo prisustvo zamjenice za prvo lice jednine (*I*), prisutnija i sadrži sekvencijalnost te logičan slijed elemenata prostorne konfiguracije. U elemente prostorne konfiguracije mogli bismo svrstati prisustvo priloških odredbi za mjesto, egzistencijalno *there* i deksu, te svaku vizuelno dostupnu informaciju koju bi bilo moguće utvrditi odlaskom na mjesto koje je opisano u ocjeni hotela.

I dalje ostaje neriješeno pitanje prisustva zamjenica, jer se, prema dosadašnjim istraživanjima iz oblasti psiholingvistike (Newman et al.,

2003), došlo do zaključka da se u porukama obmane rijetko koristi zamjenica za prvo lice jednine. Na taj se način autor poruke, kako se smatralo, distancira od onoga o čemu svjedoči (Olsson, 2004: 134). Međutim, prema istraživanjima iz 2009. godine (Yoo & Gretzel, 2009), prisustvo zamjenice za prvo lice jednine je jedan od najmjerodavnijih indikatora da se radi o lažnoj ocjeni jer se njome nastoji kompenzirati odsustvo pisca poruke u vremenu i prostoru. Prema Olssonu (2004), osim prisustva ili odsustva zamjenica, relevantni su i drugi elementi koji upućuju na uključenost govornika, a to su: vrijeme, mjesto, redoslijed impresija, prenaplašenost i glagolsko vrijeme.

Osim zamjenica, o kojima se češće govori u atribuciji autorstva nego o elementima prostorne konfiguracije, postoji još nekoliko oprečnih mišljenja o prisustvu jezičnog sadržaja, jer, prema rezultatima istraživanja iz 2015. godine, autori navode, referirajući na prethodno spomenuto istraživanje (Otto et al., 2011), da je „intenzitet emocija u lažnim ocjenama obično blaži od intenziteta emocija u autentičnim ocjenama“ (Chen et al., 2015: 472). Emocije su svakako i kulturološki uvjetovan fenomen, ali se u dosadašnjim istraživanjima ne razmatraju u tom kapacitetu.

Kao što su autori i zaključili, potrebno je provesti više istraživanja, te se pri analizi rečenica ili segmenata svakako ne treba uvijek voditi ustaljenom listom parametara obmane izvedenih unakrsnim uparivanjem korpusa, već svaku ocjenu posmatrati i kao jedinstvenu u svom kontekstu. S druge strane, ukoliko prisustvo određene kategorije može biti manje ili više zastupljeno, veću je pažnju potrebno posvetiti analizi eliptiranog sadržaja poruke bez obzira na to da li se radi o pozitivnoj ili negativnoj ocjeni.

Kada govorimo o dužini analiziranoga teksta, pretpostavlja se da je prosječna dužina riječi i rečenice u autentičnim ocjenama kraća od prosječne dužine riječi i rečenice u porukama koje nisu autentične, jer je svrha autentičnih ocjena da brzo informiraju čitaoca o hotelskom smještaju jezikom SMS poruke, pri čemu autor teksta ne ulaže mnogo vremena u pisanje ocjene. Najfrekventnije autentične ocjene iz korpusa, pisane informativnim stilom a koje će biti predstavljene u daljem tekstu, sastoje se od jedne rečenice u kojoj je prisutna višestruka elipsa.

KORPUS

Korpus ovoga rada sastojao se od 160 ocjena hotela odabranih komparacijom pozitivnih i negativnih autentičnih nedupliciranih ocjena jednog hotela sa velikim prilivom gostiju iz zemalja engleskoga govornog područja i če-

tiri manja hotela sa znatno manjim prilivom gostiju s engleskoga govornog područja. Radi zaštite privatnosti hotela i korporacijskih pravila, autorica navodi primjere koji su dostupni na portalu *Booking.com* i predstavljaju javno dostupnu informaciju (eng. *public domain*). Tekst ocjena sa portala *Booking.com* filtriran je čitanjem i izdvajanjem primjera u kojima je prisutna elipsa budući da ovakve ocjene ne bi bile relevantne za program koji analizira i mjeri prisustvo jezičnog sadržaja. Primjeri koji su izdvojeni napisani su na engleskom jeziku, a autori teksta su iz Velike Britanije. Ocjene su analizirane za period od godinu dana (2014–2015. i 2016–2017). Peng & Zhong (2014) navode da se duplicirane ocjene mogu smatrati *spamom*, te su u obzir uzeti samo oni primjeri koji se ne ponavljaju.

Otežavajuća okolnost prilikom odabira primjera za korpus jeste činjenica da se na internet-stranici hotela ocjene arhiviraju te da nije bilo moguće dobiti dozvolu hotela za navođenje imena hotela u samom radu. I, na kraju, otežavajuća okolnost u procesu atribucije autorstva ili dokazivanju autentičnosti jezičnog sadržaja je problem anonimnosti korisnika te mogućnost njene zloupotrebe, ali i činjenica da objavljivanje ocjena također ne zavisi od samoga korisnika već administratora stranice.

Prema analizi pomoću aplikacije *Review Sceptic* (Cornell University), ocjene iz korpusa označene su kao autentične. Opravdanje autentičnosti sadržaja elipsom nalazimo u činjenici da je pisac ocjene napisao sadržaj ocjene u nedostatku vremena ili nakon što je dobio e-mail s molbom da ocijeni smještaj. Ovi e-mailovi obično stižu na adresu korisnika nekoliko dana nakon boravka u hotelu, te je vjerovatno da će se korisnik služiti informativnim stilom, što se može zaključiti i po broju riječi u autentičnim ocjenama hotela.

ELIPSA U PRIMJERIMA IZ KORPUSA KOJI SU OZNAČENI KAO AUTENTIČNI

U tekstu koji slijedi posebno ćemo se osvrnuti na izostavljeni dio poruke, s ciljem preciziranja izostavljenoga sadržaja, te na taj način ispitati da li izostavljeni sadržaj na određeni način, a u skladu sa gore navedenim istraživanjima Olssona, Newmana i Matta, upućuje na autentičnost poruke. Elipsa – ili odsustvo jezičnog sadržaja – termin je kojim se u gramatičkoj analizi označava rečenica u kojoj je jedan dio rečenične strukture izostavljen iz različitih razloga, pri čemu se kao prvi razlog navodi ekonomičnost (Crystal, 1985: 62). To je najčešće slučaj i sa primjerima koji će biti navedeni, a element što nedostaje može se, prema definiciji,

rekonstruirati na osnovu ispitivanja neposrednog konteksta u kojem se mogu naći: 1) autentične i pozitivne ocjene, 2) lažne i pozitivne ocjene, 3) autentične i negativne ocjene te 4) lažne negativne ocjene (Changge et al., 2015: 406). U pozitivnim i negativnim autentičnim ocjenama koje razmatramo u ovom radu jedan od najčešće izostavljenih glagola je glagol *to be*, odnosno glagol u engleskoj rečenici koji povezuje subjekat s njegovom dopunom. U primjerima iz korpusa nalazimo da je ovaj glagol često eliptiran, bilo da je pomoćni ili glavni glagol, kao u sljedećim primjerima (subjekat u jednini (3) i subjekat u množini (4)):

(3) *Air con not cold.* (= The air conditioner is / was not blowing cold air.)

(4) *Beach pebbles very sharp.* (= The beach pebbles were / are very sharp.)

Glagol *to be* može se realizirati u sadašnjem ili prošlom vremenu u primjeru (3), dok je veća vjerovatnoća da se u primjeru (4) realizira u sadašnjem vremenu. U drugim primjerima gdje je glagol *to be* također izostavljen, u funkciji subjekta, osim imenica u jednini ili množini često nalazimo i zbirnu imenicu *staff*:

(5) *Staff very helpful and friendly.*

U engleskom jeziku iza zbirnih imenica (npr. *crew, team, staff*) glagol koji slijedi može biti u jednini ili u množini. U tom slučaju bi glagol *to be* mogao biti realiziran u čak četiri oblika (5):

(5a) *Staff is very helpful and friendly.* (AmE)

(5b) *Staff are very helpful and friendly.* (BrE)

(5c) *Staff was very helpful and friendly.* (AmE)

(5d) *Staff were very helpful and friendly.* (BrE)

S obzirom na to da se u korpusu nalaze primjeri koje su pisali izvorni govornici iz Velike Britanije, kao mogući odgovor na pitanje koji oblik glagola *to be* je eliptiran nalazimo da je to oblik glagola *are* ili *were*. Interesantno je da je u jednom primjeru izostavljen određen član i particip prošli glagola *keep* realiziran u sklopu trajnog prošlog vremena:

(6) *TV falling off wall* (= The TV kept falling off the wall.)

Odluka da se upotrijebi glagol *keep* u prošlom vremenu u procesu dekodiranja elipse donesena je s ciljem isticanja da se radnja ponavljala u prošlosti i da je to korisnika hotela iritiralo. Primjer (6) naveden je u onom formatu u kojem je i objavljen te predstavlja jednu ocjenu u svom izvornom obliku. Ovo je samo jedan primjer u kojem nalazimo višestruku elipsu, a koja ne ometa donošenje zaključaka o korpusu kratkih poruka

(Birmingham & Smeaton, 2010). Također, u primjeru (6) odgovor (ocjena) se ne bi mogao odnositi na dešavanje navedene situacije jedanput, jer se pitanje na koje odgovara korisnik portala ne postavlja tako da se pisac poruke referira na ono čega se sjeća (*remember + X-ing*), osim ako se ne radi o narativnom stilu, koji je najčešće označen kao stil poruka obmane ili stil kojim pišu neizvorni govornici engleskog jezika. Bitno je naglasiti to da je elipsa u primjeru (6) dekodirana na osnovu pretpostavke i da se u procesu dekodiranja elipse moglo doći i do nekoliko drugih zaključaka o eliptiranom sadržaju. Na osnovu ovoga primjera možemo zaključiti da elipsa poziva na interakciju sve sudionike u diskursu.

Primjer (6) predstavlja negativnu autentičnu ocjenu, ali, bez obzira na to, negativne ocjene svakako imaju „pozitivan učinak na dinamiku komunikacije“ (Amabile, 1981: 11) budući da čitaoci poruke, nakon što negativna ocjena bude dostupna na stranici hotela, mogu čitati ostale poruke u istom nizu te u skladu s tim provjeriti da li je hotel reagirao na negativnu ocjenu i na koji način. U primjeru (6) se pretpostavlja da se radnja ponavljala, jer bi korisnik hotela vjerovatno zanemario ovaj problem da je riješen tokom boravka u hotelu.

Drugi najčešće izostavljeni element, kao što se može zaključiti i iz prethodnih primjera, je određeni član *the* s obzirom na to da je kontekst poznat svim akterima ovog komunikacijskog događaja, kako aktivnim tako i neaktivnim čitaocima:

- (7) *Hotel was a little further away from the city than we would have liked but it didn't stop us walking there and back most days.* (= The hotel was a little further away from the city than we would have liked but it didn't stop us walking there and back most of the days.)

Također, iz sljedećih primjera može se zaključiti to da se određeni član u istom nizu (poruci) izostavlja naizmjenično i nasumično, ali se najčešće izostavlja na početku rečenice. Osim određenoga člana u primjeru (8), izostavljena je i prepozicija (*in*):

- (8) *Location wasn't great but 5 min taxi gets you into the centre.* (= The location wasn't great but in 5 min the taxi gets you into the centre.)
- (9) *Location was close to the old town, room was large, balcony was large.* (= The location was close to the old town, the room was large, the balcony was large.)

Osim izostavljanja glagola *to be* i određenoga člana na početku rečenice, u autentičnim ocjenama iz korpusa nalazimo izostavljanje subjekta za prvo lice jednine (*I*) i prvo lice množine (*we*), što potvrđuje ranije navedene

rezultate istraživanja o iznimnom prisustvu zamjenica za prvo lice jednine ili množine u lažnim ocjenama. U autentičnim negativnim ocjenama hotela najčešće nalazimo to da je pisac poruke odlučio izostaviti zamjenicu za prvo lice jednine ili množine u funkciji subjekta onda kada se želi ograditi ili udaljiti od iznošenja negativnog stava. U primjeru (10) pasivna rečenica realizirana je bez subjekta i pomoćnog glagola *to be* (*was / were*) u prošlom vremenu:

- (10) *Woken up both mornings at 7.30 am.* (= I was / we were woken up both mornings at 7.30 am.)

Izostavljanje subjekta svakako se javlja i u pozitivnim autentičnim ocjenama:

- (11) *Would definitely go back.* (= I / we would definitely go back.)
(12) *Made to feel very welcome at the hotel.* (= I was made to feel very welcome at the hotel. / We were made to feel very welcome at the hotel.)

Također, u svim analiziranim primjerima u ocjenama smještaja veliku frekvenciju ima imenička sintagma, koja se obično sastoji od jedne upravne imenice. U autentičnim ocjenama nalazimo, osim elipse, prisustvo visokofrekventnih pridjeva koji opisuju upravnu imenicu. Ako se pozovemo na istraživanje iz 2015. godine, koje razmatra i ulogu negacije u autentičnim i lažnim ocjenama (Chen et al., 2015), ublaženost negativne emocije javlja se u lažnim ocjenama. U korpusu kratkih autentičnih poruka sa višestrukom elipsom i odsustvo eufemizama upućuje na to da se radi o autentičnoj poruci. Najfrekventniji pridjevi neublaženog negativnog značenja iz korpusa su sljedeći opisni nederivirani i derivirani pridjevi koji se najčešće javljaju sami ili u paru:

- (13) *old, expensive, limited, slow, broken, sharp, small, dirty, poor, plastic, terrible, ugly, morose, uncomfortable.*

Upravna imenica, koja sa svojom predmodifikacijom i postmodifikacijom čini jednu od najfrekventnijih sintagmi u autentičnim ocjenama, najčešće je postmodificirana jednom prijedloškom sintagmom, koja je ujedno i najfrekventnija sintagma prostorne konfiguracije:

- (14) *Terrible lighting in the bedroom.* (= The bedroom lighting was terrible.)

Također, kod analize pozitivnih i negativnih, autentičnih ili neautentičnih ocjena važno je uzeti u obzir činjenicu da se ocjene ažuriraju i arhiviraju te se neki primjeri ocjena mogu smatrati nerelevantnim:

- (15) *The ugly building site next door.* (= The ugly building site is / was next door.)

U primjeru (15) upotrijebljen je određeni član *the* s obzirom na to da se spomenuta konstrukcija u izgradnji javlja s ciljem naglašavanja. Iako u ovom primjeru član nije eliptiran na početku rečenice, ocjena sadrži elemente prostorne konfiguracije. Primjer je naveden i zbog prisustva pridjeva *ugly*, kojim se potvrđuje zaključak o prisustvu negativnih emocija u autentičnim ocjenama.

U sljedećim primjerima također nalazimo elemente prostorne konfiguracije:

- (16) *exchange at reception desk*
(17) *Free parking near centre of Sarajevo*
(18) *A very small thing: doesn't get much light.*
(19) *There are beautiful views from the hotel but a couple of ugly deserted buildings nearby that are intrusive.*

Osim primjera (16)–(19) osvrnut ćemo se i na primjer (20), koji predstavlja sve primjere iz korpusa u kojima se na početku rečenice nalazi zamjenica za treće lice jednine (*it / It*), a ne ime hotela:

- (20) *It is not very close to the old town.*

Kako je navedeno u uvodu ovoga rada, pravopisne greške nisu pouzdan pokazatelj toga da se radi o autentičnoj ocjeni, te ih iz tog razloga nećemo razmatrati. Naime, u posljednje vrijeme pisci lažnih ocjena hotela sve češće koriste pravopisne greške kojima na najbrži način nastoje obmanuti čitaoca.

ZAKLJUČAK

Na osnovu objašnjenja i navedenih primjera iz dosadašnjih istraživanja o prisustvu jezičnoga sadržaja kao parametra autentičnosti u ocjenama hotela na internetu možemo zaključiti da u dosadašnjim istraživanjima ne postoji saglasnost autora o tome da li je prisustvo ili odsustvo određenih vrsta riječi parametar autentičnosti. Do sada su najviše istraživane zamjenice i imenice. Prema istraživanjima iz 2003. godine, u lažnim ocjenama rijetko se koristi zamjenica za prvo lice jednine, dok je prema istraživanjima iz 2009. godine prisustvo zamjenice za prvo lice jednine jedan od najmjero-

davnijih indikatora toga da se radi o lažnoj ocjeni. Kada su u pitanju lična imena ili imeničke sintagme, prema istraživanju iz 2011. godine navodi se da autentične ocjene sadrže više imenica i ličnih imena. Međutim, prema istraživanjima iz 2015. godine veliki broj lažnih ocjena hotela počinjao je navođenjem imena hotela. U ovom slučaju bi upotreba zamjenice za treće lice jednine, kao elementa deikse, mogla biti razmatrana kao parametar autentičnosti za buduće analize. Kada govorimo o glagolima, jedini dostupan podatak bio je iz 2011. godine, kada je na osnovu lažnih ocjena hotela u Čikagu zaključeno da sadrže veći broj glagola u odnosu na broj imenica.

U vezi s ostalim kategorijama koje su i dalje otvorene za istraživanje, kada govorimo o ekspresivnosti i upotrebi interpunkcije, iako se prema istraživanju iz 2011. godine indikatorima lažne ocjene smatraju elementi prenamaglašavanja, intenzitet emocija u lažnim ocjenama je, prema novijim istraživanjima iz 2015. godine, blaži od intenziteta emocija u lažnim ocjenama. Iako se ranije smatralo da autentične ocjene sadrže veći broj pravopisnih grešaka, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je to i dalje slučaj. Također, prema dosadašnjim istraživanjima, autentične ocjene sadrže elemente prostorne konfiguracije koje je moguće provjeriti i u vanjezičnom kontekstu.

Iz svih navedenih razloga nastojali smo u ovom radu potvrditi zaključak da se elipsa, budući da ne postoji saglasnost o statusu prisustva jezičnoga sadržaja, može smatrati dopunskim parametrom, koji je prisutniji u autentičnim pozitivnim i negativnim ocjenama. Osim što se može smatrati dopunskim parametrom za potvrdu autentičnosti, elipsa otvara i niz drugih razmatranja o dekodiranju izostavljenoga sadržaja. Podsjetimo se toga da zadatak lingvista koji se bave atribucijom autorstva i stilometrijom nije nužno samo detektivsko određivanje autentičnosti poruke nego i opis teksta koji analiziraju, a na osnovu kojeg se mogu donijeti mnogi drugi zaključci o vremenu i prostoru nastanka teksta.

Iako se u posljednje vrijeme objavljuje veliki broj popularnih članaka o lažnim ocjenama hotela, u ovom trenutku nije moguće donijeti one empirijske zaključke kojima bi se sveobuhvatno pristupilo analizi i konačnim odlukama o tome na koji je način moguće sa sigurnošću tvrditi da je ocjena autentična ili lažna, što je potvrđeno analizama na korpusima od preko hiljadu ocjena hotela.

Budući da korisnici usluga hotela dolaze iz različitih zemalja svijeta, argument koji ide u prilog gore navedenom jeste i taj da se sveobuhvatna analiza ne može provesti analizom ocjena koje su napisane na samo jednom jeziku, iako je engleski jezik još uvijek najčešće parsiran. Ukoliko pitanje vjerodostojnosti ocjena hotela na internetu bude relevantno i u budućnosti, bit će potrebno analizirati ocjene u multilingvalnom okruženju i kontekstu.

LITERATURA

- Amabile, T. (1983) „Brilliant but Cruel: Perceptions of Negative Evaluators“. U: *Journal of Experimental Social Psychology*, Harvard: Elsevier, B. V. https://archive.org/stream/ERIC_ED211573#page/n9/mode/2up (posljednji put posjećeno 12. 2. 2017).
- Banerjee, S., Chua, Y. K. A. (2014) „Dissecting Genuine and Deceptive Kudos: The Case of Online Hotel Reviews“. U: *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 4(3). England and Wales: The Science and Information Organization.
- Bermingham, A., Smeaton, A. (2010) „Classifying Sentiment in Microblogs: Is Brevity an Advantage?“ [C] Proceedings of the 19th ACM International Conference on Information and Knowledge Management. ACM, str. 1833–1836. <http://doras.dcu.ie/15663/1/cikm1079-bermingham.pdf> (posljednji put posjećeno 5. 6. 2017).
- Cheng, C., Hail, Z., Yang, Y. (2015) „Deceptive Opinion Spam Detection Using Deep Level Linguistic Features“. *Natural Language Processing & Chinese Computing 4th CCF Conference, NLPCC 2015*, Nanchang, China, October 9–13, 2015, Proceedings, str. 465–474. <http://bcmi.sjtu.edu.cn/~chenchange/files/73.pdf> (posljednji put posjećeno 6. 6. 2017).
- Cornell University. *Review Sceptic* [aplikacija]. <http://reviewskeptic.com/> (posljednji put posjećeno 19. 6. 2017).
- Crystal, D. (1985) *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Danescu-Niculescu-Mizil, C. et al. (2009) „How Opinions are received by Online Communities: A Case Study on Amazon.com Helpfulness Votes“. *Proceedings of the 18th International Conference on World Wide Web*. Madrid, str. 141–150. <http://www.cs.cornell.edu/home/kleinber/www09-helpfulness.pdf> (posljednji put posjećeno 10. 2. 2017).
- Newman, M., Berry, D. S., Richards, J. M. (2003) „Lying Words: Predicting Deception from Linguistic Styles“. U: *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(5), New York: SAGE Publishing, str. 665–675. <http://www.albany.edu/~zg929648/PDFs/Newman.pdf> (posljednji put posjećeno 13. 2. 2017).
- Olsson, J. (2004) *Forensic Linguistics – An Introduction to Language, Crime and the Law*. New York: Continuum.
- Ott, M. et al. (2011) „Finding Deceptive Opinion Spam by Any Stretch of the Imagination“. U: *Proceedings of the 49th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. Portland, Oregon:

- Association for Computational Linguistics. https://homes.cs.washington.edu/~yejin/Papers/acl11_deception.pdf (posljednji put posjećeno 12. 2. 2017).
- Peng, Q., Zhong, M. (2014) „Detecting Spam Review through Sentiment Analysis“. U: *Journal of Software*, Vol 9, No 8, str. 2065–2072. <http://www.jssoftware.us/vol9/jsw0908-11.pdf> (posljednji put posjećeno 5. 6. 2017).
- Steele, B. (2011) „Some Online Reviews Are Too Good to Be True: Cornell computers spot ‘opinion spam’“. U: *Cornell Chronicle*. Ithaca, New York: Cornell University. <http://www.news.cornell.edu/stories/2011/07/cornell-computers-spot-opinion-spam-online-reviews>. (posljednji put posjećeno 12. 2. 2017).
- Vrij, A. et al. (2009) „Outsmarting the Liars: The Benefit of Asking Unanticipated Questions“. U: *Law and Human Behaviour*, 33, Washington, DC: American Psychological Association.
- Yoo, K. H., Gretzel, U. (2009) „Comparison of Deceptive and Truthful Travel Reviews“. U: *Information and Communication Technologies in Tourism*. Ur. Wolfgang Höpken, Ulrike Gretzel i Rob Law. Vienna: Springer.

DETECTING ELLIPSIS IN HOTEL REVIEWS AS A PARAMETER OF AUTHENTICITY

ABSTRACT

This paper addresses the importance of the role of the reader when critically assessing online hotel reviews written in English. The reviews, written in an informative style, comprise countable constituents (parts of speech) tagged as parameters in numerous research papers for authenticity grading. However, in papers published until the present, the bulky corpora of hotel reviews online, cross-referenced with reviews corpora written by volunteers, have been presented and analysed on the basis of the presence of linguistic content for which various opposing research results have been presented by means of stylometry. In this paper, we present conclusions based on a micro-corpus of 160 authentic positive and negative online hotel reviews online abundant in ellipsis and analyzed by means of Review Sceptic. According to this analysis, both positive and negative reviews are marked as authentic. Therefore, it is proposed in this paper that ellipsis may also be considered a parameter of authenticity which the linguistic content tools cannot fully retrieve.

Key words: evaluation, detection, ellipsis, frequency, English language

Elma Durmišević-Cernica

VOKATIVNE EKSKLAMACIJE U DRAMI *TRI SVIJETA* HAMZE HUME¹

Sažetak: Cilj rada jeste analizirati vokativne eksklamacije u drami *Tri svijeta* Hamze Hume. Pokazalo se da su takvi izrazi ili rezultat jakog afektivnog stanja govornika, ili stvar navike govornika, pa se ponašaju i kao poštapalice. U radu ćemo napraviti njihovu podjelu na osnovu funkcija koje imaju u dijaloškim situacijama. Vokativne eksklamacije u spomenutom djelu višeznačne su sa različitim funkcijama gdje kontekst igra glavnu ulogu.

Ključne riječi: vokativ, vokativne eksklamacije, pragmemi, afektivnost, ekspresivnost, poštapalice, Hamza Humo, Tri svijeta

UVOD

Da bismo pristupili analizi termina *vokativne eksklamacije* iz ugla pragmlingvistike, prvo ćemo posvetiti pažnju *vokativu*, zatim pojmu *eksklamacija*, i konačno pragmlingvistički analizirati *vokativne eksklamacije* i pokazati na primjerima dramskog dijaloga kakve raznolike pragmlingvističke funkcije mogu imati vokativne eksklamacije. Dakako da uzimamo u obzir da je dramski tekst kao književnoumjetnički tekst „realiziran po prirodnojezičkom obrascu, ali nikada ne reproducira sva svojstva prirodnih jezika“ (Katnić-Bakaršić, 2003: 38), mada se usuđujemo reći da su primjeri iz analiziranog korpusa vjerni razgovornom jeziku, tako da zaključci izvedeni za vokativne eksklamacije u ovom korpusu, mogu da vrijede i za razgovorni jezik općenito.²

---

¹ Referat ovoga naslova pročitano je na naučnoj konferenciji *Slovo o Hamzi Humi* održanoj 21–22. 4. 2016. u Mostaru.

² O obraćanju (oslovljavanju) u dramama pisala je A. Šehović. Vidjeti više u Šehović, 2012.

VOKATIV

Vokativ se u gramatikama, uz nominativ, smatra samostalnim padežom. Tako se u *Gramatici bosanskoga jezika* vokativ smatra i nezavisnim padežom jer može stajati samostalno, „nezavisno od drugih riječi u rečenici, ali i bez rečenice“ (Jahić – Halilović – Palić 2000: 195), a služi za dozi- vanje, kao i za izravno obraćanje (Ibid.). Silić – Pranjković vokativ sma- traju najsamostalnijim padežom jer je „zapravo rečenica posebna tipa koja služi za oslovljavanje sugovornika, odnosno kao poziv na uspostavu govornoga čina“ (2007: 200), odnosno vokativ „služi za uspostavljanje komunikacije, kao poziv sugovorniku da sudjeluje u komunikacijskom činu“ (Ibid.). Piper i dr. (2005: 126) vokativ smatraju morfološkom i semantičko-pragmatičkom kategorijom, napominjući da je u tradicio- nalnoj gramatici bio i sintaksičko-semantička kategorija. Ovakvo tuma- čenje, da je vokativ imao sintaksičko-semantičku funkciju isključivo u usmenom narodnom stvaralaštvu (Piper i dr., 2005: 127), i to iz metrič- kih razloga (Silić – Pranjković, 2007: 200), doveo je u pitanje H. Bulić svojim radom „Upotreba vokativa u rečeničnoj strukturi“ (2014) gdje je analizom korpusa utvrdio da je vokativ dio rečenične strukture i savre- mene jezičke realnosti.

EKSKLAMACIJE

U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović, 2010: 262) *eksklamacija* se definira kao uzvik, usklik, povik, poklik. Međutim, u Si- meonovom *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva I–II* uzvici ili interjeksije jesu termin rezerviran za vrstu riječi kojom se usklici izra- žavaju (Simeon, 1969 II: 677), a usklici ili *eksklamacije* su „neartikulirani krikovi“ (Pintarić, 2002: 80). Crystal (1988: 271) uzvike posmatra kao vrstu riječi koje imaju emotivnu funkciju i smatra da ih je teško odvojiti od *usklika* i sličnih jedinica sa emotivnom funkcijom (*Odlično! Blago tebi! Gle, gle!*). Usklicima Crystal (1988: 268) pristupa iz gramatičkog, seman- tičkog i sociolingvističkog ugla: „tradicionalno usklikom se nazivao svaki emocionalni iskaz, kome obično nedostaje struktura pune rečenice i koji se karakteriše jakom intonacijom; npr. *Opa! Zaboga! Ovaj!*“ (Ibid.).

Brabec – Hraste – Živković (1958: 155–156), Stevanović (1971: 119), Jahić – Halilović – Palić (2000: 303) i Klajn (2005: 173) uzvike dijele na *eksklamacije*, a to su ekspresivni znaci koji služe za izražavanje različitih osjećanja: radosti, žalosti, iznenađenja, razočarenja, boli, straha; *onoma-*

topeje i *interjekcije*³. Mi eksklamacije posmatramo kao jezičke jedinice koje izražavaju različita raspoloženja i emocionalna stanja govornika.

VOKATIVNE EKSKLAMACIJE

Termin *vokativne eksklamacije* preuzeli smo od M. Riđanovića (2003: 89–90) u, donekle, modificiranom obliku. Riđanović gore navedenoj definiciji eksklamacija pridružuje grupu uzvika, „kao što su *estakfirullah, neuzubillah, meazallah, alahselamet, elhamdullilah, mašallah, (allah) mubarećolla, tobe jarabi, bujrun(us), stvarno!, nije moguće!, ma nemoj!, ma hajde!, deder, bjež', bogati!, brate*) (Ibid.). U eksklamacije Riđanović ubraja i frazne lekseme: *Bože dragi moj, Gospode Bože, Allahu dragi, Isuse, budiboksnama*, a naziva ih *vokativnim eksklamacijama* jer sve sadrže imenicu u vokativu (Ibid.).

Naša modificirana definicija *vokativnih eksklamacija* jeste sljedeća: to su svi uzvični izrazi koji u svom sastavu imaju imenicu u vokativu, a izražavaju različita stanja govornika (radost, žalost, mržnju, ljubav, razočarenje i sl.), ali i stav prema sugovorniku koji eksplicitno ili implicitno podrazumijeva neko djelovanje. Samim spominjanjem *djelovanja* podrazumijevamo pragmalingvistički pristup ovoj temi, i pragmamsko značenje vokativnih eksklamacija.

Spomenutom definicijom ograničavamo svoj predmet istraživanja, zaobilazeći one vokative koji za cilj imaju prvenstveno samo oslovljavanje sugovornika – dozivanje, odnosno one vokative s izrazito fatičkom funkcijom uspostavljanja i pukog održavanja komunikacije.

Međutim, jedan od postulata pragmalingvistike jeste da nema „nevinog“, slučajnog izbora lekseme, tako da vokativne eksklamacije jesu uvijek djelovanje s izrazito ekspresivnom i konativnom funkcijom.

FORMALNA KLASIFIKACIJA VOKATIVNIH EKSKLAMACIJA PREMA MORFOLOŠKO-LEKSIČKOM KRITERIJU

Ovakav kriterij podjele vokativnih eksklamacija nam, zapravo, govori koje su sve jezičke jedinice preuzele kategoriju vokativnosti u drami *Tri svijeta*.

---

³ O onomatopejama i interakcijama nećemo ovdje govoriti jer nisu tema našeg istraživanja. O tome, kao i o vezi uzvika i pragmema vidjeti više u Durmišević-Cernica, 2014.

- Na prvom mjestu su **vlastita imena**:
ŠEFIK: *Pa šta ti misliš, **ibro**? Šta ćeš ti sada raditi?* (*Tri svijeta*, 1951: 22)⁴
- Dalje slijede **vlastita imena uz koja su srasli počasni nazivi**:
EŠREF: *Da nije strah po srijedu, **Suljaga**?* (53)
- Česta je i **kombinacija prisvojne zamjenice za prvo lice jednine i vlastitog imena**:
SULjAGA: *Sila je to, bolan ne bio. I Rusa će oni smlatiti. Sprema je u njega, **moj Ešrefbeže**, kakve nema u svijetu.* (29)
- U različitim dijaloškim situacijama izbor sudionika u dijalogu jesu i **pejorativi**:
SADETA: *Oh, Suljaga **lupežu**!* (47),
- ali i **zoonimni hipokoristici** (najčešće je u postpoziciji prisvojna zamjenica za prvo lice jednine):
SULjAGA: *Šta je, **golubice moja**?* (47)
- Termini za srodnike su frekventni u dijalozima:
HAJRO: ***Majko**, mi odlučili da se kod nas sastajemo.*
AIŠA: *I jest vam najbolje, **sinko**.* (26)
- Ideološke titule, s obzirom na to da je radnja drame *Tri svijeta* smještena u period Drugog svjetskog rata:
SULjAGA: ***Junaci ustaše!** Na vrhovima vaših bajuneta vi ćete nam donijeti sunce slobode.* (45)
- Nezaobilazna leksema Bog – Bože koju najčešće iz vjerskih razloga, straha i vjerovanja da im samo Bog može pomoći, izgovaraju i zazivaju ženski likovi u drami:
HABIBA: *Noćas su odveli Enesa Dragnjića i sestru mu Eminu. Sigurno neka provala.*
SANIJA: ***Bože moj**, koliko tih slučajeva zatvaranja i mučenja.* (32)
- Posebno, iz stilističkih razloga, želimo izdvojiti markiranu leksemu *bonička* (od pridjeva *bóna*) koja ima značenje uzajamne bliskosti među sugovornicama:
SANIJA: ***Boničke**, vi, eto, vesele, a ja nešto tužna.* (30)

---

⁴ Dalje ćemo navoditi samo broj stranice u zagradi.

SANIJA: *Stanite, **boničke!** Ne rekoh vam šta mi Ešref reče. (31)*

ŠEMSA: *A ti udarila zvonce na vrata? Pametno, bogami.*

SANIJA: *Bojim se, **boničko.** Ovako kad zazvoni, skloni šta možeš. (32)*

Također, navest ćemo i primjere prividne apelativnosti gdje govornik upotrebom takvog personificiranog iskaza izražava vlastiti stav, mišljenje i stanje u kojem se nalazi:

SADETA: *Ah, ti, **smrti moja!** (49)*

Ovakvu klasifikaciju smatramo važnom za dalja pragmalingvistička analiziranja, jer izbor lekseme, zapravo, utječe na pragmemsko značenje i funkciju koju vokativne eksklamacije imaju u verbalnom odnosu sugovornika / učesnika u interakciji.

PRAGMALINGVISTIČKA KLASIFIKACIJA VOKATIVNIH EKSKLAMACIJA PREMA KOMUNIKACIJSKOM KRITERIJU

Pragmalingvistička istraživanja usmjerena su na komunikaciju, na dijalošku interakciju među sugovornicima. Ta se komunikacija održava, podstiče usmjerava ili naprasno prekida različitim verbalnim i neverbalnim izrazima. Pragmalingvistički gledano, vokativne eksklamacije, tj. vokativi vlastitih imena i općih imenica jesu, zapravo, pragmemi „kojima se govornik nastoji približiti sugovorniku i sugovornik govorniku“ (Pintarić, 2002: 146). Naravno, pored funkcije približavanja, vokativne eksklamacije kao pragmemi mogu biti iskorišteni i u svrhu udaljavanja od sugovornika, mogu izražavati protivljenje stavovima sugovornika i sl. Kontekst samog dijaloga pokazat će nam kakve sve funkcije i značenja mogu imati vokativne eksklamacije kao pragmemi u komunikaciji.

EMOTIVI

Emotivi su pragmemi koji nastaju kao posljedica pozitivnog ili negativnog uzbuđivanja organizma vanjskim ili unutrašnjim podsticajima (Pintarić, 2002: 82). Značenja emotiva variraju od značenja radosti, ljubavi, divljenja, preko znatiželje, straha, tuge, ravnodušnosti, ozbiljnosti ili neozbiljnosti.

Tako sestrinsku ljubav i brižnost prema bratu vidimo iz razgovora sestre i brata kad ona saznaje da će biti rata, a njena pozitivna osjećanja naročito su istaknuta pragmemom *moj Šefiče*:

ŠEFIK: *Po svoj prilici borba. Tako je i narod odlučio krajem prošlo mjeseca.*
SENIJA: *Čuvaj se, **moj Šefiče!** (21)*

Sljedeći primjer nam govori kako izborom pejorativa sugovornici izražavaju negativan stav jedan prema drugome. Braća su izgubila oca i upotrebom pragmema koji slijede jasno vidimo pomiješane osjećaje tuge, ljutnje i mržnje.

EŠREF (Ibri): *Otac ti se nije ni ohladio u grobu, a ti pijan k'o ćuskija.*

IBRO: *(već savladan pićem i umoran): Ha-ha! Otac! Ne spominji ga, **rđo jedna!** Meni, meni ga je žao (...)*

EŠREF: *Šuti, **propalico!** Obraz mi na tlo pade zbog tebe. (20)*

Izbor leksema nije slučajan. Ešref je povodljiv, naivan i pohlepan, pod utjecajem starog, lukavog Suljage ne dvoumi se učiniti sve samo da poveća svoje bogatstvo, i Ibro ga s razlogom naziva *rđom*. Ibro je opet nesretnik, pijanica, neshvaćen u društvu, i Ešref upotrebom pragmema *pijanica* jasno izražava svoja osjećanja prema bratu.

Strah je veoma intenzivan osjećaj koji se u jezičkom izrazu govornika jasno uočava. Naravno, mnoge neverbalne geste su nam pokazatelji da se radi o uplašenom sugovorniku: bljedilo lica, širom otvorene oči, drhtanje ruku, kao i govorne vrednote: isprekidani neujednačen govor, ali upotrebom vokativne eksklamacije koja ima funkciju emotivnog pragmema, cijela kontekstualna situacija nam biva jasnija:

SULJAGA: *Ama, Ibro, ugasi svjetlo! (...) Ugasi, pobogu si brat!*

*(...) Ama, vidiš da puca, **čovječe!** (55)*

Ibro ne želi ugaziti svjetlo. Napokon uživa u strahu i bezizlaznoj situaciji pokvarenjaka Suljage, dok ovaj eksklamacijom *pobogu si brat* moli i uvjetuje Ibru da ugasi svjetlo, podsjećajući ga da su obojica „braća“, barem po vjeri, ako nisu po moralnim načelima. Vokativnom eksklamacijom, tj. pragmemom *čovječe*, pojačava cijeli izraz naglašavajući koliko je Suljaga uplašen.

Moramo naglasiti da je vokativna eksklamacija *čovječe* frekventna u dijalozima koji se tiču nekih neobičnih, nevjerovatnih, hiperboličnih situacija; situacija u koje je teško povjerovati, i onda je sugovornici često koriste kao poštapalicu. Ulogu poštapalica i uzrečica mogu preuzeti i lekseme koje izražavaju rodbinske odnose, kao i bilo koja druga leksema koja se naknadno, spontano uvrštava u jezički iskaz, u svrhu očuvanja komunikacije i sprečavanja neugodne pauze i šutnje, kad govornik iznenada „ostane bez teksta“.⁵

---

⁵ O poštapalicama i uzrečicama vidjeti više u Karavdić, 2011.

Vokativnim eksklamacijama u dijalozima može se izraziti i osjećaj melanholije i tuge za prošlim vremenima, tj. pojačati taj osjećaj:

SULjAGA: *Šta rat? Sve će to, bolan ne bio, urediti Nijemci. Dobro ja pamtim Austriju. Para se zarađivala k'o nikad. (...) Ih, što se onda zarađivalo, **moj Ešrefbeže!** (15)*

Navedene vokativne eksklamacije jesu adresativni pragmemi ili pragmemi obraćanja (Pintarić, 2002: 146) i nemaju samo funkciju obraćanja sugovorniku, tj. slušatelju. Govornik, upotrebljavajući ih, nema za cilj samo skrenuti pažnju na svoj iskaz, već njihovom upotrebom svjesno izražava cijeli spektar unutrašnjih stanja u kojima se nalazi.

DIKTATIVI

Diktativi su pragmemi, zapravo, „uzvični praoblik imperativa, naredivanja, izražavaju zahtjeve ili zabrane, molbe, želje, upute te vojne komande“ (Pintarić, 2002: 83), a njima se izražava moć onih koji ih upotrebljavaju u konkretnoj komunikacijskoj situaciji. Vokativne eksklamacije koje imaju pragmemsku funkciju diktativa jasno oslikavaju odnos moći u dijalogu. A ko ima moć, taj je maksimalno koristi za uvjeravanje i ostvarivanje svojih ciljeva:

SULjAGA: ***Sanija, dijete moje!** Stanider jedan časak da ti nešto kažem! (...) Znaš, **zlato moje**, postariji sam čovjek, pa se bojim da te ne iznenadim ovim što ću ti reći. (...) I, evo, ja odlučih da te pitam bi li pošla za me. Vjeruj, **Sanija**, otkako te viđam da nemam mira, nemam sna. (...)*

SANIJA: ***Suljaga!** Kome ti to govoriš? (...)*

SULjAGA (jetko): *Stani, stani! Popustićeš ti, **košuto moja**. (...) Dobro ti promisli šta govoriš, **ribice moja**. (...) Vidjećemo, **biseru moj**, vidjećemo. (...) Uzalud se otimaš, **golubice moja**. (...) Tak'u te volim, **mačko moja!** (37–38)*

I Suljagine i Sanijine vokativne eksklamacije jesu primjeri diktativih pragmemata, samo što su Suljagine izrazi moći i uvjeravanja, kao i molbe koja neočekivano prelazi u prijetnju, iako upotrebljava zoonimne hipokoristike sa funkcijom umiljavanja; Sanijin pragmem *Suljaga!* jeste zahtjev upućen Suljagi da prestane govoriti ono što ona ne može ni zamisliti.

Savjet i uputa, također mogu biti pojačani upotrebom vokativnih eksklamacija, a sve to govori onaj ko ima moć i ko, na kraju, želi izvući maksimalnu korist za sebe:

SULJAGA: *Zato ti i kažem – sve čvrsto u svoje ruke! (...) A onda, **moj Ešrefbeže**, i ti si među prvim u gradu. Sva ti vrata otvorena. (...) To ti je, **moj Ešrefbeže**, prava krava muzara. (14)*

Suljaga nagovara Ešrefa da podijeli očev imetak, da uloži u banku, a sve te nemoralne radnje zataškava umiljatim tonom vokativne eksklamacije *moj Ešrefbeže*. Zanimljivo je kako svojom slatkorječivošću pokušava nagovoriti Ešrefa ne bi li oženio njegovu sestru Saniju:

SULJAGA: *Ama, **brate Ešrefbeže**, pravo da ti kažem, godine bježe, a čovjek, dok je živ gleda da što više ujagmi od života. (17)*

U ovom dijalogu Suljaga upotrebljava leksemu za rodbinske odnose *brate*, jer bi, da oženi Saniju, oni zaista i bili u rodbinskim odnosima. Ovdje se nikako ne radi o spontanoj upotrebi lekseme *brate* i nikako je ne možemo posmatrati kao poštapalicu. Ovdje se radi o svjesnom izboru lekseme koja svojom pragmemskom vrijednošću govori koliko jezik i jezičke jedinice na pragmalingvističkom nivou nude poticajna analiziranja svega izgovorenog.

KOGNITIVI

Kognitivi su uzvični pragmemi koji „izražavaju intelektualnu vrijednost potvrđivanja, nijekanja i pitanja“ (Pintarić, 2002: 86). Kognitivima se izražavaju i modalne vrijednosti poput neodlučnosti, sumnje, kolebanja, razmišljanja (Ibid.).

SULJAGA: *Ma, eto, sjetih se – kako bi bilo da se mi prijateljimo?*

EŠREF: *Ma šta, **Suljaga**? (...)*

EŠREF: *Vidi! Vidi! A tvoja Zibe-hanuma? Šta ona?*

SULJAGA: *Eh! (Mahne rukom.) Zibe-hanuma! Ostarila. Stara. (...) Nerotkinja? Kome, **brate Ešrefbeže**, ostaviti svoj mal...? Reci! Zar nije tako?*

EŠREF: *E, **Suljaga, Suljaga!** (14–15)*

Prvim pragmemom *Suljaga* izražava se nevjerica u ono što je Suljaga predložio. I u razgovornom jeziku, u svakodnevnim situacijama, obraćamo se sugovorniku njegovim imenom, ukoliko nam nešto nije jasno, ako sumnjamo u izrečeni stav. Druga vokativna eksklamacija u navedenom dijalogu *brate Ešrefbeže* naglašava proces razmišljanja u kojem se govornik nalazi, i jasno poziva sugovornika da se u i on uključi u taj problem i

možda ponudi neko rješenje. Ovakvi pragmemi koji od sugovornika zahtijevaju da iznese svoj sud o ranije izrečenom iskazu prema Pintarić (2002: 150) bili bi pragmemi ocjenjivanja.

I, konačno, treća reduplicirana vokativna eksklamacija *Suljaga, Suljaga!* ima funkciju potvrđivanja – kao da ima značenje: *E, da, da!* ili *E, tako je, tako je!*. Pintarić ovakve pragmemi još naziva i pragmemima slaganja (Pintarić, 2002: 151).

ZAKLJUČAK

Vokativne eksklamacije svjesni su izbor govornika, učesnika komunikacije i imaju pragmemske vrijednosti afektivnosti, konotativnosti, modalnosti, ekspresivnosti, imperativnosti i sl. Naglašavamo da su bliske poštapalicama i uzrečicama, i vjerovatno bi im, nekim drugim čitanjima i analizama diskursa, bila data i ta uloga. I svakom slučaju, pragmlingvistička istraživanja nisu nikada bila isključiva, naprotiv, nešto može funkcionirati istovremeno i kao vokativna eksklamacija, i kao poštapalica. Mislimo da bi to i bilo najbolje rješenje u ovom radu: neke primjere tako posmatrati. Izborom određene lekseme koja će imati ulogu vokativne eksklamacije, govornik „djeluje“ na sugovornika onako kako govorna situacija i kontekst nalažu, odnosno govornik pokušava jezikom ostvariti svoje zamisli i ideje.

U drami *Tri svijeta Hamze Hume* jasno je ispisana igra moći među učesnicima komunikacije. Ona je ostvarena zanimljivim dijalozima, replikama, pitanjima. No, sigurno je i pojačana upotrebom vokativnih eksklamacija koje imaju pragmemske vrijednosti emotiva, diktativa i kognitiva čije funkcije nisu jasno omeđene, već se novim čitanjima uvijek drugačije otkrivaju i isprepliću sa već otkrivenim.

LITERATURA

- Brabec, Ivan – Hraste, Mate – Živković, Sreten. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb: Školska knjiga, 1958.
- Bulić, Halid. „Upotreba vokativa u rečeničnoj strukturi“, u: Palić, Ismail (ur.), Sarajevski filološki susreti II, Zbornik radova (knjiga I), Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 2014, 140–152.
- Durmišević-Cernica, Elma. Uzvični pragmemi – komunikacijska, tvorbena i stilistička analiza, (magistarski rad u rukopisu odbranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 11. 12. 2014)
- Halilović, Senahid – Palić, Ismail – Šehović, Amela. Rječnik bosanskoga jezika, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010.
- Humo, Hamza. Tri svijeta. Sarajevo: Svjetlost, 1951.
- Jahić, Dževad – Halilović, Senahid – Palić, Ismail. Gramatika bosanskoga jezika, Zenica: Dom štampe, 2000.
- Karavdić, Zenaida. „Poštapalice i uzrečice u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku“, Njegoševi dani III. Međunarodni naučni skup. Nikšić, 2010. https://www.academia.edu/16559684/Po%C5%A1tapalice_i_uzre%C4%8Dice_u_bosanskom_crnogorskom_hrvatskom_i_srpskom_jeziku (posljednji put posjećeno 20. 6. 2017)
- Katnić-Bakaršić, Marina. Stilistika dramskog diskursa, Zenica: Vrijeme. 2003.
- Klajn, Ivan. Gramatika srpskog jezika, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Kristal, Dejvid. Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike, Beograd: Nolit, 1988.
- Pintarić, Neda. Pragmemi u komunikaciji, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002.
- Piper, Predrag – Antonić, Ivana – Ružić, Vladislava – Tanasić, Sreto – Popović, Ljudmila – Tošović, Branko. Sintaksa savremenog srpskog jezika. Prosta rečenica. Prilozi gramatici srpskog jezika. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 2005.
- Riđanović, Midhat. Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića, Sarajevo: Šahinpašić, 2003.
- Silić, Josip – Pranjković, Ivo. Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta, Zagreb: Školska knjiga, 2007.
- Simeon, Rikard. Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II, Zagreb: Matica hrvatska, 1969.

Stevanović, Mihajlo. Gramatika srpskohrvatskog jezika za gimnazije, Cetinje: Obod, 1971.

Šehović, Amela. Jezik u bosanskohercegovačkim dramama, Sarajevo: Institut za jezik, 2012.

VOCATIVE EXCLAMATIONS IN HAMZA HUMO'S PLAY *TRI SVIJETA*

ABSTRACT

The aim of this paper is to analyse vocative exclamations in Hamza Humo's play *Tri svijeta*. Such expressions have been observed as expressive of either the speakers' strong affective states or their habits, which is why vocatives are also used as fillers. In this paper, we will divide them on the basis of the functions they have in the play's dialogues. Vocative exclamations in this play are polysemic and perform different functions, pivotally determined by their context.

Key words: *vocative, vocative exclamations, exclamative pragmemes, affective states, expressiveness, fillers, Hamza Humo, Tri svijeta*

Velida Mataradžija | Mehmed Kardaš

DVOJEZIČNA BUJURULDIJA MEHMEDA HUSREV-PAŠE IZ DOBA PRVOG SRPSKOG USTANKA

Sažetak: U radu se analizira bujuruldija bosanskog valije Mehmeda Husrev-paše, koja je 30. 06. 1806. godine upućena knezovima i popovima u nahiji Mačvi u Šabačkom kadiluku. Ovaj dokument čuva se u Arhivu Ruske nacionalne biblioteke u Sankt-Peterburgu, u kolekciji V. N. Korabljova (Coll. № 372, № 8). Dvojezični tekst bujuruldije, s pečatom Mehmeda Husrev-paše, pisan je na osmanskome jeziku divani pismom i bosanskom jeziku neobičnom verzijom ćirilice grafije. U radu se obrađuje navedeni dokument, uz njegovo kontekstualiziranje i kratku analizu sa jezičkog i kulturološkog aspekta. Razmatra se uloga Mehmeda Husrev-paše, kao i njegove aktivnosti na smirivanju Prvog srpskog ustanka.

Ključne riječi: *bujuruldija, Mehmed Husrev-paša, Prvi srpski ustanak, Šabački kadiluk, nahija Mačva, Sinan-paša, Ali-beg, ćirilica, osmanski jezik*

POLITIČKE PRILIKE U BOSANSKOM EJALETU ZA VRIJEME PRVOG SRPSKOG USTANKA (1804–1813)

U XIX stoljeće Bosanski ejalet ušao je kao najzapadnija evropska provincija Osmanskog carstva. Nakon Svištovskog mira, kojim je 7. augusta 1791. godine okončan rat između Osmanskog carstva i Habsburške monarhije, Bosanski ejalet je na sjeveru i zapadu imao granicu sa Habsburškom monarhijom. Poslije dva stoljeća čestih ratovanja, nastupio je relativni mir. Stanovnici ove osmanske pokrajine nisu ratovali na vlastitom teritoriju, ali su bili veoma aktivni na suzbijanju Prvog srpskog ustanka i u odbrani

granice sa Srbijom.¹ Politička situacija u Bosni usložnjava se kada svoje aspiracije za njen teritorij pokazuje i Francuska. Naime, Austrijsko carstvo je 1805. godine ustupilo Francuskoj Istru i Dalmaciju, te je Bosna dobila zapadnog susjeda koji je imao planove da se preko njenog teritorija širi dalje na istok. O jasnom interesiranju Francuske za ovaj prostor svjedoči i otvaranje Francuskog konzulata u Travniku početkom 1807. godine, koji je radio do 1814. godine. Francuski konzulat je podstakao i Austrijance da i oni u Travniku otvore svoje sjedište u decembru 1807. godine.²

Početak XIX stoljeća obilježen je nastojanjem sultana Selima III (1789–1807) da u Carstvu izvrši reforme u vojnoj, administrativnoj, sudskoj i finansijskoj oblasti. Nakon brojnih poraza u ratu s evropskim silama, osmanska vlast bila je svjesna zaostajanja u naoružanju, organizaciji vojske, finansijskom, obrazovanom sistemu, te u brojnim drugim sektorima važnim za državu.³ Sultan Selim III suočavao se sa velikim otporom u provedbi reformi kako u prijestolnici tako i u provincijama. Mada se prvi pokušaji vojne reorganizacije ne odnose na Bosnu, oni su kod vodećih slojeva bosanskih muslimana izazivali veliko nezadovoljstvo.⁴ Prva značajna akcija osmanske vlasti koja se odrazila na Bosnu bilo je ukidanje janičara 1826. godine. Period do 1851. godine popraćen je čestim pobunama i nezadovoljstvom bosanskih uglednika koji su nastojali sačuvati ranije stečene privilegije.⁵

Prvi srpski ustanak, koji je izbio 1804. godine, direktno se ticao Bosanskog ejaleta. Njegove istočne granice bile su ozbiljno ugrožene, a sul-

---

¹ Više vidjeti: Ibrahim Tepić, „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do Austro-Ugarske okupacije“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, str. 173, [u nastavku: Ibrahim Tepić, „Bosna i Hercegovina...“]; Enes Pelidija, „Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god.“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, str. 169; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, Planjax Komerc, Tešanj, 2016, str. 335–386.

² Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, str. 108. Na ovom mjestu napominjemo i to da roman *Travnička hronika* Ive Andrića prati dolazak francuskog i austrijskog konzula u Travnik, te reakcije bosanskog puka i uglednika na navedene događaje.

³ Rober Mantran, *Istorija Osmanskog carstva*, Clio, 2002, str. 514–527; Kemal Beydilli, „Od Kučuk Kajnardže do propasti“, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu, Orientalni institut u Sarajevu, 2004, str. 85–94.

⁴ Vidjeti više: „Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina“, separat iz drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983, str. 95.

⁵ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orientalni institut u Sarajevu, 1983, str. 17–20; Ibrahim Tepić, „Bosna i Hercegovina...“, str. 174.

tan se za gušenje ustanka oslonio na osmansku vojsku iz Bosanskog ejaleta. Tokom Prvog srpskog ustanka otvorilo se i pitanje buna hrišćanskog stanovništva u Bosni. Već je sredinom 1805. godine bosanski valija Bećir-paša dobio naređenje od sultana da povede 40.000 vojnika kako bi ugušio ustanak. U proljeće 1806. godine vodile su se velike borbe u zapadnom području Smederevskog sandžaka te u Novopazarskom sandžaku. Najveći poraz vojska Bosanskog ejaleta doživjela je u Bici na Mišaru 01. 08. 1806. godine. U toj borbi poginulo je više bosanskih kapetana i boraca, ponajviše iz Bihaćke kapetanije.⁶ Poslije Bitke na Mišaru, gdje su stradali mnogi bosanski begovi i age, porasla je samosvijest i buntovnost raje u čitavoj zemlji. U aprilu 1807. godine ustanici su predvođeni Karađorđem prešli Drinu, zauzeli Donji Zvornik i napali Janju. Osmanska vojska Bosanskog ejaleta, predvođena Ali-pašom Fidahićem, uspjela ih je odbiti. Godine 1809. izbijaju ustanci hrišćanskog stanovništva oko Gradiške, Bosanske Dubice i Banje Luke, na čijem čelu su bili Jovan Jančić i Benedikt Kraljević. Lokalne vođe pokreta bili su pravoslavni popovi. Tokom 1810. godine Porta je kažnjavala i hrišćane i muslimane; prve zbog pobune, a druge zbog neodazivanja u vojsku.⁷

Tokom trajanja Prvog srpskog ustanka na čelu Bosanskog ejaleta smijenila su se peterica namjesnika. Početak službovanja namjesnika Mehmeda Husrev-paše označio je i osmansko-ruski rat (1806–1812), koji je doprinio tome da osmanska centralna vlast koncentrira svoje najbolje snage na ruskom frontu, a da Bošnjacima na pleća prepusti suzbijanje Prvog srpskog ustanka.

Bosanski ejalet je početkom druge decenije XIX stoljeća, kao što je to bilo i više puta pod osmanskom vlašću, bio prepušten sam sebi. Bosanski valija Ali-paša Derendelija, poznat po junaštvu, uspio je nakon devet godina od izbijanja ugušiti Prvi srpski ustanak. U ljeto i jesen 1813. godine pobjeđivao je srpske ustanike u zapadnoj Srbiji i 5. oktobra iste godine ušao je u Beograd. Međutim, ni ova pobjeda bosanske vojske nije uspjela premostiti jaz koji je vladao između bosanskih ajana i Porte. Nasilje i korupcija namjesnika koji su dolazili u Bosnu, nametanja velikih poreza, stalno učešće muslimana u gušenju ustanaka u Srbiji i Crnoj Gori, pokušaj da se od Bosne oduzme šest nahija koje su ustupljene Srbiji, davanje

---

⁶ Ibrahim Tepić, „Bosna i Hercegovina...“, str. 176; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 328; Ćiro Truhelka, „Bošnjaci i prvi srpski ustanak“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIX, Sarajevo, 1917, str. 253.

⁷ SR Bosna i Hercegovina, separat iz drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, str. 96; Ibrahim Tepić, „Bosna i Hercegovina...“, str. 117.

autonomije Srbiji, te nastojanje bosanskih uglednika da zaštite stečene privilegije bili su uzrokom da se u Bosni pojavi Pokret za autonomiju na čelu sa Husein-kapetanom Gradašćevićem.

O VLASNIKU PEČATA

Mehmed Husrev-paša (1769–1855), porijeklom Abhazijac, pripadao je u redu visokih osmanskih službenika. Obrazovao se u dvorskoj školi Enderun. Nakon završenog obrazovanja obavljao je niz istaknutih funkcija u Osmanskom carstvu. Bio je namjesnik više osmanskih pokrajina poput Izmita, Egipta, Dijarbekira, Soluna, Bosne, Silistre i Bolua. Stajao je na čelu osmanske mornarice 1811–1817. godine i u periodu 1823–1827. godine. Od jula 1839. do maja 1840. godine obavljao je i dužnost velikog vezira. Bio je član Vrhovnog vijeća koje je donosilo odluke o reformama osmanske vojske. Godine 1846. imenovan je seraskerom osmanske vojske, da bi bio smijenjen 1847. godine, kada ponovo dobija položaj člana Vrhovnog vijeća. Penzioniran je iste godine. U historiji je ostao poznat kao usvojitelj velikog broja djece, koju je školovao iz vlastitih sredstava i koja su nakon završenog obrazovanja zauzimala visoke položaje u Osmanskoj državi.⁸

Prije nego što je imenovan bosanskim namjesnikom, Mehmed Husrev-paša bio je na dužnosti namjesnika Soluna.⁹ Nakon iznenadne smrti bosanskog namjesnika Mustafa-paše Ismailpašića Novošeherlije 25. 03. 1806. godine, na dugi arzuhal koji su uputili bosanski uglednici osmanskim vlastima tražeći da se pošalje sposoban vezir zbog teške situacije u zemlji, Porta postavlja Mehmeda Husrev-pašu na položaj bosanskog beglerbega. Od smrti Mustafa-paše Ismailpašića do imenovanja Mehmeda Husrev-paše dužnost njegovog zamjenika obavljao je čehaja Ibrahim-aga.¹⁰

Prema riječima Safvet-bega Bašagića, Mehmed Husrev-paša je 29. marta 1806. godine imenovan bosanskim beglerbegom, dok Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekkit kao datum njegovog imenovanja navodi 9. april 1806. godine. Sejfudin Kemura je preveo ferman kojim je Mehmed Husrev-paša postavljen za bosanskog beglerbega. U navedenom fermanu

---

⁸ Više vidjeti: Mehmed Sureyya, *Sicill-i Osmani*, II, str. 682–683.

⁹ Zanimljivo je primijetiti to da su i prethodnik i sljedbenik Mehmeda Husrev-paše na položaju bosanskog namjesnika došli sa mjesta valije Soluna. Kao mogući odgovor na to nameću se slične političke prilike koje su vladale u Grčkoj.

¹⁰ Više vidjeti: Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, El-Kalem, Sarajevo, 1999, str. 752–763.

stoji datum 20. muharrem 1221. godine.¹¹ Taj datum odgovara 9. aprilu 1806. godine.¹² Budući da je prethodnik Mehmeda Husrev-paše umro 25. 03. 1806. godine, bilo bi nemoguće da se u periodu od četiri dana imenuje novi namjesnik. Stoga kao datum imenovanja Mehmeda Husrev-paše na položaj namjesnika Bosne prihvatamo 09. 04. 1806. godine.

Muvekkit nas obavještava o tome da je bosanski valija početkom maja krenuo iz Soluna za Novi Pazar i tu je pozvao uglednike iz Sarajeva da dođu na vijećanje. Iz Novog Pazara uputio se u Zvornik, koji je na vijećanju određen za vojni centar.¹³ Uputio je veliki broj pisama i naređenja tokom svog upravljanja Bosanskim ejaletom. Bujuruldija koja je obrađena u našem radu izdata je 30. 6. 1806. godine. Upućena je srpskim pobunjenicima neposredno nakon pobjede rumelijskog valije Ibrahim-paše Skadarlije, koji je ratovao po Crnoj Gori i 28. 06. 1806. godine poslao veliki broj odsječenih ušiju u Stambol. To je uplašilo Srbe i tražili su putem svog izaslanika u Istanbulu predaju na „viru“, jer je bilo poznato da rumelijski valija ima zadatak da udari na Srbiju, a Mehmed Husrev-paša je trebao iz Bosne krenuti na Srbiju. Rusi su pobunili Crnogorce kako bi omeli napad na Srbiju.¹⁴ Ova bujuruldija upravo pokazuje spremnost osmanskih vlasti da mirnim putem okončaju pobune srpske raje.

Muvekkit bilježi žestoke napade srpske raje na Šabac 14. 7. 1806. godine, te možemo zaključiti da uvjeti „vire“ nisu ispoštovani, kao i da diplomatski naponi Mehmeda Husrev-paše nisu uspjeli. Nakon što su mu u Zvornik došli izaslanici osmanskih vojskovođa Sulejman-paše i Sinan-paše, i izvijestili ga o napadu na Šabac, opremio je dvije hiljade vojnika i uputio ih u Šabac. Razaslao je bujuruldijske u bosanske kadiluke tražeći pojačanje u vojsci. Mehmed Husrev-paša je 29. septembra 1806. krenuo iz Zvornika za Travnik.

U vrijeme djelovanja Mehmeda Husrev-paše kao bosanskog namjesnika na položaju osmanskog sultana izmijeniti će se tri ličnosti. To je doba borbe za prevlast između konzervativnih snaga i pristalica reforme

---

¹¹ Usporediti: Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900, str. 120; Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekkīt, *Povijest Bosne*, II, El-Kalem, Sarajevo, str. 764; Sejfudin Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem*, Sarajevo, 1914, str. 79.

¹² Sejfudin Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem*, str. 81. Napominjemo da je podatak koje donosi Kemura potrebno uzimati s predostrožnošću. Ustanovili smo da kraticu „ra“ za lunarni mjesec rebi-ul evvel tumači kao rebi-ul ahir, čija je kratica slovo „r“. Vidjeti: S. Kemura, *Prvi srpski ustanak...*, str. 85–86.

¹³ Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekkīt, *Povijest Bosne*, II, str. 765.

¹⁴ *Ibid.*, str. 765.

u Istanbulu. Zbacivanjem sultana Selima III sa vlasti, a kasnije i pogubljenjem, doveden je na vlast novi sultan – Mustafa IV – koji je pripadao redu konzervativaca. Budući da je Mehmed Husrev-paša bio pristalica reformi, tokom 1807. godine bio je više zauzet strahom za vlastiti život i položaj nego gušenjem Prvog srpskog ustanka. Pier David je u svojim izvještajima opisao zanimljiv događaj u vezi s dolaskom carskog kapidžibaše sultana Mustafe IV u Travnik. Kada je u konak vezira Mehmeda Husrev-paše stigao carski gost, primljen je s najvećim počastima. Mehmed Husrev-paša je – na osnovu saznanja iz tajnog pisma što je bilo sakriveno u okovratniku carskog kapidžibaše, a koje je pronađeno dok se gost kupao u hamamu – preduhitrio vlastito ubistvo naređenjem da se otruje čovjek koji ga je trebao ubiti i na taj način ostao je u životu i na položaju.¹⁵

U Dubrovačkom arhivu nalazi se pismo u kojem Mehmed Husrev-paša javlja Dubrovčanima kako je 2. studenog 1807. godine stigao u Travnik.¹⁶ Bašagić nas također obavještava da je u jesen 1807. godine ovaj bosanski namjesnik stigao u Travnik.¹⁷

Dana 31. 12. 1807. godine Mehmed Husrev-paša se ponovo uputio u krajeve oko Pljevalja, Prijepolja, Sjenice i Novog Pazara. U januaru 1808. godine, kada se vratio u Travnik nakon što je osigurao novopazarsku džadu, smijenjen je sa položaja i upućen je u Solun. Na njegovo mjesto je došao bivši veliki vezir Ibrahim Hilmi-paša.¹⁸

O ličnosti Mehmeda Husrev-paše postoje zanimljiva zapažanja, kako naših autora tako i francuskih izaslanika koji su djelovali u Travniku za vrijeme njegove službe. Francuski generalni konzul Pier David u svojim izvještajima opisao je svečani doček koji mu je Mehmed Husrev-paša priredio povodom dolaska u Travnik. Pier David je istakao Mehmed Husrev-pašinu oduševljenost Napoleonom. I domaći i strani izvori slažu se u tome

---

¹⁵ Midhat Šamić, *Francuski putnici...*, str. 199.

¹⁶ Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovackog sandžaka*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2008, str. 239. Nismo do sada imali mogućnost pogledati sadržaj ovoga pisma, premda na osnovu datuma na našem dokumentu, prevedenog fermana o stupanju Mehmeda Husrev-paše na položaj bosanskog namjesnika te podataka koje donosi Bašagić možemo zaključiti da ovo pismo ne govori o stupanju Mehmeda Husrev-paše na položaj bosanskog beglerbega. Bosanski namjesnici su imali običaj da pri svom stupanju na položaj obavijeste predstavnik vlasti Dubrovačke republike kako bi nastavili višestoljetnu trgovačku saradnju, ali i dobili značajne poklone.

¹⁷ Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850)*, str. 121.

¹⁸ Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, str. 779–782.

da je postojalo međusobno nepovjerenje između Mehmeda Husrev-paše i domaćeg stanovništva. Bošnjaci, kojima je bilo svježe sjećanje na Napoleonomu okupaciju Egipta, prozvali su ga *đaur-valijom*. Smatramo da je nepovjerenje Bošnjaka u Mehmeda Husrev-pašu izazvano upravo njegovim simpatijama prema Francuzima. S druge strane, Mehmed Husrev-paša je Bošnjake držao neukim i neciviliziranim. Janičari mu nisu zaboravili ubistvo njihovog age i jedanaest janičara u Zvorniku. Mehmed Husrev-paša nije bio iz Bosne, nije poznao bosanski jezik, a bosanski puk nije poznao dobro osmanski turski jezik, te je i komunikacija bila otežana. Iako je Mehmed Husrev-paša pokazao dobre diplomatske sposobnosti, koje iščitavamo iz bujuruldije koja je analizirana u ovom radu, nije uspio ostvariti dobru komunikaciju niti sa bosanskim ajanima niti sa pukom. Stoga je često Mehmed Husrev-paša u literaturi domaćih historičara bio opisivani kao nesposoban čovjek. O djelovanju Mehmeda Husrev-paše u Bosni Bašagić je rekao:

Da se jednom tim krvoprolićima u kraj stane, Husrev-paša je činio razne pripreme, no nigda nije došlo do ozbiljna poduzeća. Uzrok toj nespretnosti ne možemo nikako naći, ako nije zbilja u njemu samu. Cijelo proljeće i ljeto spremao se na sve strane, i napokon pod jesen 1807. vratio se u Travnik mahajući šakama, da su preko zime slobodno ustaše srpske s Crnogorcima mogli uznemiravati i bosanskohercegovački teritorij oko Drine i Lima.¹⁹

U romanu „Travnička hronika“ Ivo Andrić opisuje Mehmeda Husrev-pašu na sljedeći način:

U isto vreme u Travnik je došao novi vezir Husref Mehmed-paša i doneo poštovanje za Napoleona i interes za sve što je francusko, i to, kako su Travničani nalazili, u mnogo većoj meri nego što jednom Osmanliji i carskom većilu priliči.²⁰

Međutim, utvrdili smo da je bio dobar administrator. Organizirao je više puta slanje osmanske vojske iz Bosanskog ejaleta u rat protiv srpskih ustanika. Radio je na osiguranju puteva. Iako je stigao ferman iz Carigrada da se zbog nestašice mesa u prijestolnicu iz Bosanskog ejaleta pošalje 20.000 ovaca, založio se za to da se bosansko stanovništvo oslobodi ovog nameta jer je i samo u oskudici. Nije pokazao hrabrost poput Ali-paše Derendelije, koji će okončati Prvi srpski ustanak, niti je poput Mustafe-

---

¹⁹ Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850)*, str. 121.

²⁰ Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Laguna, Beograd, str. 17.

paše Ismailpašića sav svoj potencijal utrošio na ratovanje protiv srpskih ustanika. Njegovo obavljanje važnih državnih funkcija, u službi četverice osmanskih sultana za vrijeme velikih prevrata i buna, svjedoči o velikoj sposobnosti koja je primarno bila u funkciji zaštite vlastitih interesa.

DIPLOMATIČKE, PALEOGRAFSKE I JEZIČKE KARAKTERISTIKE BUJURULDIJE

Bujuruldija²¹ spada u dokumente naredbodavnog karaktera, koje su u početku Osmanske države koristili najviši predstavnici centralne osmanske vlasti: veliki vezir, defterdar, kazasker i admiral. Od XVII stoljeća bujuruldije najčešće izdaju namjesnici osmanskih pokrajina. Osmanska diplomatika razlikuje dvije vrste bujuruldija. Prvu vrstu čine bujuruldije koje predstavljaju samostalne dokumente (*beyaz üzerine*: iznad bijelog, neispisanog). Nastale su najčešće na osnovu fermana i govore o važnim državnim, vojnim i civilnim pitanjima. Ova vrsta dokumenata sadrži i pečat valije, obavezan je datum i stilizirani ispis riječi *buyuruldu*. Drugoj vrsti pripadaju bujuruldije koje su vrlo kratke, napisane iznad raznih vrsta molbi, žalbi i službenih izvještaja (*arzuhal üzerine*: iznad molbe).²²

Dokument koji se analizira u ovom radu pripada samostalnim bujuruldijama (*beyaz üzerine*). Na desnoj strani dokumenta ostavljeno je nekoliko centimetara praznoga prostora. Osmanska verzija teksta napisana je pismom *divani* – tzv. kancelarijskom varijantom pisma koje je bilo uobičajeno za period od kraja XVI stoljeća. Poput brojnih drugih dokumenata istoga tipa, pisana je ukoso, penjući se do maksimalne visine na lijevoj strani dokumenta, tj. na kraju reda. Potezi pisma u ovoj bujuruldiji su jasni na početku reda. Međutim, krajevi redova predstavljaju teškoću pri čitanju jer pisar nerijetko na samom kraju reda, kako bi dovršio misao, ispisuje više riječi na malom prostoru.

Bujuruldije poput berata i fermana na svom početku sadrže invokaciju (*davet*), uvijek u obliku riječi *Huwa* (On), kojom se podrazumijeva

---

²¹ Riječ *bujuruldija* nastala je od pasiva glagola *buyurmak*, koji u trećem licu jednine glasi *buyuruldu* (naređeno je).

²² Više vidjeti: S. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin dili*, Istanbul, 1994, str. 197–206; Azra Gadžo-Kasumović, „Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha-bujuruldije“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 31, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2010, str. 5–44; Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanske ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*, Državni arhiv u Dubrovniku, 2008, str. 19–26.

Bog. U našem dokumentu ova invokacija ne postoji. Budući da se invokacija često ne pojavljuje ni u većini objavljenih faksimila bujuruldija, te u prijepisima dokumenata, nastala je zabuna o njenom postojanju. Pionir osmanistike na prostorima bivše Jugoslavije F. Bajraktarević drži da razlog može biti to što je invokacija pisana nekoliko centimetara iznad teksta bujuruldije i taj je dio ponekad bivao oštećen ili odrezan.²³

Saobrazno tugri kod sultanskih naredbi u bujuruldijama se u desnom uglu, iznad samoga teksta, pojavljuje pečat namjesnika koji je upućuje. Pečat na našoj bujuruldiji ovalnog je oblika i ima u širem prečniku 28 mm, a u užem 23 mm. Pošto je ovaj pečat fotografiran i opisan u članku Rize Muderizovića, dešifriranje je bilo znatno olakšano jer smo mogli uporediti oba otiska.²⁴ U njegovoj sredini se nalazi uokviren zapis *Mehmed Husrev 'abduhu* (Njegov rob Mehmed Husrev). U sredini se nalazi i godina 1216. (1801/2) koja označava vrijeme izdavanja pečata. Pored imena vlasnika pečata, u odvojenim poljima, u gornjem dijelu pečata, na njegovoj desnoj i lijevoj strani te u donjem dijelu nalaze se ispisane islamske izreke na arapskom jeziku. U gornjem dijelu pečata nalazi se rečenica: *Wa mā bi tawfīq illā billah* (Moj uspjeh je samo uz Boga). Na desnoj strani je upisana rečenica: *Lā ḥawla wa lā quwwa illā billah* (Samo uz Allaha je moć i snaga). Na lijevoj strani stoji rečenica: *Wa mā al-naṣr illā min 'indillāh* (Pobjeda je jedino od Allaha). U donjem dijelu pečata je zapis: *Wa ufawwidu emri ilā Allah* (Ja upućujem svoju stvar na Boga).

Nakon pečata svaka bujuruldija ima inskripciju (elkab), koja sadrži ime osobe ili imena osoba kojima je upućena, zajedno sa funkcijama koje dotični primatelji obavljaju u osmanskom društvu. Naš dokument je upućen knezovima, popovima, uglednima ljudima te raji sa njihovim starješinama u nahiji Mačva u Šabačkom kadiluku.

Poslije inskripcije slijedi prigodna molitva da Bog sačuva vrline dotične osobe koje su potrebne za dobro obavljanje namijenjenih joj dužnosti. U ovom dokumentu je izostala prigodna molitva za primatelje, a vjerovatno zbog toga što se radi o srpskim popovima, knezovima i raji koja se pobunila. Drugi razlog nepostojanja molitve za primatelje može biti čisto praktične prirode jer je dokument upućen velikom broju adresata.

Glavni dio teksta, tj. naracija (nakil), sadrži obrazloženje razloga koji su doveli do upućivanja naredbe. U ovom dokumentu riječ je o „viri“ koju

---

²³ Fehim Bajraktarević, „Jedna bujuruldija o prvom srpskom ustanku“, *Glasnik skopskog naučnog društva*, Skoplje, 1932, str. 149.

²⁴ Riza Muderizović, „Nekoliko muhurova bosanskih valija“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, januar-juni, Sarajevo, 1916, str. 21.

daje bosanski namjesnik Mehmed Husrev-paša učesnicima Prvog srpskog ustanka. U tekstu bujuruldije više puta se ponavlja kako će adresati biti zaštićeni ukoliko daju prisegu da će biti pokorni i ispunjavati rajinske obaveze. Precizira se da će rajinske obaveze biti iste kao i u prošlosti. Bosanski namjesnik daje obećanje kako će od njega i njegovih vojnika biti zaštićeni život, čast, imetak, supruge i djeca primatelja bujuruldije. Ova obećanja su pojačana i obraćanjem bosanskog valije na jeziku pobunjenika i ponovljenim garancijama o zaštiti ukoliko se ispune određeni uvjeti.

Dokument posjeduje i dispoziciju (emir) kojom se direktno nalaže da se iskaže pokornost te da se ne prihvataju ljudi koji se nisu spremni pokoriti i ispunjavati rajinske dužnosti.

Ova bujuruldija sadrži i sankciju (te'kid) kojom se upozorava da se ispoštuju naređenja, da se ne postupa suprotno i da se njene odredbe bez odlaganja počnu provoditi. Na kraju dokumenta se nalazi rečenica *bujuruldu* te ispisan datum. Naša bujuruldija, kao što je rečeno, sadrži potpuno datiranje – naveden je dan, mjesec i godina pisanja.

Specifičnost ove bujuruldije vidi se i u tome što ona ispod teksta na osmanskome turskom jeziku sadrži i verziju na slavenskom jeziku pisanu neobičnom varijantom ćirilične grafije. Ćiriličnu varijantu teksta bujuruldije nedavno je objavila S. O. Vjalova²⁵ (2014) zajedno sa još nekoliko bosaničnih rukopisa pohranjenih u Ruskoj nacionalnoj biblioteci²⁶ u Sankt-Peterburgu, nastalih na prostoru Dalmacije i bosanskih graničnih područja u periodu od 16. do 19. stoljeća. Prema izvještaju Vjalove, rukopis bujuruldije vjerovatno je u posjed Korabljova (1867–1935) došao tokom njegove posjete Bosni i Srbiji devedesetih godina 19. stoljeća (2014: 231).

Zanimljivo je da verzije teksta bujuruldije – osmanski i bosanski – ne pokazuju tekstološko podudaranje koje bi govorilo o prevođenju s jednog

---

²⁵ Neobična ćirilična grafija kojom je pisana bujuruldija navela je Vjalovu na čitanja nekih mjesta koja smo pokušali ispraviti. Pored riječi Магви (!), za koju pretpostavlja da bi mogla biti Mačva, drukčije smo pročitali i ova mjesta: Мехал бе[г...] – najvjerovatnije *mahalbaše*, бо слова – poslova, китукли пата – ikitukli-paša itd. Usporedi: Svetlana O. Vjalova, „Horvatskie kirilličeskie pamjatniki XVI–XIX v. sobranija I. Berčiča v Rossijskoj nacionalnoj biblioteki“, *Filologija*, No 63, Zagreb, str. 231.

²⁶ Na stranici RNB o ovom dokumentu stoji sljedeće: „В собрании русского слависта В. Н. Кораблева (1873–1936) хранится Бурунтня – указ боснийского визиря от 14 раби ал-ахир1221 / 30 июня (?) 1806–1807 г. о необходимой покорности населения. На письме отпечаток перстня-печатки с датой и именем Мухаммада Хосрава. Текст написан на двух языках: на турецком почерком 'дивани' и на хорватском – босанчицей (ОР РНБ, Собр. № 372, № 8).“ Vidi: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/bosancica/bosancica.php.

jezika na drugi. Budući da verzija na slavenskom idiomu predstavlja svojevrsan sažetak onoga što je opširnije iskazano u osmanskoj verziji, ipak se čini da je ćirilčni tekst nastao po ugledu na osmanski.

Formalne karakteristike teksta na slavenskom idiomu također govore o postojanju pravila koja su se morala poštivati kada se ispisuje određeni pravni akt poput bujuruldije. Međutim, kao i u osmanskoj verziji, i u ćirilčnom tekstu izostala je invokacija. Tekst započinje konstrukcijom koja se u diplomatici naziva promulgacijom, nakon koje slijede intitulacija i inskripcija, a sažetost slavenskog teksta najbolje se vidi u naraciji, koja je u osmanskom dijelu dosta opširnija.

Paleografske karakteristike ćirilčne verzije bujuruldije pokazuju da je pisana tipom pisma za koje bi se moglo reći da predstavlja kontaminaciju različitih tradicija. Čak se stječe utisak da ovaj pisar uopće nije vješt pisanju ćirilčnog pisma ili je, pak, tradicija koju slijedi već udaljena od svoje matrice, te su, možda, upravo zbog toga slovne forme ponekad gotovo degenerirane, ali uz očito ugledanje na verziju ćirilice koja nije karakteristika bosanskoga područja. Pored slovnih oblika koji se ne sreću u bosanskoj ćirilici **я** (я), **ѣ** (ѣ), bosanskoj ćirilčnoj tradiciji nije svojstveno ni pisanje nadrednih znakova **и**. Posebnost ovoga rukopisa vide se i u upotrebi vrlo različitih morfoloških verzija istoga slova: npr. slovo **д** poznaje čak tri verzije, stariju **Д** i dvije mlađe **С** i **г**, a povezanost sa starom ćirilčnom tradicijom vidi se u primjerima upotrebe grčkog slova **omega** **ω**, te digrama **ѡ**, koji je davno prevaziđen u bosaničnoj grafiji, iako je u tekstu češća jednopotezna forma **ѡ**. Od ostalih slova zanimljiva su sljedeća: **ћ** **ѣ**, **є** **ε**, **б** **б**, **в** **в**.

Pravopis ćirilčne verzije bujuruldije također je spoj različitih tradicija. Slovo **я**, karakteristično za rusku i bugarsku ćirilicu, pokriva nekoliko vrijednosti: najčešće vrijednost sekvence **/ja/** – **я**, **валяя**, **язіюм**, zatim sekvence **/je/** – **даям**, **я бѣлѣ** (= *je bilo*), ali i sonanta **/j/** – **не мѣлѣяѣ**. Međutim, za vrijednost **/je/**, u skladu sa starom tradicijom, javlja se i slovo **є** u postvokalnoj poziciji: **даєм**, **боєрѣнтию**, što je tipična bosanska pravopisna odlika. Bosanskim ortografskim rješenjima pripada i neobilježavanje palatalnosti **/l/** i **/ń/**: **знане**, **самоволне**, **лоде**, **здрале**, kao i dvostruka vrijednost slova **đerv** za **/ć/** i **/đ/**: **шебаћкѣм**, **небрилићни**, **мећѣ се**, **бодаћни**. Kao što je već rečeno, na vezu sa starom ćirilicom upućuju i primjeri upotrebe digrama **оу**: **преоузвѣшнѣк**, **оукаболѣте**, ali se ovaj digram upotrebljava i za **/o/**: **оуд**, **оувѣ**. Vjerovatno je rezultat istog utjecaja i pojava ligature **ю** za vrijednosti **/j/**, **/je/**, **/ju/**: **моює**, **язіюм**, **боєрѣнтию**. Mogućnost utjecaja verzije istočne ćirilice treba pretpostaviti i u primjerima čuvanja poluglasa na kraju reda – **иѣ**, **пашінуѣ**, **церевиѣ**, **ботомѣ**

– koji je u bosaničnom pravopisu davno napušten, a bio je dosta dugo rezerviran za apsolutni kraj riječi, dok ga ovaj pisar bilježi na kraju reda.

Nekonzistentnost grafije reflektira se u nizu ortografskih odlika koje idu u prilog tezi da pismo ovoga pisara trpi utjecaj neslavenskoga grafijskog sistema, u ovom slučaju zapravo arebičke grafije. To se vidi u miješanju slova za vokalske vrijednosti – slovo *ε* umjesto *a*: *цера, шебаћкѡм кеѡилокѡ, вешегѡ*, zatim *ѡ* umjesto *o*: *преоузвѡшнѡк ѡ мѡлостѡвѡк, бокѡрни, велѡкѡм, мѡлѡстѡвѡ, оувѡ* itd. Međutim, ima i obrnutih primjera: *боѡѡи* za *budući*. Slogotvorno *r* bilježi se kombinacijom *ur*: *сѡрѡскѡм*.

Rezultat utjecaja arebičke grafije vidi se i u poremećenoj opoziciji po zvučnosti, pa tako u bujuruldiji nalazimo slovo *б* umjesto *п* – *неѡрилићниѡ бослова, бослиѡ, бо, бокѡрниѡ, бѡбраниѡ*, zatim slovo *к* umjesto *г* – *преоузвѡшнѡк, мѡлостѡвѡк*. Istom utjecaju pripada i upotreba slova *ђ* za vrijednost afrikate */c/*: *кривићѡ, кѡћнићѡ*.

Od jezičkih specifičnosti ćiriličnog dijela bujuruldije, koje su iznimno važne za dijalekatsku ubikaciju teksta, najupečatljiviji je ikavizam: *бослиѡ, замѡрке, вѡрѡ, бѡсли*. Upravo ikavska zamjena jata u kombinaciji sa svođenjem afrikatskog para na jedan – *шебаћкѡм, неѡрилићниѡ, ћѡнећѡ* – upućuje na središnje bosanske govore kao organski idiom ovoga pisara.

Utjecaj arebičkog pisma, kao i nerazlikovanje afrikata suponira tumačenje da je pisar bujuruldije musliman, pa bi se trebalo očekivati da je i fonem */h/* stabilan. I doista je tako. Međutim, uz primjere čuvanja fonema */h/* u inicijalnoj i medijalnoj poziciji – *меѡале[ашѡ], наѡѡи, ѡѡѡке* – ipak se potvrđuje i jedan primjer gubljenja u finalnoj poziciji, gdje je artikulacija inače oslabljena: *неѡрилићниѡ*.

TEKST BUJURULDIJE

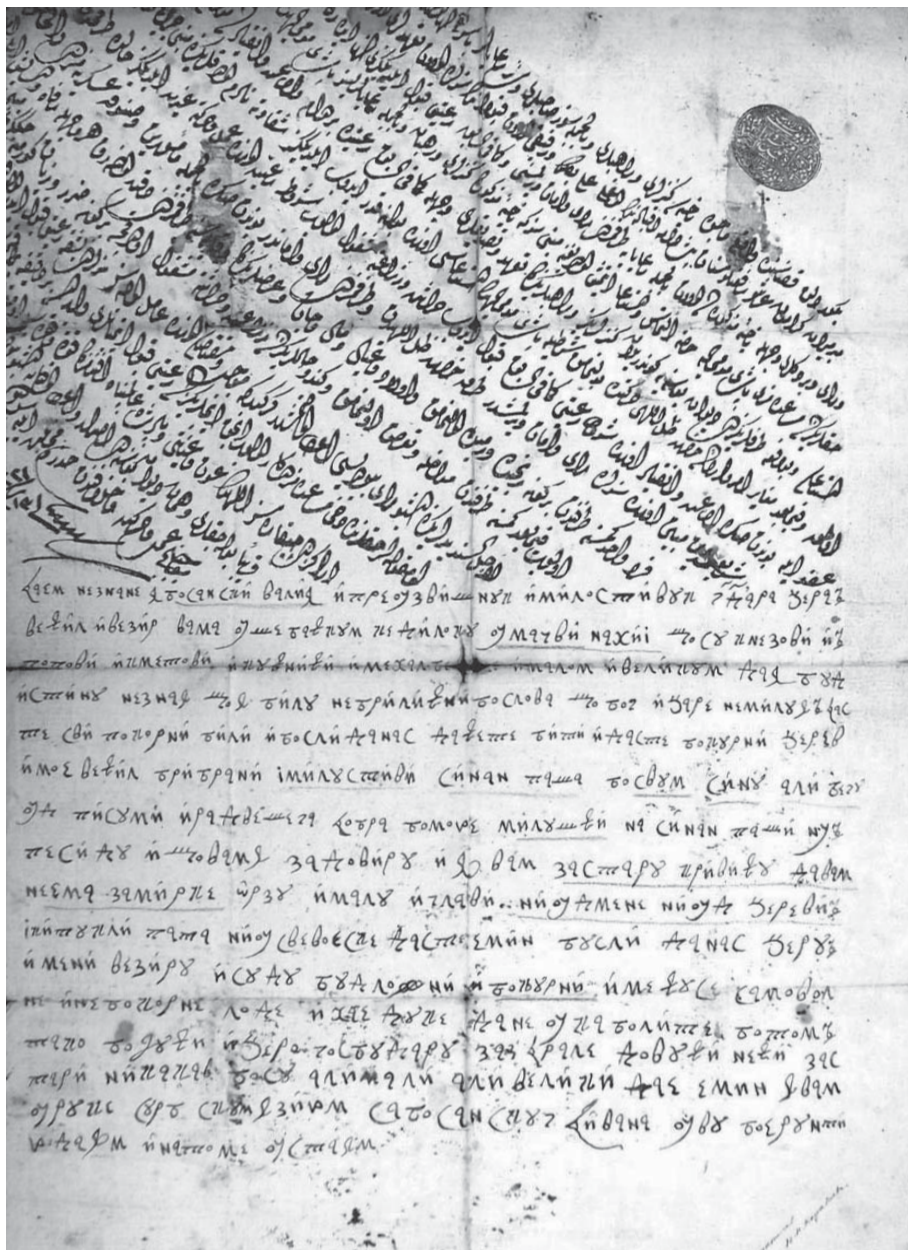
*Transkripcija (osmanska verzija)*²⁷

1. Boğurdelen kaçāsında vāķı' Māçvā nāḥiyesi knezleri ve rāhibleri ve bi'l cümle söz şāhibleri ve sā'ir-i re'āyālar biesrihim inhā olunur ki:
2. Mīr-i mīrān-ı kirāmdan 'izzetlü ref'atlü Sinān paşa, dāme iķbāluhunuñ, oĝlu 'Alī beĝiñ ve refiķi olan kaçūđāniñ sizlere olan ta'ahhūdlere üzere

---

²⁷ Tekst na osmanskom turskom jeziku naveden je prema transkripciji koja je upotrijebljena u Enciklopediji islama (*Islam Ansiklopedisi*).

Bujuruldija Mehmeda Husrev-paše (OP PHB, Собр. № 372, № 8)

3. ve re'y verdikleri vechile nāhiye-i mezkūrede olan bi'l cümle re'âyāya tarafımızdan re'y ve emān verilmesini ve kemā fi-s-sābiḳ ra'iyyeti ḳabūl eylediğini inhā ederek:
4. Ḥaḳlarıñızda musā'ademizi paşa-yı mūmā ileyhi ḥāşşa iltimās ve istid'ā etmiş olduğuna mebnī siz ki nāhiye-i mezkūrede knezleri ve ruhbān ve bi'l cümle re'âyālarımız paşa-yı mūmā ileyhiniñ
5. istid'āsı ve bu def'a taraflarıñızdan divān-ı Bosnaya gönderilen knezleriñiz ve rāhibleriñiziñ ta'ahhūd ve taşdıḳleri vechile kemā fi-s-sābiḳ ra'iyyete berdevām ve itā'at ve inḳiyādda mūrā'
6. olmak ve fīmā ba'd muḡāyir-i emr ve irāde-i ḥazret-i zillullah-ı ḥarekette bulunmamak şartile paşa-yı mūmā ileyhiniñ istid'āsı üzere buluna ḳadar edüp eylediğiniñiz şeḳāvete nādım olduklarıñıza mebnī cerāyem-i güzaşteden.
7. 'Afvile bundan soñra itā'at ve inḳiyād üzere şurūt-u ra'iyyet kemā fi-s-sābiḳ ḳabūl edüp ḥirāşat ve zirā'ata meşḡul olup şurūt-u ra'iyyet üzere 'amel ve ḥareket gidere eylediğiniñiz hālde tarafımdan
8. şer'-i mecīd-i dīn-i mubīn üzere sizlere re'y ve emān verilmişdir taraf-ı hazret-i zillullahıdan ve tarafımızdan re'y ve emāndır bundan soñra bi'l cümle me'mūrīn ve şunūf-u'askeriyemizden ve'l ḥāsıl:
9. ferd-i vāḥid kimesne tarafından bir güne rencīde ve remīde olunmak ve evlād ve 'iyāl ve māl ve cān ve ırzlarıñızıñ viḳāyesine tarafımızdan diḳḳat olunarak her vechile refāḥ ve her beşiñ emīn
10. olup fīmā ba'd kimesne tarafından mudāḥale ve ta'arruz olunmamak ve kendü hālleriñizde zirā'at ve ḥirāşata meşḡul oldukça bir güne zarar ve ziyān görmeye ḥaḳḳıñızı mubīn olup.
11. Liecli-s-senedi yedleriñizde işbu re'y buyurulduşu i'tā olunmuşdur gerektirki müceb ve muḳtażās-ı üzere 'āmil olasız sizlerden başḳa ra'iyyeti ḳabūl eder olurasız (?)
12. Olmakla arḳamlarında daḫi musā'ademizden kār olup ancak etmeleriñizde ra'iyyeti ḳabūl etmenleri ve edasına bir daḳiḳe bırakasız!
13. Arañızdan çıkarasız Allahıñ 'avn ve 'ināyeti ve pādişah-i 'ālem-penāḥ efendimiziñ ḳuvvet ve ḳahası okumakları.
14. Ḳarīben bulacakları ve hemen divan-ı Bosnadan işdār ve i'tā olunan işbu buyuruldu
15. mücebince 'amel ve ḥareket ve ḫilafından hazer ve mucānebet eyleyesüz deyu.
16. Buyuruldu fi 13. R (rebi-ul-ahir) sene 221.

Prijevod

1. Daje se na znanje knezovima²⁸, popovima, svim ljudima od riječi i svoj ostaloj raji koji se nalaze u Šabačkom kadiluku, u nahiji Mačvi:
2. Po prijatelju, kapetanu Ali-begu²⁹, sinu časnog mirimirana,³⁰ poštovanog Sinan-paše³¹, neka ga uspjeh prati, šalju vam se garancije.
3. Data je riječ da će sva raja u spomenutoj nahiji dobiti viru i biti zaštićena s naše strane i, kao u prošlosti, iskazivati pokornost, a to znači:
4. Vi imate pravo na našu pomoć. Spomenuti paša ima pravo tražiti od knezova, popova i svih podanika iz spomenute nahije
5. da se na njegov zahtjev odmah upute na bosanski divan i da se obavežu i potvrde da će, kao i u prošlosti, nastaviti izražavati pokornost i poštovanje.
6. Od sada pa nadalje niko se neće suprotstavljati naredbi Božije sjene³². Pod uvjetom da se na pašin zahtjev pokajete za zlodjela koja ste u prošlosti počinili,
7. prašta vam se. Od sada i ubuduće, kako biste bili pokorni, prihvataju se rajinske obaveze koje su bile na snazi i prije: da sijete i obrađujete zemlju i da ispunjavate dužnosti podanika. Sada, s moje strane,
8. prema hvaljenom šerijatu jasne vjere, vama je data vira i zaštita od sultana i od nas – da ste sigurni i da imate riječ. Od sad nadalje da ste sigurni i od svih službenika, vojnih redova i shodno tome:
9. niti jedna osoba s bilo koje strane neće biti uznemiravana niti povrijeđena i pazit ćemo na zaštitu vaše djece, supruga, imetka, života i časti, da budu na svaki način u blagostanju i sigurnosti.

---

²⁸ *Knezovi* su bili starješine nahija odnosno sela i drugih naselja nastanjenih kršćanskim stanovništvom. Iz reda knežinskih porodica izrasle su ugledne kršćanske porodice i s vremenom su postale prave vođe kršćanskog stanovništva. Više vidjeti: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789–1878. godine*, Orientalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1983, str. 46–47.

²⁹ Podatke o Sinanpašiću, dakle sinu Sinan-paše, nalazimo kod Muvekkita. Spomenuti Sinanpašić je imao zadatak od bosanskog valije da u proljeće 1807. godine sa svojom vojskom krene iz kadiluka Pljevlja, Čajniča i Prijepolja u oslobađanje Užica. Vidjeti: S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, str. 756.

³⁰ *Mirimiran* doslovno znači *beg begova*, a kao termin do XVII stoljeća sinonim je za beglerbega. U narednom periodu ovaj se naslov obično davao pašama sa dva tuga.

³¹ Riječ je o pljevaljskom muteselimu Sinan-paši koji se spominje kod Muvekkita (str. 757. i 765), a on je imao istaknutu ulogu u borbama protiv srpskih ustanika.

³² *Zillullah* (Allahova sjena) je epitet koji se davao osmanskim sultanima.

10. Od sada i ubuduće nijedna strana neće se uplitati i suprotstavljati i bit ćete zauzeti svojim poslom: zemljoradnjom. Neće vam se ni na koji način naštetiti. Vaša prava su jasna.
11. Zbog podrške vama izdata je ova bujuruldija. Neophodno je da se ponašate prema njenim uputama. Od vas se ne traži nikakav drugi način pokornosti.
12. Imat ćete moju podršku i pomagat ćemo vam, samo ako ne prihvatite one od vas koje ne izražavaju pokornost. Ni časa ne kasnite da ovo provedete!
13. Sklopljen je dogovor između nas uz Allahovu pomoć i zaštitu. Molimo za zdravlje i pobjedu padišaha, utočišta svijeta³³, našeg gospodina.
14. Izdata je na bosanskom divanu.
15. Trebate po njoj postupati i paziti da se ne suprotstavljate, reče:
16. Naređeno je 30. 06. 1806. godine.

Ćirilična verzija

1. да ем не знане я босанскі валія і преоузвѣшнѣк і мѣлостѣвѣк
Ѣдѣра цераѣ
2. већѣл і веѣѣр вама оу шебаћкѣм кеѣѣлокѣ оу мачвѣ наѣѣі шо сѣ
кнеѣзовѣ ѣѣ
3. поповѣ і кметовѣ і кѣћнѣѣѣ і меѣале[аше] і малом і велѣкѣм
да я бѣд
4. ѣстѣнѣ не зная шо я бѣлѣ небрилѣћнѣ бослова шо бог і царе не
мѣлѣѣѣ да с
5. те свѣ покорнѣ бѣлѣ і бослѣ данас да ћете бѣтѣ і да сте бокѣрнѣ
царев
6. ѣмо є већѣл брѣбранѣ і мѣлѣстѣвѣ сѣнан паша бо свѣм сѣнѣ алѣ
бегѣ
7. оуд пѣсѣмѣ і рад вешегѣ добра бо моѣе мѣлѣшѣѣ на сѣнан
пашѣнѣѣѣ
8. пѣсѣдѣ і шо вам я задо вѣрѣ і я вам за старѣ крѣвѣћѣ да вам
9. неема замѣрке ѣрѣѣ і малѣ і главѣ нѣ оуд мене нѣ оуд церевѣѣ
10. і кѣтѣклѣ паша нѣ оу све воеске да сте емѣн бѣслѣ данас церѣѣ

---

³³ *Ālem-penāh* (utočište svijeta) predstavlja također epitet kojim su opisivani osmanski sultani.

11. њ МЕНІ БЕЗІРѠ њ СѠДѠ БѠДЛОЖНІ њ БОКѠРНІ њ МЕЊСЕ САМОВОЛ
12. НЕ њ НЕБОКОРНЕ ЛОДЕ њ ХАЕДѠКЕ ДА НЕ ОУКАБОЛІТЕ БОТОМЪ
13. ТАКО БОГѠЊИ њ ЦЕРО ГОСБѠДАРѠ ЗА ЗДРАЛЕ ДОВѠ ЊИНЕЊИ ЗА
14. СТАРИ НИКАКАВ БОСѠ АЛІ МАЛІ АЛІ ВЕЛІКІ ДА Є ЕМИН Я ВАМ
15. ОУ РѠКЕ СѠРБСКѠМ ЯЗІЈОМ СА БОСАНСКѠГ ДІВАНА ОУВѠ БОЕРѠНТИ
16. ЈО ДАЈАМ њ НА ТОМЕ ХСТАЈАМ

Transkripcija

1. Dajem na znaće, ja bosanski valija i preuzviš(e)nog i milostivog g(ospo)dara cara
2. većil i vezir, vama u Šabaćkom kadiluku, u Mačvi nahiji, što su knezovi i
3. popovi i kmetovi i kućnici i mahalb[aše]³⁴, i malom i velikom, da ja pod
4. istinu, na zna(ń)e, što je bilo nebrilićni poslova što Bog i car ne miluju – da
5. ste svi pokorni bili i posli danas da ćete biti, i da ste pokorni carev-
6. ima. Ja većil pribrani i milostivi Sinan-paša po svom sinu Ali-begu
7. od pisami, i rad vašega dobra, po mojoj milošći na Sinan-pašinu
8. posidu, i što vam je zado viru, i ja vam za staru krivicu da vam
9. nema zamirke orzu³⁵ i malu³⁶ i glavi, ni od mene ni od cerevi
10. ikitukli-paša³⁷, ni o(d) sve vojske. Da ste emin posli danas, caru
11. i meni veziru i sudu podložni, pokorni i među se samovo]-
12. ne i nepokorne ļude i hajduke da ne ukabulite. Potom
13. tako budući, i caru gospodaru za zdra(v)ļe dovu ćineći, za
14. stari nikakav poso, ali mali ali veliki, da je emin. Ja vam
15. u ruke sŗpskom jazijom sa bosanskog divana ovu bujrunti-
16. ju dajem i na tome ostajem.

³⁴ *Mahalbaša* (malbaša) – starješina jedne mahale; seoski starješina (Škaljić 1966: 440).

³⁵ *Orz* (ar. 'ird) ćast, ugled, dobar glas (Muftić 1997: 950).

³⁶ *Mal* (ar.) imetak, imovina (Muftić 1997: 1443).

³⁷ *Tug* je vrsta insignije vlasti najviših osmanskih vojnih komandanata – od sultana do sandžakbega. Tugovi su izrađivani od konjskog repa i stavljeni su na posebnu vrstu zastave; sandžakbeg je dobijao jedan, beglerbeg dva (iki tug), a vezir tri tuga (Ćelebi 1996: 664).

ZAKLJUČAK

Prvi srpski ustanak (1804–1813), koji je izbio u Smederevskom sandžaku, direktno se ticao Bosanskog ejaleta jer je prijetio da se proširi preko granice Bosne te da izazove pobune raje u Bosanskom ejaletu. Posljedice ovog ustanka po muslimansko stanovništvo koje je naseljavalo područje Smederevskog sandžaka bile su pogubne. Ubijen je veliki broj muslimana, a tu činjenicu čuveni srpski historičar Novaković naziva „trebljenjem Turaka“, a oni koji su preživjeli bili su na različite načine prisiljavani na iseljenje. Prvi srpski ustanak će biti uzrokom pojave Drugog srpskog ustanka, a naposljetku i stečene autonomije za Srbiju.

Bujuruldija koju je 30. 06. 1806. godine uputio bosanski namjesnik Mehmed Husrev-paša svjedoči o jednom prijelomnom trenutku u periodu Prvog srpskog ustanka (1804–1813). Naime, nakon što je 28. 06. 1806. godine rumelijski valija Ibrahim-paša pobijedio crnogorska plemena, srpski ustanici su se uplašili i tražili predaju „na viru“. Bujuruldija koja je obrađena u ovom radu upravo predstavlja dokument kojim se daje „vira“ srpskim knezovima, popovima i raji u Šabačkom kadiluku, u nahiji Mačvi. Iako je do sada objavljen veliki broj izvora i napisana bogata literatura o Prvom srpskom ustanku, vijesti o davanju „vire“ srpskim ustanicima na području Bosanskog ejaleta opisane su u literaturi tek kao glasine. Analizirani dokument potvrđuje da su te glasine bile tačne.

Na osnovu teksta bujuruldije i garancija koje je više puta ponovio ustanicima o zaštiti njihovih života, porodica, imetka te ostavljanja na snazi istih rajinskih dužnosti koje su se trebale poštovati i prije ustanka možemo zaključiti da je bosanskom namjesniku bilo izuzetno važno da se završi Prvi srpski ustanak mirnim putem. Tome u prilog ide i činjenica da je bosanski namjesnik dao ustanicima „viru“ i na slavenskom jeziku, i to „srpskom jazijom“ napisanu, kako stoji u ćirilčnoj verziji teksta. Analizirana bujuruldija ostala je kao svjedočenje o diplomatskim naporima bosanskog namjesnika.

U radu je analiziran i rad Mehmeda Husrev-paše kao bosanskog namjesnika. O ovom valiji, budući da je službovao u vrijeme djelovanja Francuskoga generalnog konzulata, ostali su izvještaji francuskih konzula. Ti izvještaji slažu se sa mišljenjem bosanskih historičara da je postojalo nepovjerenje između Mehmeda Husrev-paše i muslimanskog stanovništva u Bosni. Smatramo da je jedan od glavnih razloga za takav stav Bošnjaka prema Mehmedu Husrev-paši izazvan njegovim oduševljenjem Francuzima. Bošnjaci su na Francuze gledali s nepovjerenjem jer im je bilo svježije sjećanje na Napoleonovu okupaciju Egipta. Iako je bio visokoobrazovani

osmanski službenik, nije uspio proniknuti u karakter i ćud ljudi koji su naseljavali pokrajinu u kojoj je služio.

Utvdili smo da je bio dobar administrator. Organizirao je slanje bosanske vojske u rat protiv srpskih ustanika iz svoga štaba u Zvorniku. Radio je na osiguranju puteva. Založio se za to da se bosansko stanovništvo oslobodi nameta koji je za njegove službe bio uveden u vidu slanja stoke u osmansku prijestolnicu. Nije pokazao hrabrost poput Ali-paše Derendeliije, koji će okončati Prvi srpski ustanak, niti je poput Mustafe-paše Ismailpašića sav svoj potencijal utrošio na ratovanje protiv srpskih ustanika. Njegovo obavljanje važnih državnih funkcija, služeći četvericu osmanskih sultana u vrijeme velikih prevrata i buna, svjedoči o velikoj sposobnosti koja je primarno bila u funkciji zaštite vlastitih interesa.

Na osnovu bujuruldije koja je analizirana u ovom radu mogli smo preciznije datirati i vrijeme službovanja Mehmeda Husrev-paše u Bosanskom ejaletu.

LITERATURA

- Aličić, S. Ahmed (1983) *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Andrić, Ivo (2014) *Travnička hronika*, Laguna, Beograd.
- Bajraktarević, Fehim (1932) „Jedna bujuruldija o prvom srpskom ustanku“, *Glasnik skopskog naučnog društva*, Skopsko naučno društvo, Skoplje.
- Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg (1900) *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850)*, Vlastita naklada, Sarajevo.
- Čelebi, Evlija (1996) *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
- Čolić, Ljiljana (2012) *Osmanska diplomatika sa paleografijom*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Dağlı, Yücel, Üçer, Cumhure (1997) *Tarih çevirme kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Filipović, Nedim (1940) „Tri bujuruldije Numan-paše Ćuprilića u vezi s njegovim pohodom protiv Crne Gore 1714 godine“, *Gajret, kalendar za godinu 1941*, Gajret, Sarajevo.
- Gadžo-Kasumović, Azra (2010) „Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha-bujuruldije“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 31, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo.
- Hadžihusejnović, Salih Sidki Muvekkit (1999) *Povijest Bosne*, II, El-Kalem, Sarajevo.
- Imamović, Mustafa (1998) *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo.
- Kemura, Sejfudin (1914) „Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem od god. 1219. po Hiđ. ili 1804. po I. do dobitka autonomije, po turskim vrelima“, *Islamska dionička štamparija*, Sarajevo.
- Kütükoğlu, S. Mübahat (1994) *Osmanlı Belgelerinin dili*, Kubbealtı akademisi kültür ve san'at vakfı, Istanbul.
- Miović, Vesna (2008) *Dubrovačka republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik.
- Muderizović, Riza (1916) „Nekoliko muhurova bosanskih valija“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo.
- Muftić, Teufik (1997) *Arapsko-bosanski rječnik*, El-Kalem, Sarajevo.
- Mujić, A. Muhamed (1951) „Jedna bujuruldija Husejinbega Gradaševića“, *POF*, II, Orijentalni institut, Sarajevo.

- Pelidija, Enes (1998) „Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god.“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
- Šamić, Midhat (1966) *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.
- Šljivo, Galib (2016) *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, Planjax Komerc, Tešanj.
- Tepić, Ibrahim (1998) „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do Austro-Ugarske okupacije“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
- Truhelka, Ćiro (1917) „Bošnjaci i prvi srpski ustanak“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo.
- Vjalova, Svetlana Olegovna (2014) „Horvatskie kiriličeskie pamjatniki XVI–XIX v. sobranija I. Berčiča v Rossijskoj nacionalnoj biblioteke“, *Filologija*, No 63, Zagreb.

THE BILINGUAL BUYURULDU OF MEHMED KHOSREW PASHA FROM THE PERIOD OF THE FIRST SERBIAN UPRISING

ABSTRACT

This paper analyses Bosnian beylerbey Mehmed Khosrew Pasha's buyuruldu sent to knezes and orthodox priests in the nahiye of Mačva of the kadilik of Šabac on June 30th, 1806. This document is part of V. N. Korbaev's collection (Coll. N°372, N°8) archived in the National Library of Russia in St. Petersburg. The bilingual text of the buyuruldu with the seal of Mehmed Khosrew Pasha was written in the Ottoman language, in the Diwani script, and in the Bosnian language, in an atypical version of the Bosnian Cyrillic graphy. This paper discusses the buyuruldu, contextualizing its production and offering a short analysis of its historical, linguistic and cultural aspects. The role of Mehmed Khosrew Pasha and his activities on the pacification of the First Serbian Uprising are also taken into consideration.

Key words: *buyuruldu, Mehmed Khosrew Pasha, First Serbian Uprising, Kadilik of Šabac, Nahiye of Mačva, Sinan Pasha, Ali Bey, Cyrillic, Ottoman language*

V.

Adijata Ibrišimović – Šabić

OD SATIRE, PREKO LAKRDIJE, DO REALISTIČKE KOMEDIJE, TRAGIFARSE I „TUŽNOG KOMADA“

**(Ženidba Nikolaja Vasiljeviča Gogolja
na sarajevskoj pozorišnoj sceni)**

Sažetak: Ovaj rad donosi dio rezultata istraživanja konceptata pojedinih sarajevskih predstava rađenih prema tekstovima Nikolaja Vasiljeviča Gogolja, odnosno dio rezultata analize odziva pozorišne i književne kritike na predstave u poređenju sa kritičkim i književnoteorijskim tekstovima bosanskohercegovačkih i ruskih kritičara i teoretičara, koji su se ticali teme. Istraživanje je pokazalo da i Gogoljeve komedije, poput Čehovljevih drama, tokom vremena postaju svojevrsne „matrice“, odnosno partiture na osnovu kojih se ostvaruju predstave – interpretacije, ili predstave – varijacije na temu. Riječ je o onoj vrsti umjetničkog teksta koji dopušta, odnosno poziva čitatelja na ko-autorstvo, jer ovakav umjetnički dramski tekst, kakav jeste Gogoljev, postaje izvor asocijacija različitog nivoa, od političkih i kulturnih paralela do filozofskog, metafizičkog, iracionalnog smisaonog plana.

Od satire kao već sigurnog i uobičajenog tumačenja Gogoljevog djela, koje ima i svoju „repcijsku prethistoriju“ u nas (prisutna do osnivanja Narodnog pozorišta), preko lakrdije i karikature, kako je u odzivima označeno „rediteljsko čitanje“ *Revizora* i *Ženidbe* Aleksandra Vereščagina (ruskog emigranta, sarajevskog reditelja i glumca koji donosi drugačije teatarsko viđenje i tumačenje Gogoljevog djela), preko humora (kako pisani odzivi određuju premijeru *Ženidbe* iz sedamdesetih godina i režiju Vlade Jablana), do tragifarse i tužnog komada (kako je ocijenjena premijera *Ženidbe* iz 2007. godine u režiji Petra Večeka) – dijapazon su doživljaja i recepcije Gogoljevih komedija na sarajevskoj sceni. Ovakva recepcija ukazuje kako na neminovne historijske promjene u recepciji, tako i na povećanje uloge režije, orijentaciju pozorišta ka tzv. rediteljskom teatru, ali također i na činjenicu da bosanskohercegovačka kritika nastoji propitivati uobičajene skale književnih (i teatarskih) vrijednosti. U ovom radu pokazani su načini

na koje su se na sceni sarajevskih pozorišta ispitivale mogućnosti prikazivanja „smijeha kroz suze“, uz zaključak da Gogolj očigledno donosi u žanr komedije neke promjene i vrši revalorizaciju samog žanra komedije, koja se zasniva upravo na piščevom poimanju smijeha kao kritičkog načela.

Ključne riječi: *Gogolj, recepcija, sarajevska pozorišna scena, komedija, satira, karikatura, humor, tragifarsa, „Ženidba“*

*Komično često zavisi od običaja, ideja
– recimo otvoreno – od predrasuda jednog društva.*

H. Bergson

U *Ženidbi*, kao i u *Revizoru*, smijeh je jedini pozitivni lik, koji raskrinkava besadržajnosti i trivijalnosti života aktera, ono bivstvovanje pored kojeg svakodnevno ravnodušno prolazimo ne zamjećujući njegovu apsurdnost, koji, ako već ne oslobađa od uslovnosti i vladajućih banalnih neminovnosti, makar pomaže da ih uočimo i s njima se suočimo.

Ženidbu je podnaslovom autor proglasio *sasvim nevjerovatnim događajem u dva čina*, čime je intimno-lirska tema kakvu podrazumijeva ljubav koja stoji ili se naslućuje iza čina ženidbe iznevjerena na samom početku, što čitatelja nagoni da nasluti onu razinu rituala što ga njeguje svaka zajednica, a koji s vremenom (ili preciznije: u /nekom/ vremenu) gubi smisao i svrhu. Osim toga, kako navodi Bergson (1958: 30) u svom eseju o smijehu: „Ceremoniozna strana društvenog života mora, dakle, da u sebi nosi latentnu komičnost koja čeka samo na prvu zgodu da izbi-je na vidjelo dana.“ U sprezi sa naslovom (koji je svakako intertekstualan, jer priziva u asocijativno polje literarne tekstove i komedije s istom ili sličnom temom), ovaj podnaslov upućuje na zaključak da sam ritualni čin preuzima dramsku funkciju „humora“, koja se prema Northropu Fryeu (2000: 191) sastoji u tome da izrazi „stanje nečega što bi se moglo nazvati ritualnim ropstvom“. U ovom slučaju, umjesto lika opsjednutog svojom čudi, svi akteri opsjednuti su „ženidbom“ kao čvorištem koje jednom masom obuhvaća sve likove komedije, jer ženidba / udadba predstavlja onaj tip konvencije koju moraju proći i ispuniti svi „zreli“ članovi društva, bili spremni ili ne, kao neku vrstu društvene inicijacije.

U suštini, podnaslovom autor nagovještuje da će centar prikazivanja biti hiperbolizirana „besadržajnost“, formalnost, „praznina“ koja razotkriva paradokse što ih kriju protokolarni ljudski odnosi, kakvi su običaji, odnosno uobičajene društvene konvencije prošnje, udadbe i ženidbe,

kao opreku tretmanu iste teme koja, od samih početaka razvoja komedije, predstavlja neiscrpno vrelo vezano za dionizijski kult, kao opreku temi veselih komedija i vodvilja, što, nakon mnogih peripetija i prepreka, okončavaju svetkovinom i slavljenjem mladosti, energije, životnih sila, proljeća, ljubavi i rađanja, jer, „vladajući duh komedije je Eros, a Eros se mora prilagoditi moralnim činjenicama društva“. (Frye 2000: 206)

U vodvilju, po definiciji, radnja ne proizvodi značenje, igra je sama sebi svrha i cilj. U komediji, pak, navodi Northrop Frye (2000: 207), „radnja se giba od zakona prema slobodi. U zakonu postoji element ritualnog ropstva koji se ukida, ali i element navike i konvencije koja se ispunjuje.“ Najintimniji odnos između dvoje ljudi pretvara se tako u „spektakl“ u kojem učestvuje mnoštvo ljudi i u društveni događaj od manjeg ili većeg interesa. *Ženidba*, međutim, iznevjerava i ovo „ispunjenje konvencije“, jer se ženidba u Gogoljevom komadu ne događa.

Repertoar sarajevskog Narodnog pozorišta bilježi da je Gogoljeva *Ženidba* premijerno prvi put izvedena u prvoj sezoni: 20. 5. 1922. godine, bez podataka o reditelju, nakon čega su uslijedile premijere: 9. 10. 1943. u režiji Lidije Mansvetove¹, 29. 9. 1945. – bez podataka o reditelju, 24. 1. 1973. godine u režiji Vlade Jablana i prijevodu Kirila Taranovskog, te 27. 1. 2007. godine u režiji gostujućeg reditelja Petra Večeka i dramaturškoj obradi Zehre Kreho.

ŽENIDBA NA SARAJEVSKOJ SCENI 1922. GODINE

U *Srpskoj riječi*², koja redovno prati pozorišna događanja iz perioda dva desetih godina XX vijeka, objavljen je tekst čiji autor u uvodnom dijelu,

¹ Mansvetova, Lidija Vasil'evna (rođena 1893, po nekim izvorima 1895, odnosno 1896. u Petrogradu – umrla 1966. u Splitu). Godine 1920. glumila je u Beogradu i Sarajevu. Od 1921. do 1923. godine bila je član Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu i nastavnik Državne glumačke škole. Radila je i u Beogradu, a zatim u Sarajevu jednu sezonu (1926/27). Kao glumica i rediteljica šesnaest godina je bila angažirana u sarajevskom Narodnom pozorištu (1931–1946). (Usp.: Lešić 1976: 274–275) Josip Lešić jedno poglavlje svoje knjige s punim pravom posvećuje ovoj umjetnici ruskoga porijekla (1976: 262–283), gdje je, između ostalog, istakao: „Kao reditelj i kao glumica, najviše (je) postigla na djelima provjerenih literarnih i pozorišnih vrijednosti, na prvom mjestu, na ruskoj klasičnoj i modernoj drami: Turgenjev (*Plemičko gnijezdo*), Gogolj (*Mrtve duše*), Dostojevski (*Braća Karamazovi*), Čehov (*Tri sestre*), Ostrovski (*Šuma*), Škvarkin (*Tuđe dijete i Pozajmljena lira*); zatim na djelima modernih svjetskih pisaca.“ (1976: 276–278)

² „*Ženidba*. Napisao N. Gogolj. Sasvim neobičan događaj u tri čina“, u: *Srpska riječ*, br. 107 od 26. 5. 1922. god., Arhiva Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti.

nazivajući Gogolja „ruskim Molijerom“, *Ženidbu* tumači u duhu žanra društvene komedije, komedije običaja, odnosno naravi s tragikomičnom pozadinom koja „ismijava shvatanja, običaje, navike itd. jedne društvene grupe, epohe ili generacije“ (Živković, ur. 1985: 363) ističući, pored satirične strane, i Gogoljevu „duboku psihologiju“ prikazanih tipova.³

U *Ženidbi* su zapravo prisutni skoro svi tipovi komičnog prema Bergsonovoj klasifikaciji, koje, naprimjer, Almir Bašović (2012) u našoj kritici prepoznaje i navodi u povodu Gogoljevog *Revizora*: pored elemenata koji pripadaju, u gornjoj kritici već istaknutoj, formi komedije običaja, odnosno naravi, u nizanju prosaca, likova s istom dramskom funkcijom, lako se prepoznaje oblik ponavljanja karakterističan za vodvilj i komediju situacije, odnosno intrige, ponavljanje koje je u ovom komadu uočljivo i na drugim razinama. Dolazak „niza“ potencijalnih mladoženja „na zagledanje“ u kuću Agafje Tihonovne predstavlja centralni dio prvog čina, u kojem Gogoljev maksimalni lakonizam u stvaranju portreta dolazi do punog izražaja: od početnih fraza koje lik izgovori – postaju vidljive karakterne osobine tipa, dok „sudar“ mladoženja, potencijalnih kandidata iz različitih staleža na jednom mjestu koji se „bore“ za ruku bogate udavače, autoru služi za stvaranje upečatljive socijalne slike.

Profesionalna komika, „čiji okvir priprema samo društvo i koja se najlakše gradi ako je utvrdimo unutar jezika“ date profesije (Bašović 2012: 157), služi Gogolju za karakterizaciju likova koje u svojoj komediji ruski klasik predstavlja na sljedeći način:

„(...) Nesavesnost, glupost, truo birokratski duh, predstavlja ceo onaj gospodski stalež pred očima naivnog ruskog naroda. Gogolj nam pruža onakove *duboko psihološki određene tipove*, koji s jedne strane bude u nama smeh a s druge strane sažaljenje“ – piše, između ostalog, u uvodnom dijelu teksta. O samoj predstavi i komediji *Ženidba*, autor, izvjesni Siklon, ističe: „*Ženidba* je jedna od najuspelijih Gogoljevih stvari. ‘Sasvim neobičan događaj u 3 čina’. S ovih nekoliko reči dosta je rečeno. Atafija (sic!) Tihonovna *jestе devojka iz naroda* – sa svojih dvadeset i sedam godina – i ona hoće da se uda, dok za nju brine Arina, njena tetka; one su obe dobre i naivna karaktere i kao takve igračka u rukama provodadžike Fekle Ivanovne i Kočkareva druga dvorskoga savetnika Podkolesima (sic!) Ova poslednja nabavlja čitav niz kandidata za ženidbu iz svih slojeva višega ruskoga društva: vojska, marina, eksekutor i – jedan trgovac, koji se gubi u ovom višem svetu, a Kočkarev dovodi dvorskog savetnika.“ (Isticanja – A. I. Š.)

Iz odziva, međutim, nije jasno je li „sasvim neobičan događaj u tri čina“, umjesto u „dva dijela“, kako stoji u tekstu Gogoljeve komedije, dio režijske koncepcije ili je zapravo previd.

³ Termin *tip* uglavnom se upotrebljava da označi relativno jednostavne, ali ne i jednodimenzionalne likove, kao one koji predstavljaju utjelovljenje ne samo jednog svojstva već prije – nekog sociološkog i/ili psihološkog sklopa (profesija, stalež i sl.). Na taj način *tip* svjedoči o nosiocima određenih skupina osobina, a ne individua, pa rijetko ima mogućnosti za gradnju suptilnijih odnosa.

„Naduveni stari eksekutor“, kako je Kajganu nazvao autor odziva iz *Srpske riječi*, ekonom u nekom nadležstvu, „jestivog“ imena, izašao je, kako kaže, „na minut“ s posla, bez namjere da se zadržava. (Usp.: Gogolj 1991: 110) On je poslovan i ne želi „dangubiti“, tračiti dragocjeno vrijeme na nevažne sitnice. Za njega je sve jednostavno, delikatnost u ophođenju je suvišna kad treba „obaviti posao“. Brak također nije nikakva „složenica“ i nepotrebna je svaka filozofija. Nije bitno kakva je nevjesta, odlučujuće je koliki je miraz i da ga neko slučajno „u poslu“ ne prevari.⁴ Zbog toga nije osobito zbunjen kad mu Kočkarjov kaže da je udavača Agafja Tihonovna „luda odmalena“.⁵ Tek kad Kočkarjov slaže da „ona ničeg nema“ (Gogolj 1991: 126), Kajgana ne samo da se osjeća prevarenim,⁶ on se osjeća bukvalno „opljačkanim“ i logično je da „onima koji su ga opljačkali“ prijeti policijom:

Kajgana (Fjokli Ivanovnoj – A. I. Š.): Pazi ti, golubice moja, ovo ti neće proći tek tako. Kad te odvedem u policiju, videćeš kako se vara pošten svet. Videćeš ti svoje! A udavači kaži da je pokvarena! Čuješ li, svakako joj kaži. (Gogolj 1991: 128)

Razjaren i ljut Ivan Pavlovič Kajgana odlazi nakon što se njegov dobro proračunati „san o sreći“ srušio kao kula od karata.

Poručnik mornarice u penziji Baltazar Baltazarovič Ževakin suprotstavljen je Kajgani. Ževakin nije grub i sirov, za njega miraz nije u prvom planu, ali predstavnik je istog svijeta gluposti i ograničenosti kao i Ivan Petrovič. Posjeta Siciliji sa mornaričkom regimentom – epizoda iz njegovog života – jedino je čime se može pohvaliti i stoga koristi svaku priliku da navede razgovor na Siciliju u kojoj „niko ne razumije ruski, ali zato svi

---

⁴ Dok drugi komentiraju djevojku, Kajgana ide da razgleda zgrade u dvorištu koje su dio miraza, provjeravajući (već s prvim svojim pojavljivanjem) spisak sačinjen prema informacijama koje je dobio od provodadžike Fjokle Ivanovne. (Usp.: Gogolj 1991: 118–119).

⁵ *KAJGANA. Da, naravno, bolje bi bilo kad bi ona bila pametnija; a, uostalom, i luda je takođe dobra. Neka su joj samo prihodi u redu.* (Gogolj 1991: 126).

⁶ Ovako je predstavljena „pametnija u duši“ Ivana Pavloviča, uz nabranje najvrjednijih „osobina“ zbog kojih je odlučio isprobiti ruku Agafje Tihonovne: *KAJGANA: More do đavola s francuskim! Ali kako je prokleta provodadžika... Ah, ti, beštijo jedna, veštice! Kad biste vi samo znali kakvim ju je rečima ona opisala – ama slikar, pravi slikar! „Kuća, zgrada u dvorištu“, kaže, „na zidanom temelju, srebrne kašike, saonice, samo da sedneš, pa da se vozaš!“ – jednom rečju, u romanu se retko nađe takva stranica. Ah, ti, rđo matora! Samo da mi padneš šaka... (Gogolj 1991: 127) Vrlo često kod Gogolja nailazimo na potvrdu Bergsonovih tvrdnji o komičnim riječima (1958: 83), koji na jednom mjestu u svom eseju piše: „Duboko komične riječi su naivne riječi kroz koje se neki porok ukazuje potpuno razgolćen.“*

govore francuski“. Utisci koje Ževakin nosi i koje može podijeliti s drugima vezani su uglavnom za „punačke ljepotice“, „ružice“ i „ukusnu parčencad“.⁷

I pješadijski oficir u penziji Nikanor Ivanovič Anučkin ima svoju strast i svoj san. Traži ženu koja ima manire dame iz visokog društva, odnosno onu koja govori francuski jezik. To je jedini uvjet, premda sam Anučkin ništa od toga ne zna i nije u stanju ocijeniti koliko neko ispunjava uvjete njemu tako dragocjene.

Taj događaj (ugovaranje braka – A. I. Š.) i te ličnosti – navodi se još u odzivu u Srpskoj riječi – psihološki secira Gogolj do najsitnijih delova i to budi u publici prijatan ali i bolan smeh. Sve ono realno što nam pisac pruža: izrađeno je do potankosti. Mi smo na pozornici gledali sve one zanimljive tipove, sve ono sitno i glupo njihova staleža, koji je upravljao Rusijom i doveo je – do konačne propasti. Ne znamo kome da se divimo i koji je tip bolje izrađen. Da li dvorski savetnik sa svojim bečarskim životom, sa svojom prošlošću (on po sav dan lenčari na divanu, mrzi ga da ustaje, pa čak i da se ženi)? Da li onaj uobraženi oficir, koji toliko teži za francuskim jezikom, a ne zna ga? Da li onaj drugi, koji drži, da je njegov put u Siciliju najglavnije delo njegove spreme i inteligencije? Da li onaj naduveni stari eksekutor koji toliko drži do svoga položaja ili Kočkarev prefrigani mladi čovek, koji je s onom hitrom provodadžikom uveo u kolo ovog poštenog doma jedne ruske porodice sve one dostojnike, u tome se i sastoji čitava radnja, pa se s toga u ovakovim komadima i traži što realnije prikazivanje.⁸

Navedeni kritički osvrt iz dvadesetih godina XX vijeka slijedi takvu shemu komedije u kojoj je doza didaktike i pouke vidljivija i očitija – pa Agafju Tihonovnu i njenu tetku svrstava u predstavnice *poštenog doma jedne ruske porodice* – jer u takvoj komediji konflikt izrasta u sukobu, sučeljavanju pozitivnog i negativnog svijeta, s čim se nije moguće složiti, jer je Gogoljev tekst mnogo kompleksniji.

Ako je zadatak pjesnika komedije da nam iznosi tipove, piše Bergson (1958: 93) – to će reći karaktere sposobne da se ponavljaju, kako da bolje

---

⁷ Ževakin, „duvankesa iz koje su istresli duvan“, kako se o njemu izrazio Kočkarjov, sedamnaesti put prosi djevojku i sedamnaesti put biva odbijen, ali, vjeran sebi, tješi se da će sljedeći put kad se bude udvarao nekoj „ružici“ sigurno uspjeti, jer u sanduku čuva „pesmice, kojima stvarno nijedna ne bi odolela“. (Gogolj 1991: 132)

⁸ „Ženidba. Napisao N. Gogolj. Sasvim neobičan događaj u tri čina.“, *Srpska riječ*, br. 107 od 26. 5. 1922. godine. Autor: Siklon. U datom odzivu na predstavu stoji još i ovo: „(...) Od ženskih osobito su se istakle gđa Stefanović (kao Agafija Tihonovna) ona je izradila svoju ulogu prave devojke iz naroda, bez karikiranja (...) Preporučili bi režiji, da u ovakovim komadima izbegava karikiranje, jer ide na štetu same stvari. (...)“ (Isticanja – A. I. Š.), Arhiva Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti.

*postupi nego da nam iznese više različitih primjeraka jednog istog tipa?
Ni prirodnjak ne postupa drukčije kad raspravlja o jednoj vrsti. On nabra-
ja i opisuje glavne razlike pretstavnika jedne iste vrste.*

I u *Ženidbi*, kao i u *Revizoru*, Gogolj specifičnim korišćenjem različitih oblika komike „gradi svijet pomjerenih proporcija“ (Bašović 2012: 157), svijet dalek od ideala, jednodimenzionalan, svakodnevniki, a u drami se, kako piše Bašović (2012: 159), „ono odsutno u sadašnjost doziva radnjom“. U tom smislu *Ženidba* bi se mogla tumačiti i kao pripovijest o svijetu otuđenosti, drama u kojoj se radnjom prizivaju odsutna ljubav i odsutni stvaralački čovjek kao izgubljene vrijednosti. Zbog toga ovaj komad jeste tužan, što će naša recepcija o Gogolju u književno-teatarsko-kritičkim promišljanjima osvijestiti u trenutku još jednog povratka djelu ruskog klasika početkom prvog desetljeća XXI vijeka.⁹

Lik nevjeste Agafje Tihonovne autor odziva u *Srpskoj riječi* iz 1922. godine interpretira kao „djevojku iz naroda“, dok je već u popisu lica eksplicitno naznačeno da je ona „trgovačka kći, udavača“. (Gogolj 1991:94) Osim toga, svakako nije i ne može biti slučajno da je jedini uvjet u izboru mladoženje, koji postavlja Agafja Tihonovna, to da bude plemić. Sva ironija i komika izrastaju iz pogleda promatrača, čitaoca / gledaoca, na one koji u Gogoljevom komadu predstavljaju „plemiće“ (zapravo je Podkoljosin, kao dvorski savjetnik, jedini predstavnik aristokratske klase).

Agafja Tihonovna zapravo je iluzorna personifikacija „željenog“ sna koji traže mladoženje-suparnici, takvog sna iz kojeg zjapi tragizam banalnosti i pustoši. Na ovom mjestu podsjećam na riječi Tvrtka Kulenovića, zabilježe u afiši povodom sarajevske premijere *Revizora* iz 1971. godine, da je Gogolj zapravo preteča Becketta, Ionescoa, Adamova te da su ovi pisci apsurdna u Gogolju, „čiji se najpoznatiji junak bavi kupovinom mrtvih duša“, mogli pronaći potvrdu vlastitih razmišljanja.¹⁰ Za Kajganu, tako, Agafja Tihonovna jeste privlačna vlasnica nepokretne imovine; Ževakina privlači njena „punašnost“; trgovac Starikov misli da mu je par jer pripadaju istom, trgovačkom staležu, dok činovnik Podkoljosin, pod uticajem

---

⁹ „Kako je iznimno tačno u svom zapisu konstatirala asistentica režije u ovoj predstavi Selma Spahić: *Ženidba* je tužan komad. Tužan na onaj način na koji su tužni klovnovi...“, stoji u odzivu Gradimira Gojera na sarajevsku predstavu iz 2007. godine. Gojer, G. (2007) „Četiri sarajevske premijere. Gogolj, O’Nil, Mekdona, Andersen sa Mocartom, na sceni Narodnog pozorišta Sarajevo“, u: *Most. Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, br. 210, maj/svibanj (121 – nova serija), 48–52, Mostar. Dostupno na: <http://www.most.ba/121/048.aspx?izbor=ref>. [7. 10. 2013].

¹⁰ Usp.: Afiša premijere *Revizora* u Narodnom pozorištu u Sarajevu 7. 2. 1971. godine. Arhiva Narodnog pozorišta u Sarajevu.

provodadžike Fjokle Ivanovne i druga Kočkarjova, smatra da nije loša „partija“, premda nije generalska kći. Stidljiva i krotka po prirodi Agafja Tihonovna baš i ne zna šta joj je činiti; sredina ju je oblikovala i naučila da bude poslušna i radi što joj se kaže. Tipološki, ovaj Gogoljev lik podsjeća na Čehovljevu „Dušicu“, jer i Agafja bi, kao i dušica Olga Semjonovna, podjednako odgovarala svakom od potencijalnih kandidata, svakom bi umjela da se prilagodi i živi „brigama i mislima“ svoga muža. U ovom liku sadržan je začetak socijalno-psihološke pojave kameleonstva o kojem će, kao o tragizmu socijalnog zla, krajem istog vijeka neke od svojih najljepših stranica posvetiti Čehov.

Ali i ova dvadesetsedmogodišnja udavača također ima svoj „san o sreći“. U maštanjima o tome da će se zaljubiti i udati za plemića, Agafja Tihonovna trgovca Starikova niti ne primjećuje; zavedena vlastitim sanjama o mužu-plemiću, u nedoumici koga da odabere – sastavlja „lik idealnog mladoženje“ od pojedinih fizičkih osobina svih prosaca, da bi na kraju odluku prepustila žrijebu – slučaju, izvlačenjem papirića iz torbice pa *neka bude što bude*. (Gogolj 1991: 121)

Još jednom će se iste godine *Srpska riječ* oglasiti povodom *Ženidbe* na sarajevskoj sceni. Riječ je o repriznom izvođenju s Aleksandrom Vereščaginom u ulozi Kočkarjova. Premda u pisanim tragovima nema navoda o reditelju, moglo bi se pretpostaviti da je ovaj ruski reditelj i glumac mogao biti reditelj sarajevske *Ženidbe* iz 1922. godine.¹¹

¹¹ „(...) umjetnička igra G. Vereščagina dala je cijeloj predstavi viši umjetnički stepen. G. Vereščagin (Kočkarev) pružio nam je prijatno uživanje svojom uspjelom interpretacijom, akcentiranjem, pa čak i gimnastikom (...)“ „Pozorište. *Ženidba*.“ *Srpska riječ*, br. 210 od 11. 10. 1922. godine. Anonimni autor. Arhiva Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti u Sarajevu.

O ovom repriznom izvođenju pisala je i *Večernja pošta*: „Sinoćnja predstava *Ženidbe*, te Gogoljeve izvrsne komedije, bila je u svakom pogledu vrlo dobra. I po spoljašnjoj i po unutarnjoj režiji kao i po interpretacijama pojedinaca. Gđe. Stefanović, Jovanović i Čurčić bile su odličan ženski trio. Naročito gđa. Jovanović, čije je prikazivanje bilo *sušta iskrenost i životna realnost*. Gosp. Radenković u ulozi *Podkolesina ima jedan vanredno detaljisan i razgrađeni portret Oblomova*, još bogatiji nego je to lani bio. Novost *ovoga večera bio je g. Vereščagin u ulozi Kočkareva i g. M. Ristić u ulozi Ževakina. I ako je g. Vereščagin prozeo tu ulogu svojim bogatim i nesumnjivim glumačkim talentom, nezgodno je djelovalo to, što je ruski igrao*. Gosp. Ristić je umio da stvori od svoje sporedne uloge, vanredno istančanom igrom, do u detalje, – jedan živ i snažan tip, kojega se čovjek dugo i rado sjeća. Jedino: naša je sala vrlo neakustična, pa bi trebalo malo pripaziti na jasniji izgovor. Gosp. Vučičević kao Kajgana, imao je, kao i uvijek u ovakvim ulogama svoj dobar dan. Posjeta vrlo osrednja.“ (Isticanja – A. I. Š.); „Narodno Pozorište. Gogoljeva: *Ženidba*.“ u: *Večernja pošta*, br. 383 od 11. 10. 1922. godine. Arhiva Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti u Sarajevu.

Pored pohvala koje kritičari izriču za dosljednost u provedbi scenske izvedbe nešto drugačijeg rediteljskog koncepta u pristupu Gogoljevom djelu – u odnosu na već uobičajene predstave koje je sarajevska publika mogla gledati u izvedbi pozorišnih trupa prije otvaranja profesionalne teatarske kuće – koncepta koji u Narodno pozorište donosi upravo Aleksandar Vereščagin, bosanskohercegovačka, odnosno sarajevska kritika u ovom periodu, sudeći prema odzivima, ipak je insistirala na realističkom prikazu i realističkoj glumi koji su trebali „odražavati život“. U kritici se uglavnom ističe to da je osobita scenska efektivnost koju je, kao učenik Vere Komisarževske i Vsjevoloda Mejerholjda, njegovao Vereščagin rezultirala osiromašenjem značenja literarnog predloška. Ovakvo insistiranje naše kritike na realizmu može se tumačiti i kao insistiranje na spoznajnoj funkciji Gogoljevog djela, odnosno, može se tumačiti kao zahtjev da se i u scenskoj izvedbi „vidi“ onaj unutrašnji sadržaj Gogoljevog djela, da se pokuša ostvariti i do publike donijeti čudesni gogoljevski „smijeh kroz suze“, što će i biti tendencija koju će u narednim premijerama pokušati ostvariti sarajevski reditelji.

S druge strane, scenske postavke Mejerholjdovog učenika Vereščagina nudile su našoj publici nova, drugačija, svježija teatarska rješenja, idući „ukorak“ pa i ispred svog vremena i već viđenih predstava, otvarajući nove vidike, nudeći nova pozorišna iščitavanja ruskih klasika, što je za jedno pozorište u nastajanju bio itekako važan i značajan doprinos.

IZMEĐU SATIRE I HUMORA – ŽENIDBA NA SARAJEVSKOJ SCENI SEDAMDESETIH GODINA XX VIJEKA

*Čovjek nijedan naljutiti se ne mogaše, / Jer njemu na umu bjehu tisuće (...)
Njegova satira ne upućuje na manu / Već na ono što smrtnik popraviti može.*

Jonathan Swift, *Stihovi o smrti dr. Swifta*

Prema mišljenju Bjelinskog (1835), Gogoljeva priča skoro da je svaki put „smiješna komedija koja počinje glupostima i završava suzama, komedija koja se, konačno, život zove“, dok je Gogoljev komizam ruski kritičar objašnjavao njegovim tužnim pogledom na život.

Zanimljiva je interpretacija lika i uloge Podkoljosina kao *detaljsanog portreta Oblomova*, junaka istoimenog Gončarovljevog romana koji je objavljen 1859. godine (Gogoljeva *Ženidba* objavljena je 1842), što pokazuje da je ne samo književna kritika već su, vjerovatno pod uticajem ruskih reditelja i glumaca angažiranih u Narodnom pozorištu, i naši glumci usvajali i otkrivali neke tipološke srodnosti likova u kontinuitetu razvitka ruske realistične književnosti XIX vijeka.

I „/d/ok satira“, kako piše Bošković u *Teorijama humora* (2011: 22) – „ima sluha samo za kritike i oštre optužbe, humor, pak, poseduje srce i sjedinjuje nas, kroz saosećanje, sa objektima našeg smeha“. A na ovoj distinkciji između satire i humora temelje se glavni zaokreti u poimanju i recepciji Gogoljevih komedija općenito, pa tako i u bosanskohercegovačkoj književnoj kritici i konceptima predstava što ih je, u toku prošlog i na početku ovog XXI stoljeća, imala priliku gledati publika na sarajevskoj sceni.

Sedamdesetih godina XX vijeka *Ženidbu* režira Vlado Jablan, a pozorišni kritičar Luka Pavlović (1978: 67) u svom odzivu na predstavu, između ostalog, piše o mogućnostima različitih inscenacija Gogoljevog komada:

‘Ženidba’, ta niška medaljona o naravima i profilima iz jedne literarno dobro znane sredine, i danas može da zainteresuje i čovjeka teatra i gledaoca. Prvoga, vjerovatno, ponajviše zato što se u nekolikim linijama tog ‘sasvim nevjerojatnog događaja’ nalaze dobri povodi za raznovrsno manevrisanje unutar veoma razuđenog organizma ‘Ženidbe’, za jarko definisanje ličnosti (cio spektar dobro urađenih goblena!), za fino, nijansirano razigravanje na samoj granici komedije. Što se, pak, gledaoca tiče, zračenje gogoljevske panorame sa Agafjom, Potkoljosinom, Ževakinom, Fjoklom, Kočkarjovom i drugim sudionicima jedne unekoliko apsurdne storije kao da ima snagu magnetna i oreol vedrine, pa samim tim i svojstvo trajnosti.

Među mogućim varijantama inscenacija Gogoljevih komedija na širokoj skali od karikaturalnog, satiričnog i humornog, do tragikomičnog ili čak tragifarsičnog, „sa više ili manje razloga za i protiv“, kako kaže Pavlović, jedna je bila i ova koju je „odabrao smireni, oprezni, razložni i pomalo sjetni reditelj Vlado Jablan“. Njegov pristup dramskom djelu, piše Pavlović (1978: 67), bio je

(...) gotovo uvijek po strani od forsirano tragalačkog, ishitrenog ili nemo-tivisano pomjerenog, a veoma blizak dubljem poniranju u smisao djela, pa makar poneko plod toga svrstavao pod standardno ili konvencionalno (u najpozitivnijem poimanju tih pojmova, odnosno njihovoj mogućoj gornjoj razini).

Prema Bergsonu, humor je utemeljen u društvenom, u konsenzusu; oslanja se na društvenu razboritost, na ukorijenjene običaje, zakone, na jezik, ali se njegova moć, odnosno smijeh, rađa iz situacija koje „oneobičavaju“, narušavaju uobičajeni tok svakodnevnice, ustaljene navike, protokolarne situacije i zdravorazumsku racionalnost na kojoj neko društvo počiva.

Gogoljevo komično može se definirati i kao ono koje se prema T. Lippsu „nalazi na putu od komike ka humoru.“ (Usp.: Bošković 2011: 15–16)

Naslovna sintagma Pavlovićevog teksta – *na granici komedije* – ističe temeljnu crtu rediteljskog koncepta koji je sarajevskoj publici ovoga puta ponudio Vlado Jablan, ali istovremeno ukazuje i na specifičnosti Gogoljevog djela i gogoljevskog smijeha, kako su ih vidjeli i razumjeli kritika i pozorišni djelatnici sedamdesetih godina XX vijeka.

Sarajevski reditelj, ovoga puta, nije išao za vanjskom režijom:

Jablan, očigledno, nije krenuo lakšim putevima, navodi Pavlović (1978: 67 – 68). Naprotiv, njegov koncept 'Ženidbe' sadrži ponešto od onih nespekulativnih istraživanja čiji je cilj da se na samoj granici komedije sustignu i sublimna komika, i blagi ironični akcenat, i poneka jarka karakterizacija, i sjetni zvuk čovjekove sudbine u koordinatama svakodnevnice, i ljupka groteska, ukratko – sve u dobroj mjeri i sa ukusom koji obično dovodi do rafinmana.

Za svaki od likova u Gogoljevoj galeriji, sudeći prema Pavlovićevom odzivu, reditelj Jablan pronalazi određenu osobnu nijansu koju glumci nadograđuju manje ili više uspješno, što je vjerovatno i ostavljalo utisak „niske medaljona“, ali je značilo i izgradnju, ako smijem reći, svojevrsnog niza psiholoških portreta koji su gradili ovaj svijet predstave u kojem se, stoga, moglo naći mjesta za nijansiranja od komike, preko ironije, do sjete i groteske, dok su trenuci komičnih situacija i komičnih Gogoljevih likova u kojima su se zrcalili djelići općeljudskog bili trenuci ukidanja distance i otvaranja prostora za poistovjećivanje s bar nekim od likova, samim tim i za razumijevanje i prihvatanje apsurdnih društvenih konvencija i običaja, za razumijevanje pristajanja na zadati ili naslijeđeni okvir, jer se, zahvaljujući ironijskom modusu u kojem se Gogoljeva drama ostvaruje kao cjelina (usp.: Bašović 2012: 160), ovakva konvencija urušava Podkoljosinim bijegom kroz prozor na kraju komada. Smijeh i nastaje tamo gdje se parodiraju rituali sredine, gdje se običaji izvrću u suprotnost, a logika uzročnosti prestaje važiti, omogućujući da ženidba postane nevjerovatan događaj.

Pavlovićev komentar u kojem ustvrđuje da je sarajevski glumac Reihan Demirdžić gradio jedan *mozaični profil* Gogoljevog Podkoljosina zanimljiv je jer sugerira neku vrstu neodređenosti ovog lika, koja možda potiče od njegove neodlučnosti čije motivacije nisu do kraja objašnjene. Stoga ne čudi, recimo, da su sarajevski glumci dvadesetih godina, u pokušaju da ostvare kakvu-takvu plastičnost lika, posezali za hronološki kasnije nastalim Oblomovom, koji svojom nepokretnošću, ljenčarenjem i nedostatkom volje tipološki podsjeća na Gogoljevog junaka.

U prvoj pojavi Gogoljeve *Ženidbe* Podkoljosin, čije ime označava da se nalazi „pod točkom“ (rus.: *pod kolesom*) nekakve prisile ili moranja, sav je

„predan“ mislima o tome da napravi taj „odlučujući korak“ u svom životu. Prva replika koja otvara dramu glasi:

POTKOLJOSIN: Eto, kad čovjek tako počne da u dokolici sam razmišlja, onda vidi da je najzad zaista potrebno da se oženi. (Gogolj 1991: 95)

Ove riječi, kao prvi akordi djela, uvode nas u „svijet želja“ i maštanja o ostvarenju „sna o sreći“, u svijet iluzija. Inkongruentnost, odnosno komični alogizam izrasta iz nepodudarnosti, nesklada između očekivanja i stvarnih zbivanja, sudara maglovitog i nejasnog „sna“ koji plašljivo izviruje u trenucima dokolice (Podkoljosin je udobno izvaljen na divanu, puši lulu, dok dim što se raspršava oko njega neodoljivo podsjeća na ono tkanje od kojeg su satkane iluzije i „želje puste“) i sintagme „najzad zaista je potrebno“, koja upućuje na konvenciju kao na automatizam. Međutim, umjesto navođenja razloga zašto je potrebno oženiti se, slijedi pedantan pregled konkretnih stvari koje treba nabaviti u cilju ostvarenja sna: naručen je crni frak, udobne cipele koje ne žuljaju, kvalitetna mast za obuću, premda sam Podkoljosin još uvijek ne zna ko je zapravo „suđena“ kojom bi se trebao oženiti. Isto tako, scena u kući „nevjeste“ Agafje Tihonovne, na početku drugog čina, predstavlja neku vrstu paralele prvim scenama u Podkoljosinovoj sobi, jer se odvija isključivo oko teme udaje i biranja mladoženje u kojoj je prikazana procjena „robe“ s druge strane „tezge“.

Gogoljevski postupak prikazivanja procesa „omrtvljavanja“ i „opredmećivanja“ čovjeka i ljudske duše, procesa koji pretvara čovjeka u „lutku na navijanje“, u „robu“ ili ga svodi na funkciju, očituje se tako već u prvim scenama. Razgovor robno-trgovinskog tona u kojem Fjokla Ivanovna i Podkoljosin kao da sastavljaju neki kupoprodajni ugovor¹² potvrđuje čvrstoću mrtve forme u koju su zaodjeveni odnosi među likovima. U tome se sastoji i temeljna razlika između Podkoljosina i Oblomova, Gončarovljevog junaka „golubije duše“, čije su osobine bezvoljnosti i nepokretnosti duboko socijalno i psihološki motivirane, ali ova dva junaka suštinski povezuje upravo Podkoljosinov skok kroz prozor. Ako je riječ o odustajanju (od aktivnosti kod Oblomova, od ženidbe kod Podkoljosina) – odustajanje u određenim okolnostima može biti i znak svojevrsne pobune i/ili negacije odnosa u kojima čovjek gubi vlastito ja, koliko god nemoćna, apsurdna, nerazumljiva ili smiješna ta pobuna bila.

Dobro, lijepo i razumno, uzvišena i duboka osjećanja – nemaju mjesta u ovom zatvorenom svijetu u kojem je brak samo mogućnost sklapanja dobrog posla, otvorena kupovina i ponuda robe na tržištu.

---

¹² *FJOKLA. Pa šta onda? Ako je da se gleda a ti gledaj. Roba je zato da se gleda – govori provodadžika, misleći na „udavaču“ Agafju Tihonovnu (Gogolj 1991: 99).*

Mnogi Gogoljevi savremenici osuđivali su ga za „čudan“ prikaz jednog od glavnih, ako ne i glavnog lika komedije – Podkoljosina. Razvoj sižea, odnosno rasplet i kraj sižea Gogoljeve komedije kosio se sa tadašnjim pozorišnim kanonima, izgledao je „neuspio“, jer komad nije imao potreban efektan završetak, sva radnja oko koje se komedija plela kao da se naglo prekidala ne dočekavši „logičan i dosljedan“ kraj. Kasnija kritika opravdala je Gogolja insistirajući na „istinitosti“ Podkoljosinovog karaktera koji se tumačio kao oblomovski: nepokretan, nedjelatan, neodlučan i/ili lijen, što potvrđuju i naše kritike iz dvadesetih godina XX vijeka. Nameće se zaključak da je *mozaičnost profila*, u ovom konkretnom slučaju, rezultat glumčevog pokušaja da izgradi realistični psihološki portret u jednom okviru koji ne ostavlja dovoljno prostora za potpunu realizaciju takve zamisli. Dakako da ostaje otvoreno pitanje: je li Podkoljosin komični lik s maskom tragičnog nesrećnika koji se pokušava „iščupati“ iz mreže ritualnog ropstva, je li realistični oblomovski tip, je li lik koji u potpunosti pripada strukturi ovog humornog gogoljevskog društva čija iluzija se našla u sudaru s iluzijama drugih, ili možda nešto sasvim drugo?

ŽENIDBA NA SARAJEVSKOJ SCENI 2007. GODINE

Jer, to je istina, smiješni smo, lakoumni, imamo loše navike, dosađujemo se, ne znamo gledati, ne shvaćamo, ama, svi smo mi takvi, i vi, i ja, i oni! Valjda se ne vrijeđate što vam tako u lice govorim da ste smiješni? A ako je tako, zar niste onda dobra građa? Znaite, po mom mišljenju, katkad je čak i dobro biti smiješan, pa i bolje je: ljudi lakše mogu oprostiti jedan drugome, lakše se i pomire; ne može se ipak odjednom sve shvatiti, ne može se početi odmah od savršenstva! Da bismo postigli savršenstvo, treba najprije mnogo toga ne shvaćati! A ako prebrzo shvatimo, možda i nećemo dobro sve shvatiti.

F. M. Dostojevski, *Idiot*

Na sceni Narodnog pozorišta u Sarajevu 27. januara 2007. godine premijerno je izvedena predstava *Ženidba* u režiji zagrebačkog reditelja Petra Večeka.¹³

---

¹³ Petar Veček preminuo je 2010. godine, par sati prije premijere svoje predstave *Amateri*. Sarajevska *Ženidba* ostaje kao svojevrsni omaž hrvatskom reditelju rođenom 1942. godine u Zagrebu. U odzivima je zabilježeno da „/o/va Gogoljeva komedija poput svih ostalih njegovih tekstova, ponajprije osvaja čudesnim humorom i neuhvatljivim karakterima, autsajderima koji pokušavaju pronaći svoje mjesto u svijetu, pa se guraju, komešaju, bore, nadmudruju, svađaju, vesele.“ Radiosarajevo.ba. Dostupno na:

Riječi reditelja Večeka potvrda su sazrijevanja bosanskohercegovačke recepcije o Gogoljevom djelu koju sam pokušala proslijediti i predstaviti na prethodnim stranicama: „Gogolj je autor kojeg nije lako raditi (...) Kada se čitaju njegovi tekstovi sve izgleda jednostavno, ali što se dublje ulazi u tekst postaje sve teže.“¹⁴

Prema Gradimiru Gojeru (2007), upravo je „satirički usklik“ Gogoljeve komedije nešto što ovu sarajevsku predstavu *Ženidbe* veže za naše vrijeme, vrijeme postmodernističkih dekonstrukcija i novih načina preosmišljavanja stereotipova, „okoštalih vjerovanja, praznovjernih strahova, čudačkih teorija, cjepidlačarskih dogmatičnosti, ugnjetavačkih pomodnosti i svega što koči slobodno kretanje (koje, naravno, nije nužno napredak) društva“ (Frye 2000: 264),¹⁵ vrijeme koje traži promjenu perspektive, kojem je potrebna „fantazija koja krši uvriježene asocijacije“ (Frye 2000: 265), perspektiva koju čitatelju / gledatelju u izobilju nudi Gogoljevo djelo kao sigurno utočište od trivijalnog humora, jeftinih utjeha i masovne lobotomije.

Rafinirano scensko osjećanje za doziranje takvih nijansi Gogoljevog humora, za što sigurno zasluge ima i reditelj, nijansi koje se kreću na rasponu od veselosti, bezbrižnosti i šaljivosti, preko komike što izrasta iz „palanačke filozofije“, do crnog humora i tragigrotesknog i vodviljskog osjećanja svijeta, upravo je paleta boja u kojoj se ispoljava „smijeh kroz suze“.¹⁶ Sudeći prema Gojerovom odzivu, u ovoj sarajevskoj predstavi sve je bilo podređeno smijehu, jedinom pozitivnom liku Gogoljeve komedije.

Svijet bez ideala i bez velikih strasti, bez dubokih osjećanja, bez stvaralačkog impulsa, sveden na trivijalnosti do apsurdna, sveden na ritual i konvenciju do bola, svijet u kojem materijalno i tjelesno prijeti metastazama, u kojem „pokušaj razgovora kao socijalnog kontakta ostaje na

---

<http://www.radiosarajevo.ba/novost/100480/Predstava-Zenidba-na-sceni-Narodnog-pozorista> [7. 10. 2013], i na: <http://sarajevo.co.ba/narodno-pozoriste-zenidba/> [7. 10. 2013].

¹⁴ Izvor: FENA, „Gogoljeva *Ženidba* na sceni Narodnog pozorišta“. Dostupno na: <http://www.klix.ba/vijesti/kultura/gogoljeva-zenidba-na-sceni-narodnog-pozorista/070125048> [7. 10. 2013].

¹⁵ Prema Northropu Fryeu, ovo su odlike satire iz druge faze, od mogućih šest, što ih ovaj teoretičar ubraja u mitske obrasce iskustva. („Mit zime: ironija i satira“ 2000: 252–270) Književnost u ovoj fazi, navodi autor, „poprima osobitu funkciju analize, funkciju predikovanja drijemeža stereotipova, okoštalih vjerovanja (...) Takva je satira posljedak logičkog procesa znanog pod nazivom *reductio ad absurdum* kojemu nije namjera držati čovjeka u zatočeništvu, nego ga dovesti do mjesta odakle može umaknuti neispravnu postupku.“ (2000: 264)

¹⁶ „U toj tuzi, bilježi Gojer (2007), sa finim ‘ispustima’, svakako sudjeluju, ponaosob svaki od glumaca Večekovog ansambla“.

monološkoj razini ispraznog brbljanja, priče u vjetar“ (Kusturica 2002: 205)¹⁷ – na prvi pogled ni ne može biti drugo nego farsa, tragigroteska. I *Ženidba* je, kao i *Revizor*, prošarana vodviljskim scenama poput one kad prosci žele proviriti kroz ključaonicu spavaće sobe u kojoj se presvlači Agafja Tihonovna, ali, po riječima Kočkarjova: *ne može se razaznati šta se bijeli: žena ili jastuk*. Međutim, te scene nisu same sebi cilj. Pod Gogoljevim povećalom oživjeli su virusi na koje niko nije imun, slabosti i bolesti od kojih, manje ili više, boluje svako društvo.

Konačni Podkoljosinov skok kroz prozor – koliko izraz njegovog straha od ženidbe kao promjene (koji je općeljudski, jer strah izaziva sve što je novo i nepoznato, sve što sa sobom donosi promjenu ustaljenih

---

¹⁷ U takvom „humornom svijetu“ do automatizma sve ide svojim ustaljenim redom, „onako kako treba“, a do koje mjere – u *Ženidbi* svjedoči činjenica da je vjenčanica pripremljena odavno i da je mlada „za minut“ spremna stati pred oltar:

KOČKARJOV: (...) A vi, gospođice, zbilja požurite sad da se što pre obučete: ja sam, da priznam, već poslao po kočije i pozvao goste. Oni su sad svi pošli pravo u crkvu. Ta vi već imate venčanu haljinu, znam ja.

AGAFJA TIHONOVNA: Kako da ne, davno je spremna. Ja ću se začas obući.

(Gogolj 1991: 140)

Čak su i Agafjina osjećanja spremna da se izliju tačno onog trenutka i tačno onako kako je „u scenariju zapisano“: nakon scene „ljubavnog objašnjenja“ s Podkoljosinom, koji je sve samo ne ono što bi trebao biti, razgovora koji se, nakon nekoliko učtivo izmijenjenih replika na uobičajene i konvencionalne teme, svako malo prekida ćutanjem (označeno remarkom) i ponovno započinje, dijalogu u kojem se iskazuje možda ne toliko duhovna i duševna pustoš likova, koliko neprirodnost jednog društvenog mehanizma koji stvara apsurdne situacije i, još naglašenije, „tragedija jezika“, Agafja Tihonovna spremno je već zaljubljena u Podkoljosina i puna riječi hvale za svog izabranika.

Pojava XV (Agafja Tihonovna sama)

AGAFJA TIHONOVNA: Kako je to valjan čovek! Tek sada sam ga dobro upoznala; zaista, ne možeš a da ga ne zavoliš: i skroman je, i razborit. Da, njegov prijatelj je maločas pravo rekao. Šteta samo što je on tako brzo otišao, a ja bih ga još slušala, tako je prijatno s njim razgovarati. I, što je glavno, dobro je što uopšte ne naklapa. Ja sam već htela da mu kažem jedno dve reči, ali sam, priznajem, izgubila prisustvo duha, srce mi je počelo tako da lupa... Kako je to izvanredan čovek! Idem da ispričam tetkici.

Odlazi.

(Gogolj 1991: 135)

Ovaj odlučujući razgovor „ljubavnog objašnjenja“ podsjeća na razgovor Ivana Fjodoroviča Šponjke s „izabranicom srca“ koju mu je izabrala njegova tetkica iz Gogoljeve priče *Ivan Fjodorovič Šponjka i njegova tetkica*, u kojem bijedni Ivan Fjodorovič, nakon duge šutnje i preznojavanja, silne unutrašnje agonije, jedva uspijeva procijediti – da ljeti ima mnogo muha.

životnih navika), isto toliko, paradoksalno, *zatvarajući* komediju, označava i *zatvaranje* jedine preostale mogućnosti bijega od tog tragičnog, u sebe zatvorenog „humornog svijeta“ u kojem se teško nazire mogućnost promjene. Tumačenje Podkoljosinovog čina koji zatvara dramu također ostaje otvoreno: je li riječ o činu pobune i odbijanja da se bude marioneta u tuđim rukama, ili je ipak ovaj lik u većoj mjeri određen strahom od promjene – što bi vodilo konačnom utapanju u banalnost svakodnevlja i zatvaranju u čehovljevsku „futralu“.

Kakav god odgovor da se prihvati, apsurdnost Podkoljosinovog čina na kraju komada priprema već sam njegov početak, a odgovor na pitanje zašto je „najzad potrebno (o)ženiti se“, u Gogoljevom komadu prisutan je u onom odsutnom, što se samo naslućuje.

Gogolj je među prvima u ruskoj književnosti ukazao na proces dehumanizacije i umjetnički dao sliku procesa dehumanizacije koji donosi vrijeme vladavine novca, sliku međuljudskih odnosa utemeljenih na interesu i pogodbi koje podržavaju, njeguju i štite zakon i etičke norme društva, pokazujući deformacije i degradacije kako individue, tako i socijuma.

Prisustvo smijeha i humora u umjetnosti možda ne može pomoći da se oslobodimo straha i nelagode koje stvarnost ponekad izaziva, ali može pomoći da uočimo „besadržajnosti“ i apsurdnosti života kojih se možda bez tog smijeha ne bismo mogli osloboditi. Smijeh pomaže da uočimo ono što nam promiče i pomaže da nađemo pravu mjeru stvari, usmjeravajući nas ka „zakonima razumne stvarnosti“ koju u povodu Gogolja spominje Bjelinski.

Luka Pavlović kao kritičar i Vlado Jablan kao reditelj sedamdesetih godina, Gradimir Gojer i Petar Veček pred kraj prvog desetljeća XXI vijeka slažu se u jednom – Gogolj ne prestaje biti izazov za teatar, ne prestaje biti izazov za čitatelja i gledatelja. Na sarajevskoj sceni pojavljivale su se različite inscenacije koje su naglašavale jednu ili drugu stranu svestranog Gogoljevog humora – od lakrdije i karikature, preko satire i humora, do tragigroteske, ali svaki put su se te predstave obraćale publici grimasom, jezikom i gestom vlastitog vremena, kroz Gogoljeve likove progovarajući o tajni odnosa među ljudima, dobicima i gubicima, strahovima, otuđenjima i iluzijama kojima se predajemo.

IZVORI

- Gogolj, Nikolaj Vasiljevič (1991), *Sabrana dela. Knjiga peta. Drame*, urednik: Stojan Janković, priredili: Milosav Babović, Zoran Božović, prevod: Marija Stojiljković, Vera Nikolić, Jugoslavijapublik, Beograd.
- Gogol', Nikolaj Vasil'evič (2007), *Revizor. Komedii*, Azbuka-klassika, Sankt-Peterburg.

LITERATURA

- Anikst, Aleksandr Abramovič (1972), *Teorija dramy v Rossii ot Puškina do Čehova*, Nauka, Moskva.
- Anonim (1922), „Pozorište. *Ženidba*“, *Srpska riječ*, br. 210, arhiva Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti, Sarajevo.
- Anonim (1922), „Narodno Pozorište. Gogoljeva: *Ženidba*“, *Večernja pošta*, br. 383, arhiva Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti, Sarajevo.
- Bašović, Almir (2012), „Smijeh kroz suze (Na primjerima iz ruske i bosanskohercegovačke drame)“, u: Senahid Halilović, Sanjin Kodrić, ur., *Bosanskohercegovački slavistički kongres I. Zbornik radova. Knjiga 2. Književnost*, Slavistički komitet, Sarajevo, 155–169.
- Bergson, Henri [Bergson, Anri] (1958), *O smijehu. Esej o značenju smiješnoga*, preveo sa francuskog Srećko Džamonja, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bjelinskij, Visarion Grigorjevič (1835), „O ruskoj povesti i povestjah g. Gogolja“, Prvi put objavljeno u *Teleskopu*, br. 7 i 8, godište XXVI. Dostupno na: <http://gogol.lit-info.ru/gogol/vospominaniya/belinskij.htm>
- Bošković, Aleksandar (2011), „Teorije humora“, u: Vesna Denčić, ur., *ETNA – Elektronski časopis za satire*, maj – jun 2011, letnji dodatak. Dostupno na: www.aforizmi.org/etna
- Frye, Northrop (2000), *Anatomija kritike. Četiri eseja*, prevela sa engleskog Giga Gračan, Golden marketing, Zagreb.
- „Gogoljeva *Ženidba* na sceni Narodnog pozorišta“, izvor: FENA. Dostupno na: <http://www.klix.ba/vijesti/kultura/gogoljeva-zenidba-na-sceni-narodnog-pozorista/070125048>
- Gojer, Gradimir (2007), „Četiri sarajevske premijere. Gogolj, O'Nil, Mekdona, Andersen sa Mocartom, na sceni Narodnog pozorišta Sarajevo“, *Most. Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, br. 210, maj/svibanj

(121 – nova serija), 48–52, Mostar. Dostupno na: <http://www.most.ba/121/048.aspx?izbor=ref>

Kusturica, Nazif (2002), *Doticaji i suočenja II*, Filozofski fakultet, Sarajevo.

Lešić, Josip (1976), *Sarajevsko pozorište između dva rata*, Svjetlost, Sarajevo.

Pavlović, Luka (1966), *Pozorišne hronike. Knjiga prva*, Svjetlost, Sarajevo.

Pavlović, Luka (1978) „Na granici komedije N. V. Gogolj: *Ženidba* (Narodno pozorište, Sarajevo)“, *Pozorišne hronike. Knjiga treća*, Svjetlost, Sarajevo.

Siklon (1922), „*Ženidba*. Napisao N. Gogolj. Sasvim neobičan događaj u tri čina“, *Srpska riječ*, br. 107, arhiva Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti, Sarajevo.

Živković, Dragiša, ur. (1985), *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd.

FROM SATIRE AND RIDICULE TO REALISTIC COMEDY, TRAGIFARCE, AND „SAD-PLAY“

(Gogol's *Marriage* on Sarajevo Theatre Stages)

ABSTRACT

This article draws upon my research into a number of concepts underlying Sarajevo theatrical productions based on Nikolai Vasilievich Gogol's works. Specifically, the article is focused on the contrastive analysis of the theatrical and literary critics' responses to the plays following their theatrical staging, on the one hand, and the literary and theoretical texts addressing the key themes of Gogol's corresponding works written by both Russian and Bosnian-Herzegovinian critics and theorists, on the other. The research shows that Gogol's comedies, much like Chekhov's plays, have in time become independent „matrices“; or scores upon which plays (and interpretations) are produced as variations of the subject. These types of artistic texts not only allow but also invite the reader to act as a co-author for Gogol's texts constitute true storehouses of multi-layered connotations, drawing a number of political and cultural parallels and communicating complex meanings on the philosophical, metaphysical, and irrational planes. The broad spectrum of receptions of and responses to Gogol's comedies in Sarajevo ranges from the already established practice of reading his plays as satirical pieces – a practice with its own long „reception history“ in Sarajevo, which even predates the founding of the National Theatre – to examinations of his works as pieces of ridicule and caricature (the description of the „director's reading“ of *The Government Inspector* and *Marriage* by Alexander Vereshchagin), to interpreting Gogol's pieces as humorous (as was the case in written reviews of *Marriage* in the 1970s, directed by Vlado Jablan) and finally treating the works as instances of tragifarse and „sadplays“, the characterization of the 2007 premiere of *Marriage* directed by Petar Veček). These multiple responses demonstrate inevitable substantial changes occurring in theatrical reception, testifying to the growing importance of theatre directing, i.e. the overall orientation of the theatre towards the „directorial“ theatre, as well as to numerous attempts by Bosnian-Herzegovinian critics to

re-examine and revise the customary system of literary (and theatrical) values. This article presents the ways in which Sarajevo theatres have explored the possibilities of communicating the Gogolian „laughter through tears“ formula on stage, concluding that Gogol evidently introduced a number of changes in the comedy genre, founding his own reassessment of the genre on the understanding of laughter as a critical principle.

Key words: *Gogol, reception, theatre stage, comedy, satire, caricature, humour, tragifarce, „Marriage“*

Edina Murtić

ISAKOVIĆEVE LIJEVE PRIČE

Sažetak: U ovome tekstu analiziraju se *Lijeve priče* Alije Isakovića u kontekstu književnosti za djecu, ali i u odnosu prema autorovoj poetici. Alija Isaković se u *Lijevim pričama* obraća mladom čitatelju na originalan način, bez lažnog moraliziranja i idealiziranja. U bosanskohercegovačkoj prozi za djecu *Lijeve priče* Alije Isakovića su značajne zbog raskida s tradicionalnim temama i kanoniziranim stilom književnosti za djecu, ali i po diskretnom naslanjanju na dotadašnji kulturni kod u kome se zrcali poetika pisca. Za razliku od tradicionalnih priča za djecu, koje žanrovski variraju od basne do bajke, posebno je zanimljiv izbor tema koji ne uključuje samo očekivani horizont. Tako se, između ostalih, spominje i tema prolaznosti, odnosno smrti, što je netipično i veoma rijetko u književnosti za djecu. Stilskojezički aspekt je prava riznica žargonskih, verbalnih i neverbalnih komunikacijskih sredstava. Upravo na osnovu toga *Lijeve priče* prepoznajemo kao bosanskohercegovačku prozu u *trapericama*, s gotovo svim obilježjima ove proze. *Lijeve priče* Alije Isakovića zbog ostvarene jezičke igre i obilja stilski markiranih leksema izražavaju posebnu vrstu humora, s blagim parodijskim i satiričnim uočavanjem detalja i pojava iz realnog svijeta, pri čemu se u tekstu pojavljuju i elementi fantastičnog. Uz sve ostalo, Isakoviće priče su lišene tradicionalnog dociranja i one vrste poučnosti koja zapravo odbija mlade čitatelje od čitanja knjiga za djecu. Narrator uvažava moralni i intelektualni integritet implicitnog čitatelja djeteta te se ovim tekstom autor potvrđuje i kao klasik bosanskohercegovačke književnosti za djecu.

Ključne riječi: književnost za djecu i omladinu, Alija Isaković, žargon, humor, realno i fantastično

UVOD

*Granice između igre i života ovde su
namerno izbrisane. Sam život se igra.*

(Bahtin, 1978: 275)

To je život. I to je smrt.

(Isaković, 1994: 36)

Alija Isaković je *Lijeve priče* objavio 1990. godine (Svjetlost, Sarajevo). Zbog toga je ovaj Isakovićev tekst ostao na margini, kako za čitatelje koji su školske lektire pročitali do devedesetih godina prošloga vijeka, tako i za književnu kritiku. Istražujući literaturu o književnom radu Alije Isakovića, uz neka uzgredna spominjanja, zapazili smo samo jedan znanstveno fundiran tekst o *Lijevim pričama*. To je tekst Muhidina Džanke u kojem se pojava satiričkih priča Alije Isakovića uzima kao „jedan od prijelomnih događaja u razvoju suvremene bošnjačke književnosti za djecu“. (V. u: Isaković, 2005: 333).

Krenemo li od simbolike samoga naslova, uviđamo da je Isaković zapravo već na samom početku vješto zamaskirao vlastiti pripovjedački postupak svjesnim ukidanjem autoritativne pozicije. Narator pričom o tome kako je ljevak i kako će pričati *lijeve priče* glasu odrasle sveprisutne osobe dodjeljuje poziciju „uljeza“ u dječijim pričama i time nas prividno ostavlja u uvjerenju da su u pričama samo dva glavna lika – dječaci Adi i Fari. U našoj kulturi opozicija desno-lijevo zasnovana je na tradicionalnoj dominaciji i prvenstvu *desnog*.¹ Narator se prema urođenoj prirodnosti i činjenici da je ljevoruk odnosi autoironijski, što je uostalom i poetička bit isprepletana zamršenom jezičkom igrom ove vedre proze o djetinjstvu.

Pogledajte me! Pogledajte koliko mi je lijeva ruka ljevorukija od desne!

Takva mi je i pamet – ljevoruka. Ja ću vam sada pričati, pričati.

(Isaković, 2003: 9)

U *Lijevim pričama* prepoznavamo iste one poetičke univerzalnosti i konstante karakteristične za cjelokupnu Isakovićevu prozu. Intertekstualnim uplitanjem uglavnom poznatih tekstova za djecu i odrasle iz autorske i narodne književnosti (*Pošla koka na pazar, Marko Kraljević i Musa Kesed-*

---

¹ Rukujemo se i pozdravljamo desnom rukom, u saobraćaju se krećemo poštujući prvenstvo desne strane, pa konačno i proticanje vremena u univerzumu mjerimo satovima i časovnicima kod kojih se kazaljka kreće s desne na lijevu stranu, i tako sve ukруг.

žija, Đavo i šegrt) prožima se svijet realnog i fantastičnog – *Lijevih priča* (*Marsovac u tatinoj tvornici* i priča *Kožna čarapa*) – gradeći jedinstven mozaik narativne strukture. Poput „kaleidoskopski nemirne slikarske geste“ (Duraković, 2015: 402) spajaju se različite vrste i žanrovi u književni ornament natopljen svezvremenskim sedimentiranim naslagama tradicionalne bajke (*Mačak u čizmama*), basne, pjesme, vica, kao i likovima iz crtanoga filma (*Priča o Pink Panteru*). Ta jezička dinamična igra, u originalnoj narativnoj strukturi proze s umetnutim stihovima (*Majci: lijeva pjesma*) ili rimovanom prozom, pretače se u jedinstven mozaik *Lijevih priča*.

Isakovićev je pripovijedni stil zasnovan na disperziji, fragmentarnosti, na gomilanju pojedinosti, detalja, na nesvakidašnjoj ritmizaciji, ponavljanju, na iznevjerenom očekivanju, na ornamentalnosti nakon koje iznenada kao kontrapunkt slijedi potpuna ogoljenost izraza, te na specifičnoj strukturi kompleksne narativne periode.

(Katnić-Bakaršić, cit. prema Isaković, 2005: 326)

Midhat Begić s pravom zaključuje da je u Isakovićevoj prozi *modernost* dio strukture, koja poziva na interaktivan doživljaj teksta, tačnije „aktivira čitaočevu pažnju na neprestanu saradnju“ (Begić, cit. prema Isaković, 2005: 307). U Isakovićevom tekstu za mlade nijedna priča ne dopušta da se uljuljate, iako je u prvom planu okvirne priče namjera oca da pričom savlada nestašne i radoznale sinove i zavede ih u san. Strukturom i univerzalnom porukom o značaju umjetnosti pripovijedanja *Lijeve priče* korespondiraju s 1001 noći, ali i sa svim tekstovima autora koji su pisali fascinirani ovim velikim zbornikom.

Kompozicijski postupak umetnute novele apliciran je u pričama *Lijeve priče*, *Priče o nastanku Zemlje*, *Bijeli leptir*, *Djed i baka*, *Gledanje ispod kapaka*, *Niko-i-Ništa*. Funkciju umetnute novele naizmjenično imaju različiti literarni žanrovi: priče, pjesme i vicevi, čime se knjiga *Lijeve priče* u formalno-kompozicijskom smislu približava dobro znanom pripovjedačkom modelu iz *Hiljadu i jedne noći*.

(Džanko, cit. prema Isaković, 2005: 339)

U *Lijevim pričama* se iskazuje i sama bit književnosti kao umjetnosti. Otac-pisac je u vrlo nepovoljnom položaju dok se pokušava izboriti za svoje vrijeme i malo predahnuti od „vragolanaca“. U toj borbi za pažnju ocu / pripovjedaču je veoma teško dok pokušava pronaći istinski zanimljivu priču za njegove mlade slušaocce. Šta god da čini i priča, efekat priče se okreće protiv njega i ispriповijedano postaje više sredstvo za razbuđivanje nego za uspavlivanje.

Tiho u sobi.

Pomalo je dosadna priča, reče Adi.

Dosadna! Da sam ti ja učiteljica, zadao bih ti cijelu priču, od korica do korica!...

Fari?

Ovo je priča da svako nešto doda i oddoda...

(Isaković, 2003: 24)

Autor se ovdje poigrava aludirajući na temu bajke i tradicionalnih interpretacija bajke, koje su često dosadne djeci. Dječaci traže da se u priči dogodi nešto što će biti originalno i novo, pa tome i sami doprinose.

Sve se može zamisliti, čak i ono što ne postoji. Divovi ne postoje, a vi ih zamišljate, vještice ne postoje, a vi ih crtate. Snješko Bijelić ne postoji, a vi ga pravite od snijega, i postoji sve dok se ne istopi. Tako i priča postoji sve dok se ne zaboravi.

Hajde, ne peglaj! Reče jedan od sinova.

Prvo i prvo, ja namjerno *peglam* da vi što prije zaspate, a vi razrogačili oči ko cipoli.

(Isaković, 2003: 32)

Čitatelj prepoznaje ironijski otklon prema biti priča koje u prvom redu sadrže namjeru odraslih da umire djecu. Ovdje se pozicijom *iznuđenog pripovjedača* izražava teškoća pronalaženja priče kakvu žele mladi, u odnosu prema onoj koju im nude odrasli, što je jedno od temeljnih pitanja suvremene književnosti za djecu. Dalekovidni autor se blago parodijski i satirično osvrće na ovu bitnu temu, ali i nadvladava problem dajući primjer priča koje se sasvim realistički odnose prema svim relevantnim pitanjima života, ne lišavajući ih istovremeno ni priča s fantastičnim elementima. Humor koji prosijava tekstem nadvladava potencijalnu gorčinu, što bi se u nekim pričama mogla naslutiti.

ISAKOVIĆEVA PROZA U TRAPERICAMA²

Dječaci Adi i Fari, uz oca koji pripovijeda, ali po shemi u kojoj se ne prekida razgovor sa sinovima, glavni su likovi *Ljelih priča*. Njih trojica čine nukleus porodice u kojoj je prisutan i lik mame, mada se najznačajnija

---

² Ovaj tip proze, koji je bio veoma popularan u drugoj polovini dvadesetoga vijeka u Evropi i Americi, za paradigmu ima kultnu Salingerovu knjigu *Lovac u žitu*. Taj „novi val“

konverzacija i pripovijedanje ipak odvija između oca i sinova. Ovaj govorni čin traje kroz sve priče, kojih s uvodnom i ujedno naslovnom, odnosno okvirnom (Lijeve priče), ima ukupno deset. Tako se otac diskretno nameće kao jedan od glavnih likova. Majka je prikazana kao nježna i brižna žena, ali često odsutna iz kuće zbog toga što je profesionalna glumica zaposlena u pozorištu. Autentičnim Isakovićevim manirom objektiviziranja činjenica u ovoj dječijoj prozi svijet djeteta i djetinjstva se promatra imajući u vidu realan život i poziciju djeteta u njemu.

Lagiš, tatura, reče Fari i povrijedi me.

Ne lažem, rekoh ponosan na svoju priču. Život je zanimljiva pojava, život je veći od svake priče. Nemojte potezati razloge: što se ovo dogodilo. Sve je sasvim jednostavno, rekoh žmirkajući lukavo ispod zamagljenih naočari.

(Isaković, 2003: 91)

Dijalog otac – sinovi potpuno je ravnopravno usmjeren i u tom nastojanju harmoniziranja svijeta odraslih i djece – u korist djece – uočava se ista ona „bifokalna pripovjedna perspektiva“ prisutna i u drugim Isakovićevim prozama, primjerice u pričama *Također* i *Taj čovjek*.

Novela *Taj čovjek* izrazit je primjer bifokalne pripovjedne perspektive, proza kompleksnog zasnova u kojoj se smjenjuju i pretapaju doživljajnost jednog i drugog aktera priče i ta stalna izmjena tačke motrišta i oblika fokalizacije stvara dinamičnu narativnu strukturu, zasnovanu na kontrastu (...)

(Duraković, 2015: 401)

Glasovi dječaka i oca u pričama se nadmeću i u tom dinamičnom dječijem zapitkivanju govor dječaka je iznenađujuće superioran i nadvladava očev, a ponekad i majčin govor. Autor uspijeva iznenaditi originalnom jezičkom igrom, toliko svojstvenom dječijem svijetu, od „izvrtnja“ riječi, neočekivanih žargonizama i kolokvijalnim govorom, koji nije uobičajen u ovoj vrsti literature, što nas neodoljivo navodi na komparaciju sa *prozom u trapericama*. Ovu poznatu temu Isaković prvi uvodi u bosanskohercegovačku književnost za djecu. U *Lijevim pričama* imamo zastupljene gotovo sve bitne strukturne osobine *proze u trapericama*, kako ih je okarakterizirao Aleksandar Flaker.

---

u stilu, ponašanju i načinu života mladih, prenesen u literaturu iz urbane stvarnosti, nastoji buntovnički, slobodno razbiti dotadašnje društvene norme suprotstavljajući se tradicionalnom građanskom društvu. Aleksandar Flaker, autor sintagme i istoimene knjige *Proza u trapericama*, u uvodnom poglavlju ukazuje na bit ove proze citirajući junaka Plenzdorfovog romana: „Mislim, traperice su stav a ne hlače.“ (Flaker, 1983: 24)

(...): opozicija svijeta mladih i svijeta odraslih, novi tip pripovjedača na kojemu se takva opozicija gradi, a koji u prozu unosi suprotstavljanje dvaju jezika kao opoziciju dvaju svjetova (bez obzira na to da li je drugi jezik u njoj prisutan ili se, kao što je to slučaj u Salingera, podrazumijeva): približavanje pripovjedačeva jezika usmenom spontanom govoru na razini pripovjedačeve svijesti o vlastitom pripovijedanju, unošenje žargona mladih ljudi u pripovijedanje s izrazito urbanom, civilizacijskom stilematikom; ironično-parodistički odnos prema zatečenim vrijednostima kulturnih struktura; naposljetku i težnja prema mitologizaciji omladinskog nonkonformizma – njezine posljedice možemo nazreti iz navedenih iskaza Plenzdorfovih, Aksjonovljevih, Blažkove!

(Flaker, 1983: 38)

Uz evidentne značajne dodirne tačke sa Salingerovim romanom, Isakovićeve proza za djecu ipak se razlikuje u određenim pripovjedačkim postupcima i prema činjenici kome se prvenstveno upućuje. Tako se pozicija pripovjedača mijenja u odnosu na onu koja se obraća imaginarnom slušaocu, u pričama imamo dva budna dječaka, a tekst je, naravno, namijenjen prvenstveno djeci. U Isakovićevim *Lijevim pričama* zadržana je pozicija *nesigurnoga pripovjedača* (Flaker, 1983: 109), koji je svjestan svog pripovijedanja, ali se poput spontanog usmenog pripovjedača ponekad bori s hinjenom nesigurnošću, što je također u funkciji održavanja pažnje slušatelja, npr. u situacijama prisjećanja na neke detalje. Tu blagu nesigurnost u govoru naratora provociraju, ponekad i neučtive, upadice dječaka Farija i Adija. Oni se na ovaj način igraju s ocem nastojeći poljuljati njegov autoritet, ali i uznemiriti onoga koji priča. Tako se u kasne noćne sate pripovijedanja uvlači neočekivana pometnja, koja dječake zabavlja i ide im u prilog. *Lijeve priče*, kao i likovi dječaka, ali i lik oca, odnosno „tature“, kako mu augmentativno tepaju, šokiraju čitaoca nenaviknutog na ovakav vid iskrenosti, i nesputanosti, lišen svakog lažnog idealiziranja vrijednosti u cjelovitom ravnopravnom suodnosu svijeta djece i odraslih. Dok nastoji uspavati sinove i zadovoljiti dječiji imperativni zahtjev za pričom, otac spominje historijske ličnosti i događaje: Napoleona, Tita i „eN-O-Be“, Darwinovu teoriju, kao i neke teorije o svemiru i druge naučne činjenice. Na sve ovo tatura samo dobija nova pitanja i provokacije.

Zašto ti nisi bio u partizanima.

Bio sam mali, bio sam dječak.

Vidio sam ja na televiziji, i dječaci su bili u partizanima.

Pričaj!

Bilo ih je.

Boško Buha je bio.

Poznavao sam dječake koji su bili pravi bombaši! Ja sam bio nekakav nikakav, sitan, omalen. Jedan brkati partizan rekao mi je, tada: „Nijesi ti ni za konjovoca!“...Konjovodac je onaj što vodi konja.

Pričaj!

(Isaković, 2003: 22)

Tako se funkcija govora stalno mijenja, od početne „ja-forme“, pa do pozicije pripovjedača koji vodi razgovor sa dječacima / sinovima u nekim dijelovima priča / teksta. Za ovaj govor likova karakterističan je stilski obilježen izraz u kojem se ogleda piščeva kreativnost i inovativnost upotrebom žargonskog i kolokvijalnog jezika, ali se i postiže zabavan i humoran efekt. U priči *Na stadionu* zatiče nas živopisna slika prave navijačke atmosfere, iznenađujuće realna, bez prilagođavanja normama karakterističnim za ovu književnu podvrstu. Radnja je smještena usred tribina. Fariju je dosadno, ne želi navijati i posmatra okolo.

Adi je poskakivao „Zvezda! Zvezda!“

Debeli je pio, mezio i povremeno spominjao „Saraj’vo, Saraj’vo!“ Njegovo društvo je uživalo na suncu. Boce su bile pod sjedištem, čašice među njima i meza.

Kako su zvezdaši bili grlati, Debeli između dva zalogaja povika iz bijela grla:

Spirjanit ćemo vas!

(Isaković, 2003: 109)

Farijeva nezainteresiranost i neposlušnost se nastavljaju u carollovskom stilu djeteta koje ponavlja da mu je dosadno, sve dok ocu ne dosadi.

Nećeš ti više sa mnom na pravu utakmicu.

I neću. Dosadno mi je. Vodi me kući!

Sačekat ćeš još dva sata, i tačka!

Fari poče lupati nogama, i poče se buniti i vriskati kao Damjanov zelenko.

Tata ga odalami po guzici, zatim ga zagrli, zatim poče brisati naočari, zatim pade i „Zvezdi“ gol koji tata nije vidio. Nervozno je žmirkao prema igralištu, ali mu lopta nije mogla ući u pogled.

Fari ponovo dobi po guzici.

Iako ovaj put bez osobitog razloga.

(Isaković, 2003: 110–111)

I dok otac pokušava savladati dječачku želju za njegovim prisustvom, odnosno živim glasom i pričom, moli ih da slušaju Ziketa, glumca sa kasete. Ne uspijeva odbiti slušatelje, jer su njegove „žive priče“ zanimljivije. Otac

educira metodom razgovora u opuštenoj atmosferi, nasmijava ih pričajući o temama iz života, kao npr. dok objašnjava zabune koje se dešavaju među govornicima ekavskog i ijekavskog izgovora. Uprkos svemu, Adi i Fari pronalaze načine kako da sve bude po njihovom.

Tatura, provaljuješ, reče stariji.

Dosta je bilo. Zaista. Eno vam *Mačak u čizmama*, ja odoh! Mlađi nešto opsova. Ne smijem ponoviti šta je opsovao. Omaklo mu se. Onda je rekao: Sad ću ti pokvariti tu kasetu od pod.

Fari, nećeš to dirati. Već si to kvario. To košta đavo i još pola đavola.

Baš me briga, reče Fari važno.

(Isaković, 2003: 11)

TEME LIJEVIH PRIČA

Lijeve priče uključuju čitaoca i iznenađuju raznovrsnošću i rasponom tema. One su i za današnje vrijeme „moderne“ i aktuelne, jer glavna priča o ocu od kojeg se imperativnim tonom traži priča, odnosno blizina njegovog glasa, misli i dodira, u vrijeme kada se dječaci trebaju odmoriti od stvarnosti i utonuti u san, zapravo je sjevremenska priča o povezanosti djece i roditelja u najljepšem obliku te manifestacije. Sve se odvija kroz jezičku *igru* u kojoj se zrcale odlike književnosti za djecu realizirane originalnim Isakovićevim postupkom. Autor je prezentirao vlastito viđenje dječijeg svijeta i njegovih preokupacija, bez idealiziranja, lažnog moraliziranja i pedagogiziranja, i time oslobodio ovu literaturu nepotrebnih ograničenja. Tako se tema smrti uvodi upravo preko dječijeg straha od nje. Dječak Fari iskazuje praiskonsku ljudsku želju da se odupre i pobijedi smrt do njenog uništenja. Prvi put Fari u ležernoj priči sa ocem spominje smrt: „Izmislit ću lijek da niko ne umre. Niko, niko da ne umre, i da uvijek bude dan... i sunce...“ (Isaković, 2003: 25). Drugi put Fari razgovara sa majkom o istoj temi.

Sanjao sam da sam umro, reče.

Ustade iz kreveta i zaplaka. Uzmi mi ovaj ružni san iz očiju! Mama se uznemiri: Fari nije nikada plakao. Zagrlj ga. Čvrsto.

Je l' da, mama, ja, kad porastem, izmislit ću da nikad ljudi ne umiru. Porušit će se svi grobovi i neće biti umiranja. I Adi neće umrijeti, porušit će se i njegov grob...

Grobovi treba svi da umru. Da ne bude groblja.

Razumijem te, sine, ali šta ćemo s ljudima kad ipak umru jednog dana?
Trebalo da ljudi kad umru da lete, lete, lete...

(Isaković, 2003: 111–112)

U književnosti za djecu tema smrti se tradicionalno izostavlja, osim u literaturi koja obuhvata ratne teme.³ Međutim, u *Lijeve priče* uočavamo vezu s opsesivnim temama iz Isakovićeve proze namijenjenih odraslim čitateljima; o *rastakanju* materije i njenim promjenama oblika, kao i temu o *pobuni* materije, koja se javlja u priči *Stvarna pobuna stvari*. Čovjek se pokazuje kao egocentrik prema svemu što ga okružuje: stvarima i prirodi. Odnos spram prirode je nemaran i otvara novu temu sasvim u skladu s aktuelnim ekološkim temama. Da nije Isakovićevo ulaženje u erotsko polje, koje je također prisutno u tekstu, ostali bismo uskraćeni za željenu ravnotežu i sklad čovjeka sa svijetom. Ovako u epizodi, dok posmatraju Grkinje na plaži, dječaci s ocem razgovaraju o seksualnosti koristeći stilski obilježene erotonime (*sike*) i žargonizme (*mačke*), netipične za literaturu namijenjenu njihovom uzrastu.

Kad su se okupali pošli su kroz nudističku plažu. Fari je gledao djevojke kao da ih nikada ranije nije vidio. Kao da su drukčije od onih na Jadranskom moru. Zastajao je i pažljivo zagledao.

Ne znam jesu li bolje mačke sa većim sikama ili sa manjim?

Ne znam ni ja sine. Ova svaka izgleda kao torpedo!

Šta je torpedo?

Torpedo je mala raketa što razbija i najtvrđi oklop od gvožđa.

Ova je dobra za tebe, reče sin. Gledaj kakav ima karmin na nogama, kao krv.

Ova druga ima bolji kupaći kostim, reče tata.

Ne vidim joj kostim.

Najbolji je kostim koji se ne vidi.

(Isaković, 2003: 120)

Ovako Isaković parodira još jednu tradicionalnu temu iz književnosti, odnos otac – sin, u kojoj je otac uvijek sveznajući i razborit. Sasvim prirodno se odnosi prema dječijoj ispoljenoj seksualnosti i još jednom potvrđuju tezu o potrebi života u skladu s prirodom, koja je zapravo glavna ideja priče *Lijeva i desna priča*. Narator na više mjesta nagovještava potrebu da se krene od iskona i da se stvari, čovjek i priroda dovedu u red.

---

³ Roman Ferenc Molnára *Junaci Pavlove ulice* usamljen je primjer romana za djecu koji završava smrću glavnoga junaka.

ZAKLJUČAK

Svijet Isakovićih *Lijevih priča* protkan je neočekivanim temama za književnost namijenjenu mladim čitateljima, kao i potpuno neuobičajenom komunikacijom s tradicionalnom književnošću za djecu. Obiljem stilema, prisustvom žargona i kolokvijalnoga govora ostvarena je jezička igra na svim nivoima, koja rezultira posebnim humorom karakterističnim za Isakovićevu prozu. Zbog toga su *Lijeve priče* svojevrsna prekretnica u bosanskohercegovačkoj književnosti za djecu i spadaju među one žanrovski neodredive tekstove što ruše kanonske granice odredivosti. Isaković je, prema tome, uspio zadovoljiti sve kriterije ove književne vrste i okrenuti novu stranicu među klasicima bosanskohercegovačke književnosti za mlade čitatelje. Imajući na umu implicitnog čitatelja – dijete – ovaj tekst je odgovornošću vrlo nenametljive ali ipak jasne etičke poruke potvrdio univerzalnost utemeljenu u najznačajnijim temama profiliranim u *Lijevim pričama*.

LITERATURA

- Bahtin, Mihail. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Beograd: Nolit, 1978.
- Duraković, Enes. *Bosanskohercegovački književni obzori (Izabrane studije i eseji)*. Zagreb: KDBH „Preporod“, 2015.
- Džanko, Muhidin. „Lijeve priče Alije Isakovića“, u: *Alija Isaković: Djelo univerzalnog duha*, (priređivač Enes Duraković). Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2005, str. 333–339.
- Flaker, Aleksandar. *Proza u trapericama*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1983.
- Hranjec, Stjepan. *Dječji hrvatski klasici*. Zagreb: Školska knjiga, 2004.
- Isaković, Alija. *Antologija zla*. Sarajevo: Ljiljan, 1994.
- Isaković, Alija. *Djelo univerzalnog duha*, (priređivač Enes Duraković). Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2005.
- Isaković, Alija. *Lijeve priče*. 2. izdanje. Sarajevo: Svjetlost, 2003.
- Katnić-Bakaršić, Marina. „Taj stil (sintaksostilemi u pripovijetkama *Taj čovjek*, *Ta priča* i *Epidemija Alije Isakovića*)“, u: *Alija Isaković: Djelo univerzalnog duha*, (priređivač Enes Duraković). Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2005, str. 326–332.
- Katnić-Bakaršić, Marina. *Stilistika (priručnik za studente)*. Sarajevo: Ljiljan, 2007.

ISAKOVIĆ'S LIJEVE PRIČE

ABSTRACT

This paper analyzes *Lijeve priče* (*Left Stories*) by Alija Isaković within the contexts of children's literature and the author's poetics. In *Lijeve priče* Alija Isaković addresses a young reader in an original way, without false moralization or idealization. The importance of Isaković's *Lijeve priče* in the context of Bosnian-Herzegovinian prose for children lies in its departure from traditional topics and canonized style of children's literature, as well as its discreet reliance on the previous cultural code, mirroring the author's poetics. Unlike traditional stories for children, which genre-wise vary from fables to fairytales, *Lijeve priče* offers a particularly interesting selection of topics which extend well beyond the expected horizon. Thus, among others, the book explores transience or death, a highly unusual theme in children's literature. Stylo-linguistically, the piece is a true storehouse of jargon, verbal and non-verbal communication tools. It is because of that that *Lijeve priče* is recognized as the Bosnian-Herzegovinian *prose in jeans*, sharing almost all the characteristics with this prose category. Thanks to its adept verbal games and an abundance of stylistically marked lexemes, Isaković's *Lijeve priče* yields a specific type of humor with a softly parodic and satirical observation of real-world details and phenomena combined with fantastical elements, which also appear in the text. Finally, Isaković's stories are disburdened of traditional moralization and the young-reader-unfriendly type of didacticism. The narrator appreciates the implicit reader's moral and intellectual integrity, which is why the paper acknowledges Isaković as a classic of Bosnian-Herzegovinian children's literature.

Key words: *literature for children and youth, Alija Isaković, jargon, humor, realistic and fantastical*

Dijana Kapetanović-Ljubas

TRANSLATIO STUDII U POETICI SREDNJOVJEKOVNOG ANTIČKOG ROMANA

Sažetak: Rad propituje književni motiv transfera političke moći (*translatio imperii*), s osobitim naglaskom na prenošenje civilizacijskih dostignuća i kulture (*translatio studii*) antičke epohe s Istoka na Zapad, u kontekst srednjovjekovne francuske monarhije. Naime, transfer cjelokupne sume znanja i kulturološkog napretka klasične starine prisutan je kao dinamički motiv u prvim starofrancuskim romanima u stihu. *Roman o Troji*, *Roman o Eneji* i *Roman o Tebi*, uz *Roman o Aleksandru*, predstavljaju trijadu antičkih romana koji polovinom XII stoljeća nastaju na teritoriju srednjovjekovne Francuske. Formalno razuđeniji i tematski bogatiji od svog prethodnika, junačke epske pjesme, antički se romani nalaze u službi tradicije i klasičnih autoriteta kao prevodi-adaptacije antičkih remekdjela. Rad dalje propituje na koji način referiranjem na antičke autoritete prvobitni autori potvrđuju novu estetsku vrijednost i autentičnost sopstvenog (fiktivnog) djela. Rad će se osobito fokusirati na motive toposa i transfera prisutne u prolozima romana kao mjestu iskazivanja metaliterarnog i rudimentarnog teorijskog promišljanja o autoru-translatoru i spisateljskoj aktivnosti.

Ključne riječi: *translatio studii, srednji vijek, motiv transfera, antički roman, prolog*

POLISEMIJA POJMA 'ROMAN' U XII STOLJEĆU

Dvanaesto stoljeće u srednjovjekovnoj Francuskoj predstavlja istinsku kulturološku prekretnicu: to je epoha procvata francuske književnosti na narodnom (starofrancuskom) idiomu i nastanka nove literarne vrste, romana u stihu. Terminološki instrumentarij kojim danas konceptualiziramo srednjovjekovnu književnu formu romana u stihu zasigurno

u potpunosti ne pokriva svu specifičnost navedenog izražaja, što, osim eventualnog naziva i izvjesnih odrednica tematske prirode, ni po čemu ne koincidira sa savremenim žanrovskim definiranjem romana. Ipak, uzevši u obzir generičku rastegljivost romana, čije su granice danas više nego ikad propusne i spremne obgrliti najraznorodnije književne i neknjiževne vrste, nećemo upasti u zamku anakronizma raspravljajući o srednjovjekovnom romanu. Naime, pod pojmom „roman“ (starofrancuski *li romanz*) u srednjem se vijeku podrazumijevaju dvije realije. S jedne strane, terminom se imenuje narodni francuski jezik u odnosu na klasični latinski, koji kroz cijelu medijevalnu epohu dominira u sferi religije, prava i obrazovanja. S druge strane, pojam *li romanz* od polovine XII st. počinje referirati na novu književnu vrstu, roman u stihu.

OD EPSKE PJESME DO ANTIČKOG ROMANA

Francuski roman u stihu stupa na pozornicu nakon što se publika zasitila junačke epike (fr. *chanson de geste*, od latinske imenice *gesta*, sa značenjem junačkih podviga) koja dominira kroz cijelo XI st. i nastavlja egzistirati i kasnije, ali sa izvjesnim tematskim modifikacijama. Junačka epika plod je kolektiva, nju izvodi putujući zabavljač-žongler, čija verzija junačkog spjeva predstavlja tek jednu kariku u neprekinutom lancu pjesničkog prenošenja: od prvobitne usmene verzije nešto rudimentarnijeg karaktera, nastale netom nakon važnog historijskog događaja, do obogaćene verzije koja će imati sreću da bude zapisana na rukopisu.

Početkom XII st. opjevavanje legendarne prošlosti i junačkih podviga pretočenih u epsku formu ustupa mjesto oživljavanju grčko-rimskih klasika i eksploatiranju antičkog pjesništva. U razmaku od četrdeset godina, između 1130. i 1170, pojavljuju se četiri tzv. *antička romana* koji predstavljaju srednjovjekovne adaptacije klasičnih djela na latinskom jeziku: *Roman o Aleksandru*, *Roman o Tebi*, *Roman o Eneji* i *Roman o Troji*. Ono što u prvi mah začuđuje jeste vještina kojom srednjovjekovni autori prilagođavaju antičku pagansku kulturu iminentno kršćansko-feudalnom kontekstu medijevalne Francuske, nerijetko uz primjesu anakronizma. Iako tretira antičku materiju i u središte romana smješta poznate antičke junake i legendarne epizode, likovi i događaji antičkih romana poprimaju srednjovjekovni kolorit i asimiliraju se u kontekst viteštva i katoličke religije. Glorifikacija antike i antičkog stvaralaštva sveprisutna je u antičkim romanima. Međutim, navedeni prosede nije monopol antičke klasične trijade, već predstavlja općenito stav srednjovjekovnog

mentaliteta spram prošlosti i tradicije u kojoj se nalazi nepresušni izvor divljenja i imitacije. Antički romani pripadaju tzv. humanističkom pokretu renesanse XII st. u Francuskoj, kada se kultura počinje laicizirati i premještati iz okrilja katedralnih i samostanskih škola u milje sofisticiranije aristokratske publike.

Iako ih savremena francuska kritika podvodi pod sintagmu „antički romani“ (fr. *les romans antiques, les romans d'Antiquité*), gdje pridjev „antički“ referira na antičku epohu, ipak moramo razlikovati srednjovjekovni roman od antičkih epova koji nose isti kvalifikativ. Naime, pridjev „antički“, od lat. *antiquus*, ima drugačiji semantizam u srednjem vijeku. Antičkom se pripisuje temporalna vrijednost jer referira na ono što je prastaro, drevno.

Tek se u 6. stoljeću javlja sretna kovanica *modernus* (uz riječ *modo* „upravo“, kao *hodiernus* uz riječ *hodie*) [...] Riječ moderno jedna je od posljednjih ostavština kasnolatinskog jezika novijemu svijetu. Prekretnica u doba Karla Velikoga može se onda, u 9. stoljeću, nazvati *seculum modernum*. Ali, valja upamtiti; usjek između starine i novoga doba ne stavlja se, možda, na početak kršćanske svjetske ere. [...] crkveni oci pripadaju, štoviše, i sami antici. Današnjemu čitaocu može se to shvaćanje činiti neobičnim. Kad mi govorimo o „starima“, mislimo time na poganske autore. Poganstvo i kršćanstvo za našu su predodžbu dva odijeljena područja, za koja ne postoji zajednički nazivnik. Srednjovjekovlje misli drugačije. *Veteres* se nazivaju kršćanski, kao i poganski, autori davnine. Suprotnost između „moderne sadašnjosti“ i pogansko-kršćanske starine nijedno stoljeće nije osjećalo poput dvanaestoga. Pojam renesanse 12. stoljeća, udomaćen posredstvom Haskinsa, opravdano postoji.¹

Stoga pridjev „antique“ u klasičnoj trijadi ne referira nužno na epohu antike, već općenito na drevna vremena, što je vidljivo u prvoj literarnoj atestaciji pojma u *Romanu o Aleksandru* oko 1180.²

Del temps novel ne del antic,
nuls hom vidist un rey tan ric (vv. 11–12)

Ni u naše ni u drevno doba,
Niko ne vidje tako bogatog kralja.³

---

¹ Curtius, Ernst Robert. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998, str. 271–273.

² *Le Roman d'Alexandre*. Paris: Lettres Gothiques, 1994, p. 18.

³ Naš prijevod.

MOTIV TRANSFERA U SLUŽBI POETIKE TRANSLATIRANJA

Latinske sintagme *translatio imperii* i *translatio studii* opisuju odnos srednjovjekovnoga čovjeka spram antičke tradicije. *Translatio imperii* podrazumijeva prostorni i vremenski prenos ili transfer moći (političke, ekonomske etc.), a njega potom prati *translatio studii* sa svojim transferom kulturoloških tekovina i civilizacijskih dostignuća. U dijelu knjige posvećenom percepciji prostornih i vremenskih struktura u srednjovjekovnom mentalitetu Jacques le Goff pobliže objašnjava navedene sintagme smještajući ih u kontekst srednjeg vijeka:

Tema profane povijesti jest tema transfera i moći. U svakome dobu, svijet ima samo jedno srce u skladu s kojim i na čiji poticaj živi cijeli svijet. Utemeljen na Orozijevu tumačenju Danijelova sna, slijed carstava: Babilonaca, Medijaca i Perzijanaca, potom Makedonaca, a nakon njih Grkâ i Rimljanâ, on je provodna putanja povijesti srednjovjekovne civilizacije. Odvija se on na dvije razine: onoj moći i onoj civilizacije. Prijenos moći, *translatio imperii*, prije svega je prijenos znanja i kulture, *translatio studii*. [...] Nositelj nacionalne strasti, pojam *translatio* nadahnjuje nadasve srednjovjekovne povjesničare i teologe vjerom u polet Zapada.⁴

O povratku Rimu, međutim, [svećenici] nikad ozbiljno ne razmišljaju. Ako sanjaju o povratku, bilo bi to vraćanje u krilo Abrahamovo, u zemaljski Raj, Očevu kuću. Spustiti Rim na zemlju, za njih bi značilo naprosto obnoviti ga, preobraziti: *translatio imperii*, *translatio studii*. Moć i znanost koji su na početku srednjega vijeka nastavali Rim, sada valja prenijeti na drugo mjesto, kao što su ih nekoć premjestili iz Babilona u Atenu, a potom u Rim.⁵

Naime, transfer političke moći pratio je u stopu i transfer civilizacijskih značajki i dostignuća s Istoka na Zapad, od stare Grčke, preko Rima, do medijevalne Francuske.⁶ U navedenom duhu, upoznavanje antike i njeno eksploatiranje u književnosti za srednjovjekovni mentalitet nema interesa ukoliko se antički spjev, poput *Eneide* ili *Tebaide*, posmatra kao estetički zaokružen konstrukt, kao remek-djelo jasno zatvorenih kontura. Naprotiv, antička materija vrijedi kada ju je moguće modelirati i osjenčiti bojama srednjeg vijeka, a adaptiranje antičkog predloška, tzv. translati-

---

⁴ Le Goff, Jacques. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb: Golden marketing, 1998, str. 229–230.

⁵ Le Goff, Jacques. *Ibidem*, str. 59.

⁶ „Introduction“, Dans *Entre fiction et histoire: Troie et Rome au Moyen âge*. Emmanuèle Baumgartner, Laurence Harf-Lancner (éd.), Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, 1997.

ranje, nikada nije puko prevođenje, već umješno prilagođavanje klasične materije i njeno ukalupljavanje u postojeći okvir srednjovjekovnog romana. Srednjovjekovni autor drži da se najveći *hommage* umjetničkom djelu iz prošlosti postiže njegovim oživljavanjem posredstvom adaptacije i transformiranja.⁷ Autor antičkog romana stoga nije puki prevoditelj-translator, on je ko-autor, koji autorsko „ja“ afirmira već u prologu romana. Iako nastavlja poštovati tradiciju, on ipak podaruje lični pečat djelu.

Konceptualna suprotnost starih autoriteta i savremenosti prvi put se pojavljuje kod Kasiodora, koji Rimsko carstvo i klasičnu kulturu posmatra kao zaokružen i finaliziran konstrukt, kao prošlu epohu u odnosu na doba u kojem živi.

Kasiodor je dao prvi izraz moćnoj istorijskoj suprotnosti koja u pojmu *antiquitas* razdvaja prošlost-uzor od modernosti jednog vremena koje postupno napreduje. [...] iz [njegovih] formulacija [...] govori osećanje divljenja za stare, koje se bez dvoumljenja može sjediniti sa odobravanjem istorijske pretenzije „novijih“.⁸

Za razliku od junačke epike, autor počinje govoriti u sopstveno ime, a ne u ime nedefiniranoga kolektiva. Autor je stoga neizostavna karika u lancu prenošenja znanja od antike do srednjeg vijeka, u službi poetike transfera. *Translatio* je pojam čiji semantizam pokriva najprije prostorni, geografski transfer s Istoka na Zapad, a potom i civilizacijski, kulturološki transfer intelektualnih dostignuća u vidu sume antičkih znanja koja svoj parkur završavaju u srednjovjekovnoj Francuskoj.

Prvi srednjovjekovni romani u stihu zapravo su prevodi-adaptacije antičkih romana smješteni u kontekst medijevalne Francuske i rađajućeg viteštva. Autori-translatori antičkih romana sebe ne smatraju prevodiocima, već najprije nastavljačima duge tradicije čije tekovine eksploatiraju pretačući ih u novu formu romana u osmercu.

Translatirati u srednjem vijeku znači isprva prevesti, ali ujedno i preurediti model koji najčešće slovi za autoritet, bilo u domenu književnosti, bilo u domenu filozofije ili teologije.⁹ *Translatio* je stoga preuređenje,

---

⁷ Badel, Pierre-Yves. *Introduction à la vie littéraire du Moyen Age*. Paris: Dunod, 1997, str. 45.

⁸ Jauss, Hans Robert. „Teorija rodova i književnost srednjovekovlja“, u: *Estetika recepcije. Izbor studija*. Beograd: Nolit, 1978, str. 170.

⁹ Kelly, Douglas. „Topical Invention and *Translatio Studii*: Translation, Adaptation and Allegory in Medieval French Literature“. *Philological Quarterly*, 57, 1978, pp. 287–310; Rosenstein, Roy. „Mouvance and the Editor as Scribe: Trascrittore Tradittore?“. *Romantic Review*, 2, 1989, pp. 157–171.

rearanžiranje, ali i *renovatio* teksta modela ukalupljenog u novu metriku i novi sintaktički ustroj starofrancuskog idioma. Semantički polivalentan, pojam *translatio* u klasičnom latinskom jeziku označavao je retoričku figuru, metaforu, kao i čin prevođenja te je upravo navedena etimološka i značenjska bliskost dva pojma nerijetko dovodila do konfuzije u prevođenje. Međutim, bitno je naglasiti da srednjovjekovni *translatio* uvelike premašuje puki prevoditeljski čin jer nam kao specifičan civilizacijski fenomen omogućava da percipiramo povezne tačke i uočimo dijalektiku odnosa između akademske i vernakularne srednjovjekovne kulture.¹⁰

Kulturni fenomen translatiranja latinskih tekstova i njihovog ukotvljavanja u kontekst francuske vernakularne književnosti i feudalno-kršćanskog društvenog uređenja povlači sa sobom pitanje odnosa srednjovjekovnog mentaliteta i antičkih autoriteta i klasične baštine. Naime, u procesu vernakularizacije tekstova latinskih autora koji slove za autoritete srednjovjekovni učenjaci operiraju lingvistički prekid s antikom anulirajući dominaciju monolitnog latinskog u korist narodnog idioma i njegovog jezičkog potencijala. Prema tome, starofrancuski idiom u XII st. već raspolaže dostatnim nivoom jezičke složenosti i konceptualnog inventara kojim može asimilirati i prevesti specifični diskurs latinskih tekstova iz domena teologije, retorike i gramatike. Translatiranje stoga nije samo puki prevoditeljski čin pronalaženja odgovarajućeg jezičkog ekvivalenta već je prije svega svjedočanstvo da su vernakularni govori stekli jezički prestiž i prije institucionaliziranja i etabliranja oficijelne jezičke norme.¹¹

Potrebno je naglasiti da poetski projekat srednjovjekovnih „translatora“ premašuje globalni fenomen akulturacije te da svjedoči o iznimnom poštovanju tradicije i etabliranog kanona autorâ koji slove za autoritete. Tekst je površina poetskog prostora u čijim dubinama leži tradicija sa rezervoarom implicitnih referenci, kršćanskih i paganskih autoriteta (*Auctores*) te njihovih tekstova (*Auctoritates*). U Bakhtinovom maniru, prvi romani XII st. vode bremeniti dijalog s antičkim autoritetima, pri čemu njihov autor, poput metafore graditelja u prologu *Romana o Troji*, iznova adaptira i gradi, kamen po kamen, finalnu konstrukciju djela. Kao što tvr-

---

¹⁰ Copeland, Rita. *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, (Cambridge studies in medieval literature, 11), p. 8.

¹¹ Copeland, Rita. *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, (Cambridge studies in medieval literature, 11), p. 128–129.

di Kristeva, svaki se tekst konstruira kao „mozaik citata“, svaki tekst upija i preobličava drugi tekst, te se ostvaruje kao „asimilacija i transformacija nekog ranijeg teksta / djela.“¹² U našem slučaju, transformacija i adaptacija srednjovjekovnog romana vođena je u dijahronijskoj ravni preobličavanjem antičkog modela.

AUTORITETI I TRADICIJA KAO REZERVOARI INSPIRACIJE

U srednjem vijeku pisac je prije svega čuvar tradicije i autoritetâ čijim spominjanjem čak i fikcija postaje vjerodostojnom i autentičnom. Tematska se odrednica prvobitnog srednjovjekovnog romana u stihu može grosso modo podijeliti na dva rezervoara iz kojih autori crpe materijal i inspiraciju: s jedne strane nalazi se spomenuta antička potka i svijet klasične starine, i, s druge strane, keltski folklor koji obiluje motivima i temama čudnovatog i fantastičnog.

Mnogobrojni su motivi koje autor može iskoristiti kako bi „opravdao“ poetski projekat pisanja na vernakularnom idiomu, a ne na sakraliziranom latinskom jeziku. Jedan od takvih motiva zasigurno je i motiv prastare unikatne knjige pronađene u zabačenoj privatnoj biblioteci, samostanu ili opatiji, a čiju sadržinu autor namjerava predočiti u svom književnom djelu. Naravno, ovdje se radi o retoričkom proseyu čestom u prolozima srednjovjekovnih romana čiji autori nastoje što autentičnije potkrijepiti svoju fikciju. U tu svrhu im najbolje služi topika izgubljenog rukopisa ili knjige na latinskom jeziku, koji služe kao garant istinitosti fikcije. Topos (< grč. „mjesto“) predstavlja rezervoar retoričkih argumenata. U širem smislu, odnosi se na repertoar tzv. općih mjesta u upotrebi kako u književnosti tako i u argumentaciji. Porijeklo pojma seže u antiku, kada ga Aristotel i Ciceron definiraju kao umijeće pronalaženja argumenata u diskursu, budući da nijedna ideja ili argument ne dolaze *ex nihilo*. Definirajući topos, oni ga ujedno promišljaju kao specifičnu deduktivnu metodu unutar koje govornik, zahvaljujući vjerodostojnim premisama, izvodi zaključke kojima ubjeđuje auditorij.

Srednji vijek je golemo antičko retoričko naslijeđe sistematizirao i sveo na tri grane: *ars poetriae*, *ars dictaminis* i *ars praedicandi*. Srednjovjekovne *ars poetriae* predstavljaju traktate koji u najvećoj mjeri tretiraju gramatička, a potom i retorička pitanja u svrhu usvajanja vještina pravil-

---

¹² Beker, Miroslav. *Tekst / Intertekst*, u: *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Dubravka Oraić-Tolić, Viktor Žmegač, (ur). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1988, str. 11–12.

nog formalno-sadržinskog strukturiranja teksta na latinskom jeziku. Iako sintetizirane u traktate čije ishodište više nije osposobljavanje za nastup u javnoj sferi djelovanja, ova pjesnička umijeća ipak crpe arsenal općih mjesta iz kasnolatinske retorike. Njihov cilj nije formiranje kvalitetnog oratora niti razvijanje pragmatične vještine ubjeđivanja, kao što je to bio slučaj u antici. Naprotiv, oni su prevashodno didaktičkog karaktera i teže uspostavljanju repertoara općih mjesta kao rezervoara iz kojeg će pjesnici crpiti konvencionalizirane teme i poetske slike za svoj književni projekat.¹³ U tom smislu, nepresušna upotreba retorike toposa nerijetko dovodi do gubitka stilske efektivnosti, poput sveprisutnog toposa skromnosti autora koji se smatra nedostojnim u odnosu na autoritet i prestiž „starih“ ili pak toposa plemenitosti duha i dobročinstva mecene koji omogućava književni projekat.¹⁴

Slavljenje prošlih vremena, tzv. *laudatio temporis acti*¹⁵, iznimno poštovanje i veličanje starine, kao i žal za prošlim događajima predstavljaju gotovo neizostavan topos u uvodima književnih djela. Za razliku od antike, za srednji vijek je poimanje vremena linearno, sa jasno determiniranim početkom koji neprestano podsjeća na iminentnost kako fizičke smrti tako i Sudnjeg dana. Vrijeme se ne percipira kao ciklična smjena godišnjih doba i prirodni ciklus rađanja, razvoja i umiranja unutar kojeg se čovjek iznova regenerira kao neodvojivi dio prirode. Vrijeme je stoga niz ili, bolje rečeno, slijed događaja, bez mogućnosti retrospekcije ili povratka unazad. Srednjovjekovna eskatološka vizija svijeta omeđena je, s jedne strane, postankom svijeta, a s druge strane dolaskom apokalipse i kraja ovozemaljskog. Kako tvrdi Jacques le Goff, srednjovjekovna vizija vrijeme posmatra kao neumoljivi proces umiranja i približavanja Sudnjemu danu: *mundus senescit*, svijet neumoljivo stari, u skokovitoj dekadenciji i propadanju. Srednjovjekovni mentalitet stoga još više naglašava fascinaciju i ekstremno poštovanje antičkih i paganskih autoriteta koji su živjeli u drevna vremena i bili svjedocima biblijskih čuda.¹⁶

---

¹³ Copeland, Rita, Sluiter, Ineke. *Medieval Grammar and Rhetoric: Language Arts and Literary Theory, AD 300–1475*. Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 190–209.

¹⁴ Curtius, Ernst Robert. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998, str. 94–99.

¹⁵ Svršetak stiha Horacijeve *Ars poetica*, 173.

¹⁶ Le Goff, Jacques. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb: Golden marketing, 1998, str. 226–227; Berthelot, Anne. *Histoire de la littérature française du Moyen Age*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2006.

ŽANROVSKO DEFINIRANJE STAROFRANCUSKE KNJIŽEVNOSTI

Medijevalna epoha ne poznaje generičko definiranje književne produkcije na narodnom jeziku budući da još uvijek ne postoji razvijeno teorijsko promišljanje o književnosti.¹⁷ Ipak, prvu tripartitnu žanrovsku podjelu, iako rudimentarnu, ostavlja truver Jehan Bodel (c. 1165–1210), koji u prologu junačke pjesme *Chanson des Saisnes* navodi da postoje tri književne „materije“.¹⁸ Pojam „materija“ može se općenito shvatiti kao tematska i narativna građa, rezervoar iz kojeg autori crpe svoju tematiku: francuska materija (junačka epika), antička materija (antički romani) i bretonska materija (kurtoazni viteški roman):

Ne sont que trois matieres a nul homme entendant,
de France, de Bretagne et de Rome la „grand“.
Li conte de Bretaign sont si vain et plaisant.
Cil de Rome sont sage et de sens aprendant.
Cil de France sont voir chascun jour aparant. (vv. 6–10)

Priče iz Britanije su tako isprazne i zabavne,
Priče iz Rima poučne i pune mudrosti,
Dok one iz Francuske istinito predočavaju
svakodnevne događaje.¹⁹

Truver iz Arrasa objašnjava da bretonska materija ima zabavni karakter, francuska predočava autentične historijske događaje, dok antička materija prenosi drevno znanje i mudrost. U tom se smislu antička materija može posmatrati kao amorfni sirovi materijal za modeliranje koji će srednjovjekovni učenjak aktualizirati i kontekstualizirati podarivši mu željenu strukturu i smisao. Antička materija je ostavština starih autoriteta i slovi za autentičnu i neosporivu, poput univerzalnih istina koje se kritički ne preispituju. Bretonsku materiju, naprotiv, krasi epitet nevjerodostojne i iluzorne. I sam Jean Bodel keltske romane definira kao „vains et plaisants“, „isprazne i zabavne“, čime ih ujedno suprotstavlja ozbiljnosti drugih narativa. Interesantno je primijetiti da je u srednjovjekovnom mentalitetu bretonska materija, sa keltskim folklorom kao narativnim supstratom, uzimana za „lako štivo“.

---

¹⁷ Mölk, Ulrich. *Les débuts d'une théorie littéraire en France. Anthologie critique*. Paris: Classiques Garnier (‐Textes littéraires du Moyen Âge‐, 19), 2011.

¹⁸ Bodel, Jehan. *La Chanson des Saisnes*. Annette Brasseur (éd.), Genève: Droz, 1989, 2 vol., t. 1, p. 2–3, v. 6–7.

¹⁹ Naš prijevod.

Izabrati pisanje na narodnom jeziku u vrijeme dominacije latinskog poduhvat je vrijedan divljenja. Autori prvih romana pred sobom imaju dvostruki zadatak: najprije, opravdati odabir narodnog jezika za stvaranje novonastale književne vrste, romana u stihu, a potom opravdati sopstveni književni projekat. Klasični će modeli poslije 1160. biti zamijenjeni keltskim folklorom i amblematskom figurom kralja Artura i viteštva. Rađajuća ideologija kurtoznog privilegira dvorske, aristokratske manire i elaborira novu filozofiju življenja i ophođenja prema dami-plemkinji. Interesantno je primijetiti da ono što je u početku bio isključivo društveni i ideološki fenomen, postaje okosnicom poetskog izražaja trubadurske poezije, a potom i kurtoznog romana u stihu. U međuvremenu, antički romani crpe svoju tematiku iz grčko-rimske tradicije adaptirajući pritom antičku historiju i legende, poput mita o stvaranju civilizacije, za laički auditorij, za publiku *illiterata* koja ne zna latinski jezik i nema pristup rukopisima.

Roman o Tebi, sačinjen oko 1150. godine, prvi je u nizu serije romana što inspiraciju pronalaze u antičkoj tradiciji s ciljem njenog približavanja neobrazovanoj čitateljskoj publici vernakularnih govora, koja nema pristup latinskim tekstovima niti potonjim mediolatinskim adaptacijama, glozama i komentarima na marginama rukopisa. *Roman o Eneji* nastaje par godina nakon *Romana o Tebi*, a ubrzo potom napisan je i *Roman o Troji*. U intervalu od petnaest godina nastaje antička trijada čiji autori imaju zajednički projekat: vulgarizirati i laicizirati latinske epove kao nositelje kolektivne memorije legendarnih grčko-rimskih mitova. Međutim, ne treba zaboraviti da mentalitet srednjovjekovnog čovjeka teško diferencira fiktivni tekst od autentičnog, jer se svako književno djelo uzima za istinito i vjerodostojno, a granica između stvarnosti i imaginacije je propusna. Za razliku od stereotipne junačke epike u kojoj su junaci također prikazani jednodimenzionalno, unutar poetike digresije, općih mjesta i klišea, junaci antičkih romana nude novu kritičku refleksiju o ljubavi i njenoj ulozi u društvu, o uzrocima i posljedicama ratničkih pohoda, čime se ova literarna forma ipak krasi dimenzijom više, stratificira i omogućava produbljeniju narativnu analizu.

Tamo gde jedan tekst jednostavno reprodukuje elemente rodovske strukture, u sačuvani obrazac prikazivanja samo umeće drugu građu, prosto preuzima nasleđenu topiku i metaforiku, nastaje ona stereotipna vrsta književnosti u koju su ubrzo potonuli upravo uspešni rodovi, recimo *Chanson de geste* u 12. veku.²⁰

---

²⁰ Jauss, Hans Robert. „Teorija rodova i književnost srednjovekovlja“, u: *Estetika recepcije. Izbor studija*. Beograd: Nolit, 1978, str. 141.

Odabir pisanja na starofrancuskom idiomu imputira kompleksno prozodijsko, sintaktičko i leksičko adaptiranje tekstualnog modela na latinskom jeziku. Izučavajući književnu tehniku antičkih romana Aimé Petit ujedno analizira jezičko-stilski otklon od tekstnog modela na latinskom jeziku. On pritom zaključuje da je *licencia poetica* srednjovjekovnih autora-translatora neminovno dovela do većeg ili manjeg stepena romanesknog anakronizma. Naime, prilikom transfera jednog civilizacijskog koda u drugi anakronizmi su gotovo neminovni, osobito u medijevalnoj epohi koja antički heksametar modelira u osmerac ili je primorana pronaći odgovarajući prevoditeljski ekvivalent realiji koja ne postoji u srednjem vijeku.²¹ Prolog *Romana o Troji* predstavlja se kao vjeran prijevod Darijeve pripovijesti u svojstvu očevica Trojanskog rata. Autor *Romana o Troji*, učenjak Benoît de Sainte-Maure, nudi srednjovjekovnom čitatelju finalnu, za njegovo poimanje „najbolju“ verziju antičkog epa, koji je novonastalom verzijom prošao kulturološki transfer s Istoka na Zapad. Antički roman stoga baštini dostignuća grčko-rimskih kolosa i čitatelju-slušatelju nudi definitivnu, završnu verziju epa. Reproducirajući antički ep srednjovjekovni autor nema svijest o plagiranju niti o nedozvoljenom eksploatiranju tekstualnog predloška. Naprotiv, on smatra da ga svojom adaptacijom poboljšava jer gloziranjem teksta rađa nova značenja, obogatiji tekst novim semantičkim poveznicama i aktualizirajući ga u svojoj epohi.²² Piščev rad na tekstu predstavljen je graditeljskom metaforom brižljivog oblikovanja i cizeliranja svakog kamena u poetskoj konstrukciji. Ovakav je stav prema tradiciji i umjetničkom stvaralaštvu rezimiran metaforom koja se pripisuje srednjovjekovnom teologu neoplatoničaru s početka XII st. Bernardu od Chartrea, koji tvrdi da je srednjovjekovna civilizacija patuljak na ramenima divova (antičkih autoriteta), te da stoga vidi bolje i dalje od njih.

Samosvest kojom se jedna nova generacija autora koji pišu latinskim i narodnim jezikom [...] oko 1170. suprotstavila „starima“ ima koren u istom tlu kao i čitava „renesansa 12. veka.“ Istorijsko samoosećanje pro-

---

²¹ Petit, Aimé. *L'Anachronisme dans les romans antiques du XIIIe siècle : le „Roman de Thèbes“, le „Roman d'Énéas“, le „Roman de Troie“, le „Roman d'Alexandre“*. Paris: Champion, 2002, p. 320, (Nouvelle bibliothèque du Moyen âge, 65); *Naissances du roman : les techniques littéraires dans les romans antiques du XIIIe siècle*. Paris: Champion Slatkine, 1985, 2 vol., 1454.

Raynaud de Lage, Guy. *Les Premiers romans français et autres études littéraires et linguistiques*. Genève: Droz, 1976, (Publications romanes et françaises, 138), p. 55–86.

²² Mühlethaler, Jean-Claude. „Tout ce qui vieillit est en train de renaître ou du bon usage de l'Antiquité“. *Actualiser le passé: Figures antiques du Moyen Age à la Renaissance*. Lausanne: Centre d'Études Médiévales et Post-Médiévales, Université de Lausanne, 2012, p. 7.

cvata je ono koje, za razliku od humanističke renesanse u Italiji, nije bilo doživljeno ni kao podražavanje ni kao obnavljanje *antiquitas*, već kao nježno povišavanje i ispunjenje.²³

Antički trojac tvori homogen blok čiji narativ gravitira oko simbo- like mitskih gradova Troje i Kartagine na marginama legendarnog i hi- storijskog.²⁴ Kada Benoît de Sainte-Maure slavi civilizacijska dostignuća trojanskog društva, on ustvari egzaltira *modernitas*, vrijeme u kojem živi, a koje je posljednja etapa transfera (*translatio*) sakralnog i profa- nog s Istoka na Zapad. Slaveći legendarnu Troju, Benoît de Sainte-Maure veliča plemićki domen anglonormanske dinastije Plantagenêta i njego- vog pokrovitelja Henrija II Plantagenêta. Iako u vazalskom odnosu sa francuskim monarhom Charleom VI, Henri II Plantagenêt stoluje u Lon- donu i Potiersu u Francuskoj, koji će kroz čitavo XII stoljeće predstavl- jati intelektualno i umjetničko žarište, okupljalište i rasadnik mladih talentiranih pjesnika.

Autor srednjovjekovnog romana u stihu opravdava odabir narodnog idioma u svrhu predočavanja iminentno latinske materije. On ujedno po- jašnjava modeliranje i ukalupljavanje latinskog teksta u okvire nove poet- ske forme. Pjesnik odbija pisati na latinskom jeziku, jeziku svetog pisma, crkvenih otaca, ali i kolosalne antičke kulture, te odabire narodni idiom za svoj umjetnički izražaj, čime, gotovo blasfemično, minimizira značaj latinskog *Verbuma*. Međutim, ne treba zaboraviti da srednji vijek osjeća jednako divljenje prema iminentno kršćanskom, koje dogmatski impreg- nira svaku poru života i djelovanja, kao i prema antičkom paganskom. Mnogi antički paganski autori slove za neprikosnovene autoritete u obla- sti teologije, prava, medicine, ali i književnosti. No, u istoj mjeri u kojoj je koncept književnosti ili, bolje rečeno, poetike u antičkoj epohi različit od srednjovjekovnog, ni srednjovjekovna se književnost ne može posmatrati izvan specifičnih okolnosti njenog nastanka. Naime, autori antičkih roma- na su učenjaci, dio klera, obrazovani u duhu tradicije koja baštini tekovine antičke edukacije u oblasti gramatike i retorike. Stoga je razumljiva nagla- šena tendencija autorâ da istaknu svoju erudiciju u pedagoškom pothvatu kojim nastoje impresionirati i obrazovati auditorij. Pjesnik stoga koristi početak djela, nekadašnji antički egzordij, kako bi opravdao svoj poetski

---

²³ Jauss, Hans Robert. „Teorija rodova i književnost srednjovekovlja“, u: *Estetika recepcije. Izbor studija*. Beograd: Nolit, 1978, str. 172.

²⁴ Croizy-Naquet, Catherine. *Thèbes, Troie et Carthage : poétique de la ville dans le roman antique au XIIIe siècle*. Paris: Champion, 1994, 465, (Nouvelle bibliothèque du Moyen âge, 30).

projekat i stekao naklonost publike. Jedan od najpoznatijih i generalno prihvaćenih načina započinjanja ogledao se u spominjaju kršćanskih ili paganskih autora koji predstavljaju tzv. Autoritete (< lat. *Auctores*). Srednji vijek je za potrebe nastavnog ciklusa nerijetko sačinjavao spisak odobrenih, kanoniziranih autorâ koji su ujedno sloveli za autoritete. Riječ autoriteta se ne preispituje, ona je dogmatske prirode, te se automatizmom uzima za autentičnu i istinitu. Ovakvo pasivno prihvatanje i citiranje autora-autoriteta postalo je gotovo opće mjesto, neizostavan narativni prosek kojim fikcija postaje istinita i vjerodostojna.

PROLOG ROMANA O TROJI

Već u prvom stihu autor *Romana o Troji* zaziva mudrost Salomona i početak svoje monumentalne adaptacije smješta pod znak antičke mudrosti. Ova vrsta autorskih afirmacija uskoro će se skameniti i također će postati repertoarom općih mjesta. Naime, autor najprije iznosi citat koji ima vrijednost općih, univerzalnih istina i izraženu paremiološku notu, nerijetko direktno vezanu za biblijsku parabolu. Prolog započinje impersonalno, u poslovičnom tonu, tvrdeći da onaj koji posjeduje znanje ne smije nikada šutjeti. Potom, prebacivši se u prvo lice i personaliziravši diskurs, autor dalje navodi da i sam posjeduje veliko znanje. Na kraju zaključuje da, kako i dolikuje srednjovjekovnom učenjaku, poput nekadašnjih autoriteta, ni on neće šutjeti, već će širiti sopstvena saznanja i naobrazbu.²⁵ Još jedna razlika u odnosu na junačke pjesme očituje se u dvojakom tretiranju izvora pjesme ili romana. Francuska junačka epika odražava kolektivnu memoriju naroda sublimiranu u usmenoj verziji pjesme koja bilježi značajne bitke i ratničke pohode viteškog staleža. Njen kronotop gravitira oko amblematske figure Karla Velikog, koji predstavlja dinamički i strukturirajući motiv epa. Dok epska pjesma ne navodi eksplicitno svoje izvorište, ni stari rukopis pronađen u „imaginarnoj“ opatiji ni drevnog autora, antički roman u prologu najčešće naglašava vrijednost i značaj svog izvora.²⁶ Radi se o knjizi-simbolu na latinskom jeziku, o neprocjenjivoj riznici u kojoj je sublimirano sveukupno ljudsko znanje, koje on, srednjovjekovni učenjak, iznosi na vidjelo.

²⁵ Pierre-Yves Badel zaključuje da ova vrsta afirmacija poprma oblik gotovo filozofskog silogizma; u : „Rhétorique et polémique dans les prologues de romans au Moyen Age“. *Littérature*, 20, 1975.

²⁶ Stanesco, Michel. „Figures de l’auteur dans le roman médiéval“. *Travaux de littérature*, IV, 1991, str. 7–19.

Salemon nos enseigne e dit,
E sil list om en son escrit,
Que nus ne deit son sen celer,
Ainz le deit om si demonstrer
Que l'om i ait pro e honor,
Qu'ensi firent li ancessor.
Se cil qui troverent les parz
E les granz livres des set arz,
Des philosophes les traitiez,
Dont toz li monz est enseigniez,
Se fussent teü, veirement
Vesquist li siegles folement:
Come bestes eüssons vie;
Que fust saveirs ne que folie
Ne seüssons sol esgarder,
Ne l'un de l'autre desevrer.
Remembre seront a toz tens
E coneü par lor granz sens,
Quar science que est teïe
Est tost oblïee e perdue.
Qui set e n'enseigne o ne dit
Ne puet muer ne s'entrobilit;
E science qu'est bien oïe
Germe e florist e frutefie.

[...]

E por co me vueil travaillier
En une estoire comencier,
Que de latin, ou jo la truis,
Se j'ai le sen et se jo puis,
La voudrai si en romanz metre
Que cil qui n'entendent la letre
Se puissent deduire el romanz:
Mout est l'estoire riche e granz
E de grant uevre et de grant fait.
En maint sen avra l'om retrait,
Saveir com Troie fu perie,
Mais la verte est poi oïe.
Omers, qui fu clerks merveillous
E sages e escientos,
Escrist de la destrucïon,
Del grant siege e de l'acheison
Por quei Troie fu desertee,

Que onc puis ne fu rabitee.
Mais ne dist pas sis livres veir,
Quar bien savons senz nul espeir
Qu'il ne fu puis de cent anz nez
Que li granz oz fu asseblez:

[...]

E quant son livre reciterent,
Plusor por co le refuserent.
Mais tant fu Omers de grant pris
E tant fist puis, si com jo truis,
Que sis livres fu receüz
E en autorite tenez.²⁷

Prolog *Romana o Troji* insistira na aktivnosti širenja i rasplodavanja znanja i mudrosti po ugledu na „Stare“ (stfr. *li ancessor*). Salomonova knjiga mudrosti predstavlja nesumnjivo referentni tekst, knjigu-autoriteta u jednakoj mjeri u kojoj je i Salomon autor-autoriteta. Međutim, znanje je sterilno ukoliko se ne množi i ne propagira poput blagovijesti. Autor stoga navodi da mu je stalo do širenja znanja dostupnog nekolicini obrazovanih koji su kadri čitati i komentirati latinski tekst. Benoît upotrebljava supstantiv *li livres* „knjiga“, referirajući pritom na antički, latinski tekst. Naime, u srednjovjekovnom mentalitetu impregniranom kršćanskom mišlju knjiga par excellence je Biblija, knjiga nad knjigama, živa Božija riječ pretočena u latinski jezik. Stoga ne čudi da Biblija dugo služi kao model za svaku spisateljsku aktivnost. Benoît ističe da je njegova pripovijest zapravo prevod-adaptacija sa latinskog na narodni (starofrancuski idiom) s ciljem približavanja antičkog epa širem auditoriju (*de latin [...] en romanz metre*). Autor pokazuje izvjesni *humilitas* spram antičkog teksta tvrdeći da će *pokušati* prenijeti smisao originalnog teksta. Ovaj *topos humilitatis* jedno je od općih mjesta u kojima srednjovjekovni autori zauzimaju skrušenu posturu skromnih nastavljača s ciljem sticanja naklonosti publike. Benoît također naglašava značaj prevoda-adaptacije zahvaljujući kojem oni koji ne razumiju latinski, tj. *la letre*, mogu uživati u verziji na starofrancuskom (*li romanz*). Imenica *la letre*, od latinskog *littera* „slovo“, u širem kontekstu označava sveukupnost tekstova na latinskom jeziku jer je u srednjem vijeku pismen onaj koji

---

²⁷ Sainte-Maure de, Benoît. *Le Roman de Troie*. Publié d'après tous les manuscrits connus par Léopold Constans, Paris: Firmin Didot, Société des anciens textes français, t. 6, 1904–1912.

zna čitati i pisati latinski jezik. Pri kraju prologa Benoît de Sainte-Maure navodi slavno Homerovo djelo promovirajući ga u rang autoriteta, iako mu je par stihova ranije spočitava što nije bio *testis ocularis* opisanih događaja. Ostaje ipak da su svi antički autori, eksploatirani u prolozima srednjovjekovnih romana, ujedno i autoriteti.

Budući da je motiv diseminacije i rasplodavanja znanja jedan od toposa izuzetno dragih srednjovjekovnim autorima, Benoît u prologu najvjerojatnije referira na *Knjigu poslovice* koja se pripisuje Salomonu. Navedeno opće mjesto proizlazi iz biblijske parabole o talentima, kao i parabole o sijaču u Evanđelju po Mateju.²⁸ U ovom kontekstu bi se moglo govoriti ne samo o transferu znanja već i o transferu obrazovanja, *translatio studiorum*, jer autor, posturi učitelja s prosvjetiteljskim zadatkom, rasploduje i vulgarizira znanje koje je bilo dostupno isključivo *litteratima*. Međutim, između tradicije i invencije srednjovjekovni učenjak nerijetko predočava i popularizira filtriranu viziju antike, „svoju“ viziju dalekog egzotičnog Orijenta. Autor *Romana o Troji* podsjeća da su nekadašnji autoriteti, poznavatelji sedam slobodnih vještina (*septem artes liberales*) u okviru antičkog pedagoškog kurikulumu, nesebično propagirali svoja znanja te da stoga i on želi slijediti njihov plemeniti primjer. Jer, kako navodi, ljudska egzistencija ne bi se mogla razlikovati od animalne, niti bismo bili u stanju razlučiti znanje od neznanja.

PROLOG ROMANA O TEBI

Motiv širenja i rasplodavanja znanja prisutan je i u prologu *Romana o Tebi*. Prolog započinje pridjevom *sages* – u značenju mudre, a prevashodno obrazovane osobe koja ne smije skrivati svoja znanja, već ih u didaktičkom projektu treba ostaviti budućim generacijama. Anonimni autor odmah zaziva antičke autoritete smještajući svoj poetski projekat popularizacije znanosti u sjenu Platona i Cicerona, Vergilija i Homera. U trinaestom stihu autor *Romana o Tebi* imperativnom konstrukcijom glagola *šutjeti* iz nadređene, gorde posture pisca opominje one koji ne pripadaju staležu učenjaka ili vitezova (*clerc o chevalier*) da šute, jer su sposobni razumjeti štivo, metaforički iskazano, koliko i magarac može cijeniti zvuk harfe. Iako bi se u prvi mah dalo zaključiti da se radi o iminentno elitističkom i aristokratskom karakteru romana namijenjenog odabranoj publici

---

²⁸ Curtius, Ernst Robert. *Evropska književnost latinskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998, str. 98–99.

(kao što će to biti slučaj u trenutku rađanja trubadurske, dvorske poezije na jugu Francuske), budući da autor svjesno operira selekciju izostavljajući treći stalež, seljaštvo, iz svoje ciljane publike, to ipak nije slučaj. Anonimni autor radi selekciju auditorija, tj. onih koji su plodno tlo za razumijevanje njegove riječi. Ovdje je očigledna upotreba motiva magarca muzičara često eksploatiranog u srednjovjekovnom bestijariju. Porijeklo vuče iz Fedrine basne o magarcu, koji je, pronašavši instrument na zemlji, pokušao svirati kopitima i time proizveo groteskan, parodiziran efekt. Srednjovjekovna kršćanska dogma basnu koristi kako bi likom životinje figurativno predočila neznanje i duhovnu nerazvijenost čovjeka u kontaktu sa spiritualnim.²⁹

Qui sages est nel doit celer,
ainz doit por ce son senz moutrer
que quant il ert du siecle alez
touz jors en soit mes ramenbrez.
Se danz Omers et danz Platons
et Virgiles et Quicerons
leur sapïence celissant,
ja n'en fust mes parlé avant.
Pour ce n'en veul mon senz tesir,
ma sapïence retenir,
ainz me delite a raconter
chose digne por ramenbrer.
Or s'en tesent de cest mestier,
se ne sont clerc ou chevalier,
car ausi pueent escouter
conme li asnes a harper.³⁰

Roman o Tebi, prvi u nizu romana koji eksploatiraju tematiku antičkih mitova i historije, utjecao je na *Roman o Troji* i na *Roman o Aleksandru*, što je osobito vidljivo u prolozima romana koji predstavljaju mnoštvo zajedničkih karakteristika, kako formalne, tako i sadržinske prirode.

---

²⁹ Francuski historičar umjetnosti Emile Mâle u monumentalnom djelu o vjerskoj umjetnosti XII st. u Francuskoj plastično dočarava motiv magarca muzičara na portalima sakralnih objekata, *L'art religieux du XII siècle en France*. Paris: Armand Colin, 1922, str. 339–340.

³⁰ *Le Roman de Thèbes*. éd. Guy Raynaud de Lage, Paris: Champion, CFMA, 1966–1968, t. I, vv. 1–16.

PROLOG ROMANA O ENEJI

Roman o Eneji, za razliku od druga dva antička romana, ne posjeduje uobičajenu, konvencionaliziranu strukturu prologa. Naime, anonimni autor odlučuje ne slijediti stricto sensu Vergilijev *ordo artificialis*. Naprotiv, u skladu s estetskim načelima svoga vremena, autor retablira *ordo naturalis* započinjući roman kratkim presjekom pada Troje od Menelajeve opsade do ubistva kralja Prijama.

Quant Menelaus ot Troie asise,
Onc n'en torna tresqu'il l'ot prise,
Guasta la terre et tot le regne
Por la venjance de sa femme,
La cité prist par traison,
Tot craventa tors et donjon,
Arst le país, destruist les murs:
Nus nen esteit dedenz seürs.

[...]

Tote ert la vile mise en cendre.
Ocis i fu li reis Prianz
O sa femme, o ses enfanz. (v. 1–24)

Autori klasične trijade upotrebljavaju termine koji pripadaju leksičkom polju imenice „znanje“, te ih je nerijetko potrebno semantički diferencirati. Curtius uočava da termini poput *sen(s)*, *sapience*, *sage* pripadaju topici egzordija, i njegova ih interpretacija vezuje za biblijsku potku, osobito spomenutu parabolou o talentima. Pridjev *sage* može označavati onoga koji posjeduje zdrav razum i rasuđivanje, inteligenciju, vještinu i znanje, ali jednako može označavati i onoga koji je obrazovan i učen. Posljednji prevoditeljski ekvivalent najbliže odgovara upotrebnoj vrijednosti u prologu *Romana o Tebi* (*Qui sages est nel doit celer* – „Onaj ko je učen, to ne smije kriti“). Iako pridjev *sage*, u korelaciji sa supstantivom *sagesse*, može označavati onoga ko je mudar, u ovom kontekstu se ne može odabrati kao odgovarajući prijevod. Što se tiče imenice *sen(s)*, koja obuhvata značenja kako znanja i mudrosti tako i smisla i sposobnosti, u prologu *Romana o Troji* možemo je prevesti kao znanje (*Que nus ne deit son sens celer* – „Niko ne smije skrivati svoje znanje“).

Autori antičkih romana koriste prologe kao privilegirana mjesta širenja drevnih znanja i mudrosti, uz primjesu lične refleksije i komentara. Detaljni opisi gradova, šatora, palata i piramida u tijelu romana poetske

su konstrukcije srednjovjekovnih učenjaka koji ponosno vulgariziraju svoju erudiciju.³¹ Srednjovjekovni učenjaci u prosvjetiteljskom maniru približavaju mistični Orijent i drevnu antiku srednjovjekovnom čovjeku, u čijem se imaginariju prepliću stvarnost i fikcija, zemaljsko i onostrano, te čija percepcija stvarnosti ukida granicu između historije i fabule. Autori-translatori ujedno učestvuju u procesu rađanja i osamostaljivanja romana u stihu, koji će u narednih nekoliko decenija olabaviti okove tradicije i autoriteta te izrasti u najplodonosniju književnu formu. Kao što tvrdi Jean-Charles Huchet, antički roman možemo kvalificirati kao historijski ili čak pseudohistorijski roman³² jer je on produkt učene kulture opčinjene historijom, plod erudita-klerika koji novonastalu književnu vrstu, roman u stihu, koriste kao mjesto širenja znanja o antičkim mitovima i legendama, dotada nedostupnih neobrazovanom auditoriju.

---

³¹ Croizy-Naquet, Catherine. *Thèbes, Troie et Carthage : poétique de la ville dans le roman antique au XIIIe siècle*. Paris: Champion, 1994, 465, (Nouvelle bibliothèque du Moyen âge, 30).

³² Huchet, Jean-Charles. *Le roman médiéval*. Paris: Presses Universitaires de France, 1984, 249. p.

LITERATURA

- Badel, Pierre-Yves. *Introduction à la vie littéraire du Moyen Age*. Paris: Dunod, 1997.
- Badel, Pierre-Yves. „Rhétorique et polémique dans les prologues de romans au Moyen Age“. *Littérature*, n° 20, 1975.
- Baumgartner, Emmanuèle, Harf-Lancner, Laurence (éds). *Entre fiction et histoire: Troie et Rome au Moyen âge*. Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, 1997.
- Beker, Miroslav. *Tekst / Intertekst*, u: *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Dubravka Oraić-Tolić, Viktor Žmegač, (ur). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1988.
- Berthelot, Anne. *Histoire de la littérature française du Moyen Age*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2006.
- Bodel, Jehan. *La Chanson des Saisnes*. Annette Brasseur (éd.), Genève: Droz, 1989.
- Copeland, Rita. *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, (Cambridge studies in medieval literature, 11).
- Copeland, Rita, Sluiter, Ineke. *Medieval Grammar and Rhetoric: Language Arts and Literary Theory, AD 300–1475*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Croizy-Naquet, Catherine. *Thèbes, Troie et Carthage : poétique de la ville dans le roman antique au XIIIe siècle*. Paris: Champion, 1994, (Nouvelle bibliothèque du Moyen âge, 30).
- Curtius, Ernst Robert. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- Huchet, Jean-Charles. *Le roman médiéval*. Paris: Presses Universitaires de France, 1984.
- Jauss, Hans Robert. „Teorija rodova i književnost srednjovekovlja“, u: *Estetika recepcije. Izbor studija*. Beograd: Nolit, 1978.
- Kelly, Douglas. „Topical Invention and *Translatio Studii*: Translation, Adaptation and Allegory in Medieval French Literature“. *Philological Quarterly*, 57, 1978.
- Le Goff, Jacques. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb: Golden marketing, 1998.
- Mâle, Emile. *L'art religieux du XII siècle en France*. Paris: Armand Colin, 1922.

- Mölk, Ulrich. *Les débuts d'une théorie littéraire en France. Anthologie critique*. Paris: Classiques Garnier ("Textes littéraires du Moyen Âge", 19), 2011.
- Petit, Aimé. *L'Anachronisme dans les romans antiques du XIIe siècle : le „Roman de Thèbes“, le „Roman d'Énéas“, le „Roman de Troie“, le „Roman d'Alexandre“*. Paris: Champion, 2002, (Nouvelle bibliothèque du Moyen âge, 65).
- Petit, Aimé. *Naissances du roman : les techniques littéraires dans les romans antiques du XIIe siècle*. Paris: Champion Slatkine, 2 vol., 1985.
- Raynaud de Lage, Guy. *Les Premiers romans français et autres études littéraires et linguistiques*. Genève: Droz, 1976, (Publications romanes et françaises, 138).
- Le Roman d'Alexandre*. Paris: Lettres Gothiques, 1994.
- Le Roman de Thèbes*. t. 1, (éd.) Guy Raynaud de Lage, Paris: Champion, CFMA, 1966–1968.
- Le Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure. Edité par Léopold Constans, Paris: Firmin Didot, Société des anciens textes français, t. 6, 1904–1912.
- Rosenstein, Roy. „Mouvance and the Editor as Scribe: Trascrittore Tradittore?“, *Romantic Review*, 2, 1989.
- Stanesco, Michel. „Figures de l'auteur dans le roman médiéval“. *Travaux de littérature*, IV, 1991.
- Zumthor, Paul. *Essai de poétique médiévale*. Paris: Seuil, 1974.
- Zumthor, Paul. *La poésie et la voix dans la civilisation médiévale*. Paris: PUF, 1984.

THE MOTIF OF *TRANSLATIO STUDII* IN THE POETRY OF MEDIEVAL ANTIQUE ROMANCES

ABSTRACT

Summary: This paper examines the literary motif of the political power transfer (*translatio imperii*), with a particular emphasis on the East-to-West transfer of civilizational achievements and culture (*translatio studii*) of the antique period within the context of the medieval French monarchy. Namely, the transfer of the entire sum of knowledge and cultural progress of the classical antiquities is present as a dynamic motif in the first Old French romances. Formally more diverse and thematically richer than their predecessor, the epic poem *The Romance of Troy*, the *Romance of Eneas* and the *Romance of Thebes*, alongside the *Romance of Alexander*, are a triad of romances of antiquity composed on the threshold of the 12th century in the territory of medieval France. As translations/adaptations of ancient masterpieces, these romances are analysed as upholding the tradition and classical authorities. Additionally, the paper discusses how the authors, by making references to antique authorities, confirm the new aesthetic value and truthfulness of their own (fictional) work. Furthermore, particular attention is paid to the motifs of topos and transfer present in the romances' prologues which are the places of metaliterary and rudimentary theoretic contemplations about the author/translator and writing itself.

Key words: *translatio studii*, *Middle Ages*, *transfer motif*, *antique novel*, *prologue*

PRIKAZI

Amela Šehović

WORTBILDUNG UND INTERNET

(Hg. Branko Tošović i Arno Wonisch), Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, 2016.

Zbornik *Wortbildung und Internet* (524 str.), koji su uredili Branko Tošović i Arno Wonisch, nastao je kao rezultat rada Sedamnaeste međunarodne naučne konferencije (održane 16–18. 4. 2016) Komisije za tvorbu riječi Međunarodnoga komiteta slavista.

Sadržaj (7–10. str.) i Predgovor (11–12. str.) urednika zbornika čine uvodni dio zbornika.

Ukupno 31 članak autorski su potpisala 34 autora iz 14 zemalja: Austrije, Bjelorusije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Crne Gore, Češke, Francuske, Makedonije, Njemačke, Poljske, Rusije, Slovenije, Srbije i Ukrajine.

Kako je tema zbornika fokusirana na odnos jezika i interneta, nije bilo potrebe za daljnjim potpodjelama unutar ovako precizirane teme te su članci navedeni po abecedno poredanim prezimena njihovih autora/ica.

U nekoliko članaka općenito se analizira tvorba riječi i internetska komunikacija: u radu A. Lukašaneca (195–208. str.) ukazuje se na internet kao bazu za proučavanje tvorbe riječi, a u radu B. Tošovića (419–494. str.) proučava se odnos tvorbe riječi u internetu i interneta u tvorbi riječi. Nadalje, u radu L. Arizankovske (27–42. str.) analiza odnosa tvorbe riječi i internetske komunikacije provodi se na materijalu makedonskog jezika, dok se u radu I. Miloslavskog (277–288. str.) utvrđuje način na koji se internet na ruskom jeziku može koristiti za proučavanje tvorbe riječi, a ovoj je temi, samo na materijalu lužičkosrpskog jezika, bliska tema rada A. Pohončove (351–364. str.), koji se bavi korištenjem internetskih izvora kao sredstva za lingvističku analizu lužičkosrpskog jezika. U radu E. A. Karpilovske (125–134. str.) istražuje se uloga i mjesto tvorbe riječi ukrajinskog jezika na primjeru termina koji se odnose na internet, u radu

L. Kisljuk (185–194. str.) uočavaju se osobenosti aktueliziranja tvorbenih resursa u ukrajinskoj internetskoj komunikaciji, a u radu E. I. Korjakovece (165–184. str.) proučavaju se pojave globalne internacionalizacije u tvorbi riječi ruskog, poljskog i češkog interneta.

Jedan broj radova bavi se osobenostima tvorbenih sredstava i načina u internetskoj komunikaciji: u radu C. Avramove (43–60. str.) istražuje se funkcioniranje i produktivnost tvorbenog modela sa formantom *-(a)džij(a)* u bugarskom internetskom prostoru, u radu R. Dragičević i M. Utvića (91–106. str.) proučavaju se prepozitivne komponente u srpskom i ruskom jeziku na materijalu internet-sajtova, a u radu V. E. Čumirine (75–90. str.) analizira se bezafiksni tvorbeni način kao specifičnost ekspresivne tvorbe riječi na internetu, i to na materijalu Facebooka. Semantička tvorba na internetu (na materijalu istočnoslavenskih jezika i novogrčkog) proučava se u radu N. Klimenko (149–164. str.). Kontekstualne inovacije u tvorbi riječi u publicističkim tekstovima na internetu i njihove komentare obrađuje rad K. Waszakowe (499–512. str.).

Sa druge strane, u nekoliko radova fokus je na neologizmima na internetu: u radu K. Kleszczowe (135–147. str.) internet se posmatra kao sredstvo u stabiliziranju neologizama, i to na primjeru poljskih pridjeva. Tvorbeni sinonimiju u ruskim pridjevskim neologizmima na internetu istražuje rad K. Eno i S. Sakhna (107–124. str.), u radu I. Bozděhove (61–74. str.) uočavaju se tvorbeni regularnost i anomalija u neološkim i okaziionalnim složenicama u internetskim tekstovima češkog jezika.

Jezik mladih na internetu i jezik društvenih mreža tema je nekoliko radova: u radu E. Lukašanec (209–224. str.), na materijalu *online* rječnika omladinskog slenga, analizira se tvorbeni aspekt istraživane leksike, a u radu G. Nikolajeva i N. Nikolajeve istražuju se načini tvorbe riječi u ruskom internetskom žargonu; u radu G. Milašina (225–254. str.) proučava se jezik Tvitera sa derivatološkog stanovišta, skraćivanjem riječi na internetskim forumima bosanskog jezika bavi se rad A. Šehović (405–418. str.), a tvorbenim postupcima skraćivanja u srpskom internetu rad T. Milenković (255–276. str.). U radu M. Ajdžanovića (13–26. str.) vrši se analiza imenica sa obilježjem [osoba +] u jeziku mladih korisnika interneta.

Jezik fudbala, tvorba riječi i internet tema su rada A. Wonischa (513–524. str.), a standardni i nestandardni razgovorni jezik na internetu obrađuje u radu V. N. Vinogradova (495–498. str.).

U zborniku su predstavljeni i radovi S. Nenezić (289–300. str.) o vlastitim imenima kao motivatorima nekih novotvorenica u jeziku crnogorskih *online* medija, L. Raciburskaje (365–376. str.) o složenicama neolo-

gizmima u ruskim elektronskim masovnim medijima, I. Ohnheiser (309–322. str.) o regularnosti i varijantnosti adaptacije anglicizama u ruskom internetu, Z. Petrove (337–350. str.) o jezičkoj igri terminologijom interneta u savremenoj poeziji (sa derivatološkog aspekta), M. Pastuchowe (323–335. str.) o mehanizmima tvorbe riječi na internetskim forumima, te O. Severskaje (377–385. str.) o tvorbenom elementu „njashki“ u izrazima koji se koriste na internetu, i to kroz prizmu rederivacije.

Na kraju, možemo ustanoviti da zbornik *Wortbildung und Internet* predstavlja vrijedan doprinos na polju tvorbe riječi i lingvistike općenito, naročito jer se bavi odnosom tvorbe riječi i interneta, što je u lingvistici još uvijek relativno nova i nedovoljno istražena tema. Neki od radova iz zbornika pokreću i značajna teorijska pitanja iz područja derivatologije, zbog čega nam je zadovoljstvo da je ovaj zbornik ugledao svjetlo dana.

Adijata Ibrišimović-Šabić

PULSIRAJUĆI DIJALOG IZMEĐU TEKSTA I NJEGOVOG TUMAČA

(Edin Pobrić, *Priča i ideologija: semiotika književnosti*,
Centar Samouprava, Sarajevo, 2016)

Na početku prošlog stoljeća ruski simbolista Dmitrij Merežkovski je pisao da je „danas ono što se piše važnije od onog što se objavljuje (...), a ono što se prešućuje – od onog što se govori“³³, aludirajući na režim (ideologiju) i (auto)cenzuru.

Knjiga Edina Pobrića *Priča i ideologija*, kako naslov sugeriše, govori o jednom od najosjetljivijih pitanja otkako postoji književnost i otkako postoji društvo: kako priča priča (o) ideologiju/(i) i kako ideologija priča priču. Književnost pokazuje i dokazuje već stoljećima da je, paradoksalno ili ne, više na dobitku nego na gubitku od ovoga suodnošenja jer, kako piše Pobrić, svaka dobra književnost razračunava se sa ideologijom (usp.: 2016: 46), spominjući Kafku i Camusa, Bulgakova i Dostojevskog, Selimovića i Andrića. Tu su i oni pisci o kojima autor piše u ovoj knjizi: Kulenović, Kikić, Sijarić.

Prisjetila bih se (kao rusista) i podsjetila bih na ovom mjestu na neke ruske pisce: na Puškina i njegova progonstva; Gogolja i njegovu agoniju, odricanje od vlastitog djela i spaljivanje rukopisa; na Zamjatina i Zoščenka, optužbe i šutnje; na Mandeljštama i Solženjicina – i logore; na Cvetajevu, Jesenjina, Majakovskog i – samoubistva; na Pasternaka i Nobelovu nagradu itd. itd., sve do ruskog undergrounda i samizdata. Svaki put iznova riječ je, kako Pobrić pokazuje u svojoj knjizi, o interpretaciji i zloupotrebi interpretacije, o govoru / progovaranju i šutnji / prešućivanju, ovog puta u bosanskohercegovačkom kontekstu. Pitanje odnosa književnosti i ideologije nije, kao što vidimo, nimalo bezazleno, niti nevino, a Pobrić će

---

³³ Epštejn, Mihail (2015), *Ironija ideala. Paradoksy russoj literatury*, Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva, str. 271–272.

u knjizi *Priča i ideologija* ponuditi svoj odgovor osvještavajući vlastitu poziciju teoretičara i semiotičara književnosti.

Nakon predgovora, knjiga se otvara poglavljem „Svijet praznine (priča i interpretacija)“, koje je zapravo kratka autorova priča. Iskaz iz ove priče da se ne treba oslanjati „ni na šta što je definitivno zato što se, u preobražaju svijeta, prazno i puno smjenjuju...“ (2016: 15) predstavlja temeljnu ideju i misao vodilju Pabrićeve knjige, zapravo – književnomjetnička je potvrda pozicije semiotičara.

U I poglavlju „Priča i stvarnost“, u potpoglavlju „Naracija i ideologija“, Edin Pabrić, preko pojmova *Zlo, Smrt, Bog, Jezik* i *Manne-keni*, polazeći od ključnih teorija i filozofija (Eco, Althusser, Foucault) pojašnjava šta je to ideologija te pokazuje kakve učinke proizvodi u bosanskohercegovačkom kontekstu. Međutim, ono što mi je kao čitateljici bilo posebno zanimljivo jeste „priča“ o subjektu kao ključnom odredištu ideologije (Althusser), odnosno kako se ideologija upisuje u subjekt, kako se disciplinira pojedinac od strane vlasti i pretvara u funkciju, gubeći svoju individualnost.

Čitajući ovaj dio na pamet mi je pala pripovijest ruskog pisca Vladimira Makanjina (rođen 1937) *Stol pokriven suknom s bokalom nasredini* – svojevrsni psihološki portret vremena, priča o bezimenom protagonistu čiji tok svijesti prikazuje pisac uoči njegovog odlaska na neku vrstu „intervjua“ – shvaćenog kao sud na koji, zapravo, ne mora otići. Jezivije od Kafke, jer je osjećanje krivnje i straha već upisano i utisnuto sistemom javnog mišljenja. Glavni protagonist je upravo disciplinirani subjekt, proizvod kolektivne volje (ethnosa, nacije) koja je postala sastavni dio njegove svijesti, osjećanja, njegovog bića; kolektivne volje kojoj više nije moguće ni unutrašnje suprotstavljanje. S druge strane stola (kao besmrtnog bića suda) su funkcije, likovi-funkcije, imenovani kao: Onaj s pitanjima, Socjar (socijalno jarosan / bijesan), Starac, Ljepotica, Inteligent koji se koleba, Žena koja liči na učiteljicu, Mladi vuk iz redova opasnih itd. Oni dobijaju moć isključivo u pravilnom rasporedu uloga unutar sistema, premda su zamjenjivi i potrošivi kao vršioци određene funkcije. Odvojeni jedan od drugog ne znače ništa, oni su praznina, zapravo – ispražnjeni znakovi. Prema ruskom piscu Makanjinu, to su posljedice ideologije (u ovom slučaju sovjetske).

O tome manje-više, naravno, teorijski osviješteno, sa sviješću o humanom značaju predmeta istraživanja i iz perspektive nauke o književnosti govori Edin Pabrić u prvom poglavlju svoje knjige, polazeći od temeljnog principa i dubokog uvjerenja da humanističke nauke insistiraju na dijaloškom razumijevanju a ne na monološkom objašnjavanju. Ne sud, već pokušaj i napor razumijevanja. I u tome će ostati dosljedan do kraja.

Drugo potpoglavlje „Nauka, semiotika, književnost“ progovara o granicama tumačenja. Citat iz romana *Braća Karamazovi* Dostojevskog, zapravo Pobrićeva parafraza „Legende o Velikom inkvizitoru“ iz V poglavlja romana „Pro et contra“ – sjajna je ilustracija fenomena interpretacije uopće. Svakako je ova menipeja Dostojevskog kritika dogmatske misli, odnosno – kako objašnjava Pobrić šta znači sintagma „kritika dogmatske misli“ – „svjedočenje kako se činjenice, prvobitnost i goli život zamjenjuju sistemom i moći interpretacije“ (2016: 44). U „Velikom inkvizitoru“, s jedne strane, jeste *govor*, tumačenje i prenošenje dogmatske misli, s druge strane je – šutnja. Slijedom ovakvog razmišljanja, prema Pobriću, osnovna teza romana Dostojevskog „ako nema Boga – sve je dozvoljeno“ nema veze s njegovom konačnom poantom. (Ovdje treba stajati dramska pauza jer takvih inventivnih mjesta u ovoj knjizi je obilje. Rekla bih da je čitava knjiga i pisana s ciljem otkrivanja i pokazivanja mogućnosti interpretacije, otvaranja prema njima.) Prema Pobriću, dakle, osnovna poenta romana Dostojevskog sadržana je u sljedećem: „sve je dozvoljeno jer ljudi imaju mogućnost da interpretiraju...“ (2016: 44)

Ovakav zaključak stoji u vrlo bliskoj vezi sa drugom važnom temom Dostojevskog, koja je najdosljednije realizirana u romanu *Zli dusi* – temom „ideje na ulici“. Pitanje šta je to „ideja na ulici“ također može imati više odgovora. Jedan od njih je da je riječ o zakonima po kojima se mijenjaju i transformišu apstraktne teorijske ideje kad se jednom nađu u grotlu života. U tom slučaju, život bi trebao biti mjera stvari, a ne ideja (ideologija), a život je promjenjiv, tečan, u vječnom kretanju i ne može se ukalupiti. To je, čini mi se, nešto što Dostojevski dobro razumije, što i čini (u) svojim romanima: izvodi ideju na ulicu, iskušava je, provjerava, dijalogizira, spušta s neba na zemlju (što čini i Selimović u romanu *Derviš i smrt*), zbog čega Bahtin, između ostalog, romane Dostojevskog žanrovski povezuje sa menipskom satirou.

U ovom smislu, pišući vlastito *Pro et contra* poglavlje, istupajući protiv esencijalističke kritike (jer zanemaruje „tekstualne strategije“ (usp.: 2016: 46), zapravo logiku umjetničkog teksta kao takvog), Pobrić argumentira još jednom vlastitu poziciju, insistirajući na nauci o književnosti i teoriji književnosti koje počivaju na znanju a ne na ukusu. I opet, ne na znanju koje je samo sebi cilj i svrha, već na znanju kao razumijevanju.

Pripremvši ovim uvodnim teorijskim tekstovima čitatelje za ono što u knjizi slijedi, u II dijelu knjige pod naslovom „Moć kanona i interpretacija“ Edin Pobrić će ponuditi vlastite interpretacije Selimovićevih, Andrićevih, Kulenovićevih, Kikićevih i Sijarićevih djela. A ako je već o književnom kanonu riječ, onda bi kriterij trebao biti književnoumjetničko i estetsko.

U narednim poglavljima, dakle, Pobrić upravo na kanonskim primjerima bosanskohercegovačke književnosti dokazuje svoje postavke, s uporištem u književnom tekstu kao posebnom univerzumu.

Ponudjenih pet tekstova: „Politička teologija – *Derviš i smrt*“, „Ivo Andrić – između ideologije i književnosti“, „Istorija bolesti od lektire do rezimea“, „Patrijarhat u zagrljaju kapitalizma (Provincija u pozadini)“ i „U Konaku između pisma i govora“ – otkrivaju vrlo pažljivog čitatelja i suprotnog interpretatora.

Kad je riječ o Selimoviću, naprimjer, pojava romana *Derviš i smrt* zasigurno je bila praćena osjećanjem potpune novine i to, prije svega, novine žanra. Trebalo je da prođe podosta vremena da se ta novina na adekvatan način shvati i razumije. Edin Pobrić će i ovdje ponuditi elaboraciju vlastite teze, tvrdeći da je riječ o romanu, odnosno romanima koji ne pripadaju epskoj tradiciji. U suštini, skoro sve (meni bar poznate) teorije poetiku romana izvode iz suodnošenja s epom. Pobrić, naprotiv, ustvrđuje i dokazuje da je roman zapravo sljedbenik tragedije, ali – samo sljedbenik. Jer, za roman je, kako uostalom ustvrđuje i Bahtin, važna i smjehovna kultura, a smijeh, kako navodi Pobrić, u obliku ironijskog diskursa, nalazi se u samoj poetici romaneskne priče.

Pokazujući nadalje specifičnost polifonijske strukture Selimovićevih romana, preko Bahtinove teorije, Pobrić vrlo brižljivo, pedantno i dosljedno pokazuje isključivo ono što ovi tekstovi nude, uspostavljajući i zanimljive analogije između Ahmeda Šabe i Raskolnikova te Nurudina i Ivana Karamazova.

Međutim, Pobrić jasno provodi i razliku, odnosno obraća pažnju na temeljni iskorak koji pravi Selimović u odnosu na Dostojevskog – obraća pažnju na razliku koju donosi i svijest o pismu i pisanju, dakle neku vrstu autoreferencijalnosti koje kod Dostojevskog nema.

I u poglavlju o Andriću, pored svega drugog, Pobrić također govori o polifoniji kao strukturi koja se ne može konačno uokviriti i dovršiti, dok Andrićevo djelo prosto nije moguće „razumjeti bez *jedinstva različitosti* – kako u sagledavanju pojedinih kulturoloških aspekata slike svijeta tako i u karakterizaciji pojedinih likova“ (2016: 118). Pisati o zlu u književnosti nekako uvijek znači prizivati odsutno dobro – zaključuje Pobrić.

I tekst o Tvrtku Kulenoviću, kao svojevrsna mini studija o njegovom djelu, kao i eseji o Hasanu Kikiću i Čamilu Sijariću donose iznimno vrijedne spoznaje.

Pažnju svakako zaslužuje i III poglavlje knjige u kojem autor piše o sjajnim, ali pomalo marginaliziranim bosanskohercegovačkim autorima,

o onoj literaturi koja nastaje sada i ovdje i koja predstavlja, bar jednim dijelom, zalag bosanskohercegovačke književne budućnosti.

Ovo poglavlje vrednovanja literature bez sigurnosti vremenske distance pod naslovom „Riječ u poeziji, riječ u prozi“ donosi (da li slučajno?), također, pet eseja: „Četiri elementa i kuća“ progovara o zbirci poezije Envera Kazaza *Kuća i drugi elementi*; „Čežnja za vanzemaljskim“ – o zbirci *Bacač pjesama* Admirala Mahića, što nečim neodoljivo podsjeća na Vladimira Majakovskog; „Književnost iz pouzdanih izvora – o poeziji Emira Šakovića i njegovom romanu *Turist u nevolji*; „Una između apolonijuskog i dionizijuskog“ – o *Knjizi o Uni* Faruka Šehića i, na koncu, esej: „Od erosa do thanatosa“ – govori o zbirci erotiziranih priča *Tamo gdje se čuje smijeh* Elme Porobić.

I ako su prethodna poglavlja pokazala da je riječ o autoru koji se sigurno kreće kroz šume pojmova i koji zavidno vlada teorijskim diskursom, posljednje poglavlje kroz, prije svega, interpretaciju poezije pokazuje Pobrrićevo posebno osjećanje za poetsku riječ i za lirsko, o čemu, uz ostalo, piše:

Poezija je, za razliku od svih drugih književnih žanrova, sasvim lična, i zbog toga je nije moguće definirati. O poeziji se može govoriti i poezijom se može govoriti, no ni u jednom ni u drugom slučaju nismo sigurni koliko uspijevamo da ono neizrecivo koje osjećamo dovedemo u stanje postojanosti onome ko sluša. Ako neko neposredno ne zna i ne osjeća šta je poezija, vrlo mu je teško stvoriti predodžbu o ovom fenomenu i njegovom značenju. Ovdje je, u doslovnom smislu riječi, u pitanju govor tišine koji čuju samo oni koji jesu u svijetu pjesme (2016: 219).

Knjiga *Priča i ideologija* Edina Pobrrića predstavlja svojevrsni pulsirajući dijalog između teksta i njegovog tumača; svojevrsni je priručnik, ili čak uputstvo, kako treba čitati i interpretirati književne tekstove jer Edin Pobrrić ne samo da suvereno vlada instrumentarijem za tumačenje književnosti već posjeduje strast čitanja i odlično poznaje predmet svog istraživanja. Riječ je o autoru koji emocionalno-doživljajnu strast čitanja smiruje intelektualno-teorijskom mišlju, artificijelnošću i uređenošću svog teksta, logikom nauke i logikom izvođenja zaključaka, s uvijek prisutnom sviješću o tome da ne postoji privilegovani pristup književnosti, kao što ne postoji ni privilegovani pristup stvarnosti.

I ako se zapitamo zašto priča na početku naučne knjige, kao što se zapitao Muhamed Dželilović u Pogovoru knjizi, zaista je vrlo jednostavno i logično: ako je riječ o dijaloškom razumijevanju i razgovoru sa djelima te ako je Pobrrićev odgovor na ideologiju nauka o književnosti, onda odgovor na nauku o književnosti i ne može biti ništa drugo nego književnost sama.

Martina Ćosić

KULTURWISSENSCHAFTLICHE LINGUISTIK. EINE EINFÜHRUNG

Kuße, Holger: *Kulturwissenschaftliche Linguistik. Eine Einführung / Kulturološka lingvistika: Uvod*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2012.

KULTURWISSENSCHAFTLICHE LINGUISTIK. ENTWURF EINER MEDIENTHEORIE DER VERSTÄNDIGUNG

Metten, Thomas: *Kulturwissenschaftliche Linguistik. Entwurf einer Medientheorie der Verständigung / Kulturološka lingvistika. Skica medijske teorije sporazumijevanja*. Berlin – Boston: De Gruyter, 2014.

Korijeni ideje o međusobnoj uvjetovanosti jezika i kulture mogu se naći već u 19. st. kod Hermanna Paula i Alexandra von Humboldta. Ali, kulturološko bavljenje jezikom zanemareno je pod utjecajem generativne gramatike i strukturalizma. Tek 70-ih godina prošloga stoljeća dolazi do preokreta, u lingvistici poznatog kao *linguistic turn*, s kojim nastaje čitav niz publikacija koje se bave temom odnosa jezika i kulture. Tema je zaista široko polje za istraživanje i pristupa joj se iz različitih perspektiva. Tako npr. Angelika Linke (2011) u svom članku *Signifikantni obrasci – perspektive kulturološke lingvistike*, a slično i Susanne Günther u svom članku *O isprepletenosti jezika i kulture – pristupi antropološke lingvistike* posmatraju komunikativne vrste i upotrebu jezičkih obrazaca kao kulturološke fenomene. Martin Wengeler (2015) na primjeru istraživanja konstrukcije ekonomskih kriza pomoću jezika pokazuje kako se zapravo kultura konstruira kroz jezik, a Roland Posner povezuje kulturu i semiotiku u svom radu *Kulturna semiotika*. I ove dvije knjige, koje se ovdje prikazuju, pripadaju širokom spektru novijih publikacija, koje za temu imaju odnos jezika i kulture. Kako je *Kulturološka lingvistika* Holgera Kuße objavljena 2012. god., a Mettenova 2014. god., prvo se predstavlja ranije objavljena knjiga.

***

Holger Kuße kroz ukupno 11 poglavlja opisuje što za njega znači kulturološko bavljenje jezikom. Ono što je novo u njegovom pristupu jeste odvajanje tzv. *humboldtijanske* i *diskursno osjetljive* kulturološke lingvistike, pri čemu je u radu naglasak na diskursno osjetljivoj kulturološkoj lingvistici. Kada se u direktnu vezu dovodi neki etnički ili nacionalni jezik s određenom etničkom i nacionalnom, ili kulturom neke zemlje, autor govori o *humboldtijanskoj lingvistici*. A ako su predmet istraživanja diskursi kao dijelovi kulture i njihov utjecaj na oblikovanje pojedinih izraza, onda se radi o *diskursno osjetljivoj* ili *diskursno diferencirajućoj* lingvistici.

U prvom dijelu *Uvod: jezik i kultura* (13–44. str.) autor piše o zadacima i metodama kulturološke lingvistike, objašnjava i diskutira pojmove *kultura* i *jezik*. Prema njegovom mišljenju, kulturološka lingvistika mora opisivati jezik kao kulturološki fenomen, ali i kulturu kao jezički fenomen. Ona mora primjenjivati lingvistiku za istraživanje društvenih područja komunikacije, interkulturalne komunikacije i interkulturalnog učenja (13. str.). Najvažnije dostignuće kulturološke lingvistike autor vidi u integraciji pragmalingvistike, semantike, diskursne lingvistike i interkulturalne lingvistike, kao i u njenom afinitetu prema semiotici.

Drugi dio Holger Kuße posvećuje primjerima iz *humboldtijanske lingvistike*. Kroz te primjere pokazuje da direktna veza između jezika i kulture može biti opisana i na gramatičkom (Humboldt, Whorf) i na leksičkom nivou (moskovski konceptualizam, semantika Anne Wierbiecek). Ono što se u ovom djelu posebno naglašava jest činjenica da u kulturno-poredbenoj semantici postoji jedno ograničenje na koje treba obratiti pozornost, a to su ograničeni korpusi. Da bismo mogli uopće donositi zaključke o nacionalnoj i etničkoj kulturi u njenoj cijelosti, koncepti se moraju analizirati prema područjima komunikacije i diskursima, pa se tek onda uspořádívati (69. str.).

U trećem dijelu (70–82. str.) objašnjava se vrijednost *funkcionalnih lingvistika* za diskursno osjetljivu kulturološku lingvistiku. Tu se pokazuje kako različita interesna područja i metode tekstne lingvistike, sociolingvistike i rodne lingvistike mogu biti korišteni u kulturološkoj lingvistici.

Budući da kulturološka lingvistika istražuje jezik u kulturološkoj povezanosti činova, *pragmalingvistika* mora, prema Kußeu, biti uzeta kao osnovna grana. Stoga četvrti dio svoga rada (83–100. str.) posvećuje predstavljanju relevantnih pojmova i fenomena iz pragmatike, kao što je perlokucija i persuazija, ljubaznost, kao i jezičke radnje kao što su vrednovanje i argumentiranje. Na kraju autor skicira jednu pragmasemantičku

teoriju – parcijalni kontekstualizam. Tim pristupom autor objašnjava da su značenja u osnovi razumljiva jedino u odnosu na situacije, a time i na kulturalno uvjetovana tumačenja (98. str.), te otuda relevantnost pragmatolingvistike za kulturološku lingvistiku.

U petom dijelu (101–126. str.) Holger Kuße predstavlja koncept *diskursno osjetljive kulturološke lingvistike*. Nakon što raspravlja o različitim pojmovima diskursa, dolazi do zadataka diskursne analize u kulturološkoj lingvistici (126. str.). Sljedeće teme su pritom centralne: važna obilježja tipova diskursa, diskursno osjetljive jezičke jedinice u njihovoj upotrebi u diskursu, interkulturalna usporedba diskursa, razvoj diskursa i diskursna difuzija. Tako u sljedećih pet dijelova autor opisuje obilježja *političkog* (127–150. str.), *religijskog* (151–170. str.), *pravnog* (171–190. str.), *ekonomskog* (191–227. str.) i *znanstvenog diskursa* (228–255. str.). Na kraju svakog dijela čitatelj dobije kratak pregled tih obilježja.

I na koncu, u posljednjem dijelu govori se o *jezičko-kulturološkoj raznovrsnosti i hibridnim formacijama* (256–265. str.), gdje autor objašnjava da su nacionalni i etnički jezici i kulture dinamični, da međusobno utječu jedni na druge, te da ta dinamika može dovesti do nastanka novih hibridnih formacija. Pri tome diskutira o pojmu *transkulturalnosti* i objašnjava važnost frankofonije i miješanih jezika za kulturološku lingvistiku. Na kraju Holger Kuße skicira princip korelativnog opisivanja razvoja jezika, u kojemu povezuje humboldtijansku i diskursno osjetljivu kulturološku lingvistiku, a pomoću čega se može analizirati razvoj miješanih i malih jezika.

Općenito se može reći da jednostavan jezik i mnogobrojni konkretni primjeri za svaki teorijski pristup koji autor predstavlja čine knjigu razumljivom i prikladnom za studente, ali i za lingviste koji su početnici u ovom području. Ovaj detaljni i opsežni uvod može biti informativan, posebno zbog činjenice da se tematika ne odnosi samo na njemački nego i na ruski, francuski i engleski jezik. Preporuka literature koju autor nudi čitatelju nakon svakog dijela može biti korisna početnicima i olakšati potražnju za odgovarajućom literaturom u ovom polju.

***

Kod Thomasa Mettena nailazimo na nešto drugačiji pristup temi. Kako autor već u predgovoru pojašnjava, njegova kulturološka lingvistika je rad koji skiciranjem medijske teorije sporazumijevanja zapravo otvara put lingvističkom istraživanju kulture, odnosno predstavlja uvjete pod

kojima je ono nastalo. Kroz četiri dijela i osam poglavlja autor nas vodi ka jednom novom pogledu na jezik kao medij kojim, prije svega, legitimira lingvističko istraživanje kulture.

Već u prvom dijelu s naslovom *Postavljanje problema i razrada* (str.3-62), te poglavljima *Jedna drugačija lingvistika* i *Medijsko-teorijska orijentacija*, autor opisuje promjenu paradigme, odnosno najavljuje jednu novu lingvistiku, „čije se konture tek postupno ocrtavaju“ (3. str.). Pritom Thomas Metten, za razliku od Holgera Kušea, naglašava da se kod kulturološke lingvistike ne radi o još jednoj lingvistici s crticom u nazivu, čiji je predmet ono kulturološko, nego da se radi o spoznajno-teorijskom pristupu koji vodi ka preustroju lingvističkih fundamenata. Za Holgera Kušea kulturološka lingvistika spada u red atribuiranih lingvistika i onih s crticom u nazivu (16. str.). U ovom dijelu Thomas Metten nagoviješta da u skiciranju medijske teorije sporazumijevanja polazi od radova francuskog filozofa Jacquesa Derride, što zapravo označava promjenu perspektive: od semiološke koncepcije Saussurea prema Derridinoj gramatološkoj koncepciji. Iako autor jasno naglašava da mu nije cilj da Saussureovu teoriju znaka proglasi zastarjelom, u više navrata prigovara da je iz epistemoloških razloga tom teorijom jezik prebačen na nivo objekta, opredmetljen, čime se konkretan govori potisnuo iz vida lingvistike. Daljnji problem u toj teoriji autor vidi u smještanju jezika u kolektivnoj svijesti, čime je jezički sistem nadređen primjeni jezika, te je tako stvarna pojavna forma jezika u sporazumijevanju ostala nezapažena. I ta se kritika provlači kroz cijeli rad. U središtu Mettenove medijske teorije stoji premisa alteritetne teorije, koja jedinstvo jezika, zajednice i značenja ne podrazumijeva, nego promišlja kako sporazumijevanje i izgradnja intersubjektivnih odnosa uopće mogu biti mogući. Kao osnovni pojam svoje teorije autor uzima pojam posredovanja, umjesto sredstva, te reflektira medijalnost u svezi sa konstitutivnim značenjem za odnose čovjeka prema svijetu i sebi, kao i izgradnju kulturološkog događanja, što omogućava da medije označi kao one koji konstituiraju značenje. Pojmom posredovanja autor povezuje svoj pojam medija i premisu alteriteta, utoliko što medijalno skicira kao ono između, i na taj način podrazumijeva postojanje drugoga. Autor medijima pripisuje ulogu intersubjektivne i društvene koordinacije, odnosno poziciju medijalne sredine vidi kao centar nastanka i konstitucije društva. Tako tehnika i znakovni mediji stoje u središtu autorova interesa, pa i medijsku teoriju i medijsku tehniku autor razumijeva kao kulturološku praksu. Pritom uvodi pojam kulturna tehnika, kojim obuhvaća kulturološke prakse iz kojih su proizašli tehnički aparati, instrumenti i artefakti jedne kulture. To objašnjava tumačenjem da jednoj mašini pripadaju pitanja *što?*,

kako? i *zašto?* njene upotrebe, čime su tehnologije simbolički, materijalni, estetski i funkcionalni objekti i prakse. Slično razumijevanje svih sredstava nalazimo i kod Rolanda Posnera (2008), gdje sva sredstva djeluju kao znakovi, utoliko što kroz svoju formu (signifikant) ukazuju na svoju funkciju (signifikat), odnosno u njima je kodirana namjerna funkcija. Kada se medije razumije kao kulturološku praksu posredovanja, oni za autora na taj način otvaraju prostor za mogućnost sporazumijevanja kao i tradiranja, te tako utemeljuju kulturološke identitete.

Drugi dio nosi naslov *Kritička viđenja lingvistike* (63–144. str.). U ovom dijelu autor kritizira lingvističke koncepcije sporazumijevanja i medijalnosti te tako predbacuje pragmalingvističkim i govorno-analitičkim koncepcijama da su se samo približile komunikaciji, ali da nisu uspjele razviti opću teoriju sporazumijevanja. Prema njegovom mišljenju, nijedna od dosadašnjih teorija nije objasnila kako dolazi do komplementarnog razumijevanja. U ovom dijelu autor uvodi pojmove *objektivacija*, *socijalna diferencija* i *kulturološki alteritet*, koji pri sporazumijevanju trebaju biti uzeti u obzir. Thomas Metten utvrđuje da se medijska teorija sporazumijevanja posvećuje vezama u napetom polju subjektivnog razumijevanja i kulturološkog alteriteta. Interesantno je da u ovom dijelu autor opisuje kulturu prema modelu znaka, pri čemu je ona izraz objektivnog značenja, a raznovrsnost kulturnih izraza njihova reprezentacija. U ovom dijelu autor tematizira i lingvističke koncepcije medijalnosti. Polazeći od Derridine filozofije koja kao pristupnu točku uzima hijazmatski spoj usmenosti i pismenosti, Thomas Metten razvija vlastitu teoriju, pri čemu naglašava da jezik nije samo predmet istraživanja nego kulturološka praksa.

Tako dolazimo do trećeg dijela koji se naziva *Medijalno-teorijska argumentacija* (145–428. str.), a sastoji se od triju poglavlja: *Upotreba Derridine medijske filozofije*, *Medijska teorija sporazumijevanja* i *Medijalnost kulture*. U ovom dijelu treba biti jasno zašto se autor bavi Derridinim razumijevanjem jezika u kontekstu kulturološke lingvistike. Ono što njega čini značajnim jest činjenica da u svom tematiziranju pisma, kojim se otvara medijsko-filozofski diskurs, on polazi od hijeroglifskog pojma pisma, koji je kombinacija konvencionalnosti i slikovitosti. Tako, prema Derridi, mediji nisu samo predstavnici sadržaja, nego i konstituenti značenja. U ovom dijelu se tematiziraju Derridini pojmovi dekonstrukcije i diseminacije. Njegova dekonstrukcija u kontekstu kulturološke lingvistike znači desedimentacija kuturoloških arhiva. U drugom poglavlju ovoga dijela, prema samom naslovu, čitatelj može očekivati da čuje vlastiti glas autora, koji reprezentira vlastite ideje, ali se tu ponavlja Derridino sučeljavanje sa strukturalističkim pojmom znaka i pisma. Najvažniji

zaključak u ovom dijelu je utvrđivanje činjenice da ne postoji jasna granica između jednog izraza i njegovog konteksta, po čemu je on stalno čvrsti dio svog kulturnog okruženja, što pojašnjava na primjeru idiomaticiteta. Dalje autor govori o medijalnosti kulture, odnosno reflektira odnos subjekta, medijalnosti i kulture. Medijalnost kulture znači da kultura nastaje na osnovu medijalnih uvjeta i autor ustanovljava da identitet nastaje kroz uključivanje u društvenu strukturu, što je moguće samo kroz jezik. Tako jezik dobija ulogu medija socijalnosti, odnosno jezik je transparentni medij za zrcaljenje socijalnog reda u individui (344. str.).

Na koncu, u četvrtom dijelu (429–446. str.), autor ima za cilj da razjasni tematska *polja i metodičke perspektive kulturološke lingvistike*. Autor tako skicira tri moguća polja lingvističkog istraživanja kulture:

1. lingvistička relevantnost estetske dimenzije (estetika kulturoloških praksi sporazumijevanja, relevantnost osjetila i opažanja, pažnje i orijentacije);
2. lingvistička relevantnost alteriteta i stranosti (konstitucija razlika i granice među osobama i grupama);
3. lingvistička relevantnost medijsko-kulturološkog pamćenja i prenošenja znanja (npr. kultura razumijevanja u školama).

Metodološki, kulturološka lingvistika nastavlja tradiciju duhovnih znanosti. Zanimljivo je opažanje (443. str.) da se kulturološka lingvistika mora obvezati na kulturno-poredbeni rad, ali i na strani pogled na vlastitu kulturu (sudjelujuće promatranje). Knjigu završava ustanovljavanjem da se lingvistika mora razumjeti kao kulturološka praksa, utoliko što joj se pripisuje uloga rješavanja društvenih problema diskriminacije i izopćavanja.

S pravom se može reći da se radi o sadržajno mnogo kompleksnom radu, s mnogobrojnim citatima i dodatnim pojašnjenjima u fusnotama, te sa stalnom refleksijom napisanog, čime autor čitatelja stalno ubacuje u tekst, što onemogućava distanciranje i vlastitu refleksiju teksta. Jasno je iz sadržaja da u središtu stoji predstavljanje filozofije jezika Jacquesa Derride, te njegovo suočavanje s drugim filozofima i lingvistima, ali istovremeno Thomas Metten uvodi i mišljenja drugih autora koji su se bavili Derridinom teorijom, te također i sam staje u obranu Derridinih ideja, što, naravno, pridonosi kompleksnosti djela. Predstavljanje jezičko-filozofskih ideja podrazumijeva i mnogobrojne jezičko-filozofske pojmove, što neiskusnom čitatelju može otežati razumijevanje. Smatram da knjiga nije prigodna za studente, prije za iskusne lingviste, koji se nalaze na početku bavljenja kulturološkom lingvistikom i trebaju skicu uvjeta koji su doveli do toga da se uopće počelo razmišljati o kulturološkoj lingvistici. Knjiga je

po mom mišljenju više jezičko-filozofske prirode, te tko treba praktično primjenjiv rad, u kojemu se na konkretnim primjerima prikazuje kojim se pitanjima kulturološka lingvistika može baviti, trebao bi uzeti prije *Kulturološku lingvistiku* Holgera Kuße, na koju se i Thomas Metten također poziva nekoliko puta.

LITERATURA

1. Günthner, Susanne (2015): „Zur Verwobenheit von Sprache und Kultur – Ansätze einer Anthropologischen Linguistik“. In: Dobstadt, Michael / Fandrych, Christian / Riedner, Renate (Hrsg.): *Linguistik und Kulturwissenschaft. Zu ihrem Verhältnis aus der Perspektive des Faches Deutsch als Fremd- und Zweitsprache und anderer Disziplinen*. Frankfurt a.M., 37–64.
2. Linke, Angelika (2011): „Signifikante Muster: Perspektiven einer kulturalanalytischen Linguistik“. In: Wåghäll Nivre, Elisabeth, Kaute, Brigitte, Andersson, Bo, Landén, Barbro, Stoeva-Holm, Dessislava. *Begegnungen. Das VIII. Nordisch-Baltische Germanistentreffen in Sigtuna vom 11. bis zum 13. 6. 2009*. Stockholm, 23–44.
3. Posner, Roland (2003): „Kultursemiotik“. In: *Konzepte der Kulturwissenschaften*. Hrsg. v. A. Nünning / V. Nünning. Stuttgart – Weimar: Metzler, 39–72.
4. Wengeler, Martin (2015): „Früher haben Politiker Krisen herbeigeredet, jetzt ist die Krise da“. *Linguistik als Kulturwissenschaft am Beispiel der Erforschung sprachlicher Konstruktionen von Wirtschaftskrisen*. In: Dobstadt, Michael / Fandrych, Christian / Riedner, Renate (Hrsg.): *Linguistik und Kulturwissenschaft. Zu ihrem Verhältnis aus der Perspektive des Faches Deutsch als Fremd- und Zweitsprache und anderer Disziplinen*. Frankfurt a.M., 87–104.

UPUTE AUTORIMA

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu objavljuju naučne i druge radove iz područja društvenih i humanističkih nauka nastavnika, saradnika i doktoranata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Primaju se isključivo neobjavljeni radovi, pisani na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, kao i na oba službena pisma u Bosni i Hercegovini, odnosno na jednom od svjetskih jezika. Radovi se Redakciji dostavljaju u elektronskom obliku. Rukopisi se ne vraćaju. Prihvatanje rada za objavljivanje obavezuje autora da isti rad ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole Redakcije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* izlaze u štampanoj i elektronskoj formi.

Oprema rada

Uzorak (engl. *template*) za pisanje priloga za *Radove Filozofskog fakulteta u Sarajevu* postavljen je na internetskoj stranici:

<http://www.ff-eizdavastvo.ba>

te prema njemu treba formatirati radove. Radovi koji ne budu formatirani prema predviđenom predlošku neće se razmatrati za objavljivanje.

PRIPREMA RUKOPISA

Obim

Preporučeni obim izvornog znanstvenog i preglednog članka je do 20 kartica teksta (1 kartica = 1.800 elektronskih znakova s razmacima). Prikazi knjiga, osvrta i ocjene ne mogu biti duži od osam kartica teksta.

Prikazi knjiga trebaju sadržavati ime i prezime autora, naslov djela, naziv izdavača, mjesto i godinu izdavanja te broj stranica. U prikazu pojedinog broja časopisa, uz naziv časopisa, trebaju biti navedeni godište, godina i mjesto izdavanja te broj.

Naslov rada

Naslov rada treba biti što je moguće kraći (ako je moguće do deset riječi) te istovremeno davati dobar uvid u bit rada.

Naslov rada na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika mora imati i uporedni naslov na engleskom jeziku.

Autor(i) rada

Navodi se puno ime i prezime autora, odnosno svih autora rada. Autor ili autori navode se iznad naslova rada bez titula, i to prvo ime, a zatim prezime autora, a ispod se navodi adresa elektronske pošte autora, odnosno svih autora. Ukoliko ima više autora, autori se navode jedan ispod drugog, kao i njihove adrese elektronske pošte.

Sažetak

Sažetak može imati najmanje 200 a najviše 250 riječi. Sažetak se piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika i mora imati uporedni prijevod na engleskom jeziku. Sažetak treba da ukaže na značaj teme, hipoteze, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U interesu je autora da sažetak sadrži termine (deskriptore) koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Ključne riječi

Ispod sažetka navode se ključne riječi, do 10 riječi najviše, koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada. Ključne riječi trebaju biti i na engleskom jeziku.

Stil citiranja

Prilikom navođenja bibliografskih referenci koristi se harvardski stil citiranja. Primjeri za citiranje se nalaze na internetskoj stranici

<http://www.ff-eizdavastvo.ba/SerijskepublikacijeFFUNSA.aspx>.

Postupak recenziranja

Svi radovi prolaze postupak dvostruke slijepe recenzije (engl. Double-Blind Peer Review) kojim se ne otkriva identitet autora i recenzenata. Dvostrukoj slijepoj recenziji ne podliježu prikazi knjiga, osvrti i ocjene. Na temelju preporuka recenzenata, Uredništvo odlučuje prihvatiti rad kakav jeste, tražiti dodatno recenzentsko mišljenje, izmjene ili ga odbiti.

Recenzirani radovi kategoriziraju se kao:

- Izvorni znanstveni članak /Original scientific paper
- Pregledni članak / Review article
- Prikaz / Review

Odgovornost autora

Autor je u potpunosti odgovoran za sadržaj rada i korištenje ranije publiciranih informacija. Podrazumijeva se da rad prihvaćen za objavljivanje u *Radovima* nije predan drugdje radi objavljivanja i da nije već objavljen te da su objavljivanje odobrili koautori (ako ih ima) i ovlaštene osobe ustanove u kojoj je rad nastao. Ukoliko je rad dio neke veće cjeline (doktorske disertacije, istraživanja i sl.), ovakvo što obavezno treba navesti u radu, i to u uvodnoj fusnoti. Uz dogovor i saradnju s autorom, Redakcija može intervenirati na izvornom materijalu prema zahtjevu recenzenata ili radi prilagođavanja stručnim, jezičkim i tehničkim normama *Radova*. Prilozi objavljeni u *Radovima* i elektronskim izdanjima *Radova* mogu se bez posebne dozvole koristiti za ličnu ili obrazovnu svrhu, uz poštovanje prava autora i izdavača.

Autor(i) potpisuju izjavu o autentičnosti rada čime potvrđuju njegovu originalnost.

Redakcija i lektura

Uredništvo za sve članke provodi jezičku lekturu, o čemu u pravilu obavještava autore.

AUTHOR GUIDELINES

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu publishes scholarly and research papers in the fields of humanities and social sciences. Only previously unpublished papers authored by professors, assistants and doctoral students of the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, are accepted. The papers should be written in Bosnian, Croatian, or Serbian, in one of the officially recognized and used alphabets in Bosnia and Herzegovina, or in one of the world's languages. The manuscripts should be submitted to the Editorial Board electronically. Once submitted, the papers will not be returned to the author(s). In the case that the paper is accepted for publication, the author is obliged not to publish the same paper in another publication without prior consent of the Editorial Board. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* is published in print and electronic form.

Word template guidelines

The manuscript template for *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* may be retrieved from

<http://www.ff-eizdavastvo.ba>.

Manuscripts not formatted in accordance with the template will not be considered for publication.

PREPARING THE MANUSCRIPT

Manuscript length requirements

It is recommended that the manuscript is not longer than 20 standard pages (1 standard page= 1,800 characters with spaces). A maximum length of 8 standard pages is allowed for book reviews, scholarly reflections and critical reviews.

Book reviews will include the name of the author(s), the title of the book, the publisher, the place and year of publication and the number of pages. A

journal review, aside from the journal title, will include the year the journal was launched, as well as the year, place and the journal volume number.

Title

The title of the paper should be as concise as possible (ten words maximum) and, as such, reflect the importance and content of the paper.

The title provided in Bosnian, Croatian, or Serbian, or one of the world's languages, should be accompanied by the equivalent in the English language.

Author(s)

Full name(s) and surname(s) of the author(s) should be provided. The author's name or authors' names should be placed above the title of the paper and followed by the author's or authors' e-mail address(es). No academic titles should be included. If there is more than one author, their names and e-mail addresses should start on a new line.

Summary

The length of the summary should be between 200 and 250 words. The summary should be written in Bosnian, Croatian, or Serbian, or in one of the world's languages and accompanied by an equivalent translation in English. The aim of the summary should be to give an insight into the relevance of the topic, the hypothesis, the aim of research, the methodology used and the results obtained. It is in the interest of the author(s) to include in the summary the terms (descriptors) often used for citation indexing.

Key words

A maximum of 10 key words, important for shortcut identification and classification of the content, should be listed below the summary. The equivalent key words in English should also be provided.

Citation style

The Harvard citation style is the preferred referencing style. The citation examples may be retrieved from

<http://www.ff-eizdavastvo.ba/SerijskePublikacije.aspx>.

Peer review

All manuscripts are subject to double-blind peer review, except book reviews, scholarly reflections and critical reviews. Based on the reviews, the Editorial Board decides to accept the manuscript in its original version, to request further reviews, to expect corrections of the manuscript or to reject the manuscript.

Manuscripts are categorized as:

- Original scientific paper
- Review article
- Review.

Author responsibilities

The author is fully responsible for the content of the paper and citing the information published earlier. The author, by submitting the manuscript, confirms that the paper accepted to be published in *Radovi* has not been submitted to any other journal, or has not been published earlier, and has been accepted for publication by co-authors (if any) and the authorized personnel of the home institution. The author will state in the introduction (or the footnotes) if the paper is a part of another publication (doctoral dissertation, research study, etc.). With the author's consent, the Editorial Board may intervene on the original text upon the reviewers' request or in case such modifications are necessary in order for the paper to adhere to professional, lexical or technical requirements of *Radovi*. While acknowledging the rights of the authors and the publisher, the contributions published in *Radovi* and its *e*-editions may without special permission be used for personal or educational purposes.

The author(s) are required to sign the author's declaration, confirming the originality the submitted manuscript.

Editorial Board and proofreading

The Editorial Board will send all papers to be proofread and, as a rule, inform the author(s) regarding the necessary corrections.